

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КНІВ

1

1967

НОВІ КНИГИ

ГАПУСЕНКО І. М.— Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря, вид-во «Наукова думка», К., 1966, 152 с.

ЄВДОКИМЕНКО В.— Братнє єднання. Передові мислителі України про дружбу українського і російського народів, Політвидав України, К., 1966, 76 с.

Комуністи ведуть, изд-во «Крым», Симферополь, 1966, 76 с.

ЛАВРОВ П.— Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910—1914 гг., Политиздат Украины, К., 1966, 223 с.

МАРКОВ П. Г.— А. Я. Єфименко — историк Украины, изд-во Киевского ун-та, К., 1966, 123 с.

РОГОЗА В.— Слово про полк Тарашанський, вид-во «Молодь», К., 1966, 109 с.

РОЗНЕР И. Г.— Казачество в Крестьянской войне 1773—1775 гг., изд-во Львовского ун-та, Львов, 1966, 200 с.

Роменський краєзнавчий музей, Путівник, вид-во «Реклама», К., 1966, 38 с.

СНИТКО П. Г.— Деятельность Коммунистической партии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1946—1950 гг.), изд-во Киевского ун-та, К., 1966, 239 с.

ФІЛОНЕНКО М. В.— Суспільно-історична концепція православ'я, вид-во Товариства «Знання» Української РСР, К., 1966, 47 с.

ХОРОШАЙЛОВ М.— На відбудові. З історії відбудови Донбасу, вид-во «Донбас», Донецьк, 1966, 179 с.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1
СІЧЕНЬ
1967

РІК ВИДАННЯ
ОДИНАДЦЯТИЙ

ВИХОДИТЬ ЩОМІСЯЦЯ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КСРС

З М І С Т

СТАТТІ

- В. Г. Сарбей — Істпарті та їх місце в розвитку історичної науки на Україні 3
О. Т. Юрченко — В. І. Ленін і більшовики України в період реакції 1907—
1910 років 11
О. Ф. Скакун (Харків) — Історичні погляди О. Я. Єфименко 22

Методологія та методика історичних досліджень

- Г. М. Добров — Наукове прогнозування та історико-логічний аналіз 31

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Є. П. Талан — До питання про суспільно-політичне життя на селі в Українській
РСР (1925—1927 рр.) 36
А. Ф. Трубайчук — Лейбористи напередодні парламентських виборів 1964 р.
в Англії 43

НАЗУСТРІЧ 50-РІЧЧЮ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ *На допомогу вивчаючим марксизм-ленінізм*

- В. В. Колобков — Світова система соціалізму і основні проблеми її розвитку 55

З історії революційного руху на західноукраїнських землях

- В. Ю. Твердохліб (Коломия) — Про створення єдиного антифашистського
фронту в Західній Україні (1934—1939 рр.) 63
Т. В. Бернацек (Івано-Франківськ) — Парламентська діяльність Комуністич-
ної партії Західної України (1922—1927 рр.) 70

ЗАМІТКИ

- В. Я. Терезов (Львів) — З історії національного визвольного руху єгипет-
ського народу 79
Н. В. Расторгуєва (Харків) — До питання про антинародну позицію церкви
під час голоду в 1921—1922 рр. 85
О. М. Максимов (Донецьк) — Як у селі Покровському Катеринославського
губернатора під арешт посадили (1906 р.) 90
В. Н. Рябцевич (Мінськ) — Чому і як утворились скарби 92

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Б. С. Кобзар — Атеїстичне виховання учнів у процесі позакласної роботи 95

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Б. Г. Литвак (Москва) — Координація методики вивчення селянського руху —
завдання принципової важливості 100

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- І. П. Чепіга — Топонімічні відомості в «Історії міст і сіл Української РСР» 105

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- В. О. Сидоренко — Використання в ідейно-виховній роботі пам'яток історії та культури 109
 Г. В. Ангелов (*Одеса*) — Патріотичне виховання на бойових традиціях 111

СПОГАДИ

- А. Г. Слинько (*Ленінград*) — У більшовицькому підпіллі 114

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- В. М. Завалішина, М. О. Смішнов — Подвійна пастка (продовження) 119

НАШ КАЛЕНДАР

- Д. Д. Пиха — Патріотичні товариства сприяння Червоній Армії та обороні СРСР на Україні (До 40-річчя Тсоавіахіму) 122
 А. Д. Ярошенко — Командир героїчної «Червоної дванадцятки» (До 70-річчя з дня народження П. М. Шеремети) 124
 М. А. Жовтобрюх — Видатний український вчений П. Г. Житецький (До 130-річчя з дня народження) 126
 В. М. Орел (*ст. Отрадна Краснодарського краю*) — Василь Мова та історія заселення чорноморцями Кубані (До 125-річчя з дня народження письменника) 128

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

З минулого історичної преси на Україні

- Н. В. Комаренко — висвітлення боротьби за перемогу Влади Рад на Україні в журналі «Літопис революції» 130
 В. І. Туваєв, І. Х. Сас — Журнал «Літопис революції» як джерело вивчення історії партії 137

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Й. А. Багмут — Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1965). Бібліографічний покажчик 143
 П. В. Замковий — С. М. Сирцова. За покликом великої мети 145
 І. Ф. Євсєєв — В. С. Толстой. Братское сотрудничество белорусского и польского народов 145
 Т. М. Шашло — В. С. Петренко. Позакласна робота з історії в школі 147
 І. С. Дзюбко, Ф. П. Шевченко — С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. 148
 Я. Д. Ісаєвич (*Львів*) — За реформу Речі Посполитої 151

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- С. М. Сирцова, Ж. П. Тимченко — Ювілейна Республіканська наукова сесія С. К., К. П. — Республіканська наукова конференція з питань історіографії Жовтневої революції 153
 Г. І. Візнє засідання відділу методик гуманітарних предметів НДІП УРСР 156
 І. М. Кулінич — Зустріч з німецькими істориками 157
 П. С. Сохань — На міжнародних форумах у Софії 158
 М. К. — Захист докторської дисертації 159
Володимир Миколайович Ісакович 160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31

Український історический журнал, № 1, 1967.

Выходит ежемесечно

(На українском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражнич

Коректори А. С. Малкіна, О. А. Дорич

БФ 01019. Зам. К-225. Тираж 7694. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,7. Здано до складання 28.XI 1966 р. Підписано до друку 12.I. 1967 р.

Статті

В. Г. САРБЕЙ

ІСТПАРТИ ТА ЇХ МІСЦЕ В РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА УКРАЇНІ

Створення перших радянських головних установ історичної науки прямо пов'язане з іменем В. І. Леніна. Володимир Ілліч виявляв велику увагу до забезпечення необхідних умов успішного розвитку радянської історіографії. Особливого значення він надавав науковому узагальненню історичного досвіду Комуністичної партії в справі підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, а також історії партії.

Ленінська ідея створення науково-дослідної установи, яка б спеціалізувалася в розробці історії Комуністичної партії та Жовтневої революції і була б підпорядкована контролю партії, знайшла живий відгук і на Україні. За прикладом Москви, у Харкові (столиці УРСР), за постановою ВУЦВК від 6 квітня 1921 р. «з метою збереження і вивчення нових борців і будівничих комуністичної громади, досвіду великої боротьби пролетаріату України і його Комуністичної партії» було утворено «Комісію по історії Української революції і Комуністичної партії» (Істпарт)¹. Близько року Всеукраїнський істпарт був підпорядкований ВУЦВК, а з березня 1922 р. перейшов у відання ЦК КП (б)У. До колегії Всеукраїнського істпарту з дня його заснування входили визначні керівники Комуністичної партії України В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, С. В. Косіор, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, М. М. Попов, М. О. Скрипник та ін.² В республіці були організовані істпарти при всіх губернських комітетах партії і при деяких окружкомх КП(б)У. На 1925 р. на Україні діяло 20 місцевих істпартвідділів у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Луганську, Запоріжжі, Полтаві, Чернігові, Вінниці, Єлисаветграді, Донецьку, Херсоні, Артемівську, Кам'янці-Подільському, Конотопі та інших містах³.

На першій Всеросійській нараді працівників істпартів у квітні 1923 р. в Москві було ухвалено Положення про місцеві істпарті. Головним завданням цих установ в межах відповідного адміністративно-політичного поділу було збирати, упорядковувати та видавати збірники документів і матеріалів, мемуарні та наукові праці, присвячені історії партії та Жовтневої революції, організовувати історико-революційні архіви, бібліотеки, музеї, виставки, проводити публічні лекції, вечори

¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917—1959 рр. Збірник документів. Том I (1917—червень 1941 рр.), К., 1959, стор. 112.

² Резолюції Всероссийского совещания истпартов, журн. «Летопись революции», 1923, № 4, стор. 321; Всеукраинское совещание истпартов, журн. «Летопись революции», 1925, № 2, стор. 206; Истпарт Украины (Харьков) (с 10.IV по 10.VI 23 г.), журн. «Пролетарская революция», 1923, № 6—7, стор. 345.

³ Журн. «Летопись революции», 1925, № 5—6, стор. 331.

спогадів, створювати товариства, клуби тощо. За пропозицією Істпарту ЦК КП(б)У і з участю його представників, XII з'їзд партії прийняв резолюцію «Про органи Істпарту», яка звертала увагу партійних організацій на виняткову важливість функцій, що виконувались істпартами, і вказувала на необхідність твердого забезпечення їх кваліфікованими кадрами та грошовими коштами⁴.

XIII з'їзд партії (травень 1924 р.), у спеціальній резолюції «Про Істпарт» підкреслив виховне значення друкованої продукції комісій, яка створювалась на основі збирання та обробки відповідного джерельного матеріалу, а також вказав на необхідність поширення істпартівської роботи⁵. Цій діяльності на Україні, в зв'язку з наближенням 10-річного ювілею Великої Жовтневої соціалістичної революції, приділив увагу IX з'їзд КП(б)У (грудень 1925 р.). В рішенні з цього питання сказано, що «необхідним елементом партійного впливу є наука лєнінської тактики і стратегії, яка може бути засвоєна лише на основі поглибленого вивчення історії партії та Жовтневої революції. Внаслідок цього робота Істпарту набуває особливо важливого значення в загальній системі нашої внутріпартійної роботи. Партійним органам необхідно звернути серйозну увагу на постановку істпартвідділів на місцях і вжити всіх заходів до полегшення і розвитку їх діяльності»⁶.

В своїй дослідницькій, видавничій і популяризаторській роботі істпарти України спиралися на партійні організації, широку радянську громадськість — Товариство старих більшовиків, Товариство політкаторжан та засланців тощо, створювали на місцях спеціальні гуртки з колишніх учасників більшовицького підпілля та радянських партизанів, організували при райкомах партії районні істпартівські комісії, а на заводах — осередки. Таким чином, до справи написання історії були залучені тисячі її творців — робітників і селян. Єлисаветградський істпарт практикував систематичні виїзди в села, де організовував колективні складання спогадів, які відтворювали місцеві революційні події. В окремих селах до цієї роботи одноразово залучалося близько 200 селян⁷. Київський істпарт за 5 років (1922—1927) об'єднав навколо себе 200 активістів, організувавши їх в групи сприяння, в результаті чого було одержано 584 спогади, 45 стенограм, 58 статей, 169 документів, 100 прокламацій, 128 фотографій і 126 біографій учасників революційного руху та ін.⁸. Добре налагоджена діяльність Київської та Катеринославської комісій відзначалася на Всеросійській нараді істпартів 1923 р. і в центральному істпартівському журналі «Пролетарская революция»⁹.

Треба сказати, що в організації цієї справи були чималі труднощі. На Всеукраїнській нараді завідуючих істпартами (січень 1925 р.) говорилось про «холодне ставлення до Істпарту з боку не тільки широких кіл партії та робітників, але й парторганів... До Істпарту ставились іро-

⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. I, М., 1953, стор. 730; Истпарт Украины (Харьков) (с 10.IV по 10.VI 23 г.), журн. «Пролетарская революция», 1923, № 6—7, стор. 344; Е. Адамович. Всероссийское совещание истпартов, журн. «Летопись революции», 1923, № 4, стор. 318—319.

⁵ КПСС в резолюциях..., ч. I, стор. 881.

⁶ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов и конференций. 1918—1956, К., 1958, стор. 331—332.

⁷ Е. Адамович. Вокруг работы Истпарта, журн. «Летопись революции», 1925, № 4, стор. 176, 179, 180.

⁸ Что нового в работе истпартов, журн. «Пролетарская революция», 1927, № 12, стор. 282.

⁹ Е. Адамович. Всероссийское совещание истпартов, журн. «Летопись революции», 1923, № 4, стор. 316; М. Иванов. Вокруг работы Истпарта, журн. «Летопись революции», 1923, № 5, стор. 247—248; Истпарт Украины (Харьков) (с 10.IV по 10.VI. 23 г.), журн. «Пролетарская революция», 1923, № 6—7, стор. 344, 346—347.

нічно, як до архіву в найгіршому розумінні цього слова»¹⁰. Такого роду настрої вдалося подолати завдяки дійовій підтримці всієї іспартівської діяльності з боку ЦК КП(б)У. В 1923 р. було випущено один з найкращих іспартівських збірників дослідницьких та документальних матеріалів в історії Катеринославської соціал-демократичної організації від її виникнення до II з'їзду РСДРП¹¹. Багата джерельна база цього збірника ґрунтувалася на мемуарних матеріалах, які були записані під час спеціального організованого вечорів спогадів учасників революційного руху, а також на історичних документах як з місцевих, так і московських та харківських архівосховищ.

Впорядкування архівної справи на Україні в основному було завершено до середини 20-х рр. У 1923 р. ВУЦВК створив Центральне українське архівне управління (Укрцентрархів). З цього часу ідейне керівництво і спрямування роботи архівних установ республіки стали здійснювати іспарти¹². Під керівництвом республіканського Іспарту працювали Центральний архів революції в Харкові, Центральні історичні архіви в Харкові та Києві, а діяльність губернських архівів спрямовували місцеві відділи Іспарту.

До п'ятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 25-річчя РКП(б) деякі іспарти випустили збірники історико-документальних, мемуарних матеріалів¹³. Стан джерельної бази української радянської історичної науки, а також недостатній досвід багатьох молодих радянських істориків у використанні архівних багатств і в багатьох випадках їх незадовільна фахова підготовленість та слабе знання марксистсько-ленінської методології наукового дослідження певною мірою обумовили її специфіку розробки в 20-х рр. ряду найактуальніших проблем. Так, питання історії революційного руху кінця ХІХ — перших десятиліть ХХ ст., Жовтневої революції та громадянської війни розроблялися переважно в мемуарному аспекті. Спогади, як правило, становили основний зміст збірників, виданих іспартами. В «Летописи революції» перших років переважне місце відводилось також мемуарним матеріалам.

В умовах поширеної на той час серед мас недооцінки історичних знань доводилось навіть зобов'язувати членів партії у порядку партійної дисципліни писати спогади про минулі роки революційної боротьби. Так, зокрема, збиралися, за ініціативою М. О. Скрипника, матеріали для перших номерів «Летописи революції»¹⁴. Робота іспартів по збиранню та публікації мемуарів учасників революційної боротьби мала велике значення для створення джерелознавчої бази української радянської історичної науки. Іспарти багато зробили, напри-

¹⁰ Всеукраинское совещание испартов, журн. «Летопись революции», 1925, № 2, стор. 207.

¹¹ Там же, стор. 212.

¹² Культурне будівництво в Українській РСР..., т. 1, стор. 186—187.

¹³ Октябрьская революция. Первое пятилетие. Сборник под общей редакцией Д. Лебеда и В. Затонского, Харьков, 1922; Пять лет. Сборник статей и воспоминаний, Харьков, 1922; Пятая годовщина Октябрьской революции (1917—октябрь 1922), Екатеринослав, 1922; Дочери Октября — работницы и селянки Украины в дни Великой пролетарской революции. 1917—1922, Харьков, 1922; История Екатеринославской социал-демократической организации (1889—1903). Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы. Собраны и редактированы М. А. Рубачем, Екатеринослав, 1923; 1 Мая в Киеве (Сборник прокламаций за 25 лет с 1897 г. по 1922 г.), К., 1923; Труд и меч. Сборник к 55-летию юбилею главных мастерских Юго-Западной железной дороги и 5-летию юбилею январского восстания против Центральной рады в 1918 г., К., 1923; Путь революции, Сборник I, К., 1923.

¹⁴ Е. Адамович. Всероссийское совещание испартов, журн. «Летопись революции», 1923, № 4, стор. 322; М. Скрипник. До справи українзації «Літопису революції», журн. «Літопис революції», 1930, № 1, стр. VIII.

клад, для висвітлення історії героїчної боротьби пролетаріату України в революції 1905 р., 20-річний ювілей якої широко відзначався в нашій країні. На честь цієї дати на Україні було видано 16 збірників і 13 брошур, авторами яких здебільшого виступали безпосередні учасники революції 1905 р.¹⁵ Всі видання 1925—1926 рр., хоча й далеко не рівноцінні за своїм науковим рівнем, — значний внесок іспартів України в розробку історії першої російської революції¹⁶. Узагальнюючої ж наукової праці з даної теми не було створено, хоча певний підготовчий крок у цьому напрямку мав місце: в 1926 р. у Харкові вийшов досить докладний «Календар-хроніка» подій 1905 р. на Україні. Серед іспартівських публікацій до 20-річчя першої російської революції слід відзначити збірник статей і спогадів київського іспарту «1905 рік у Києві та на Київщині». Матеріали його ґрунтувалися на багатій джерельній базі архівних документів, взятих з фондів жандармського управління, царської охорони, губернатора і генерал-губернатора, фабричного інспектора тощо. В збірнику виступили активні учасники революційних подій 1905 р. О. Шліхтер, В. Вакар, М. Козеренко, М. та А. Есен, Г. Михайлов та ін. У цьому виданні вперше розповідалось про участь жінок-робітниць у революційному русі, про роль окремих заводів і фабрик в революції 1905 р.

Наступний етап вивчення даної проблеми припадає на кінець 20-х — на початок 30-х рр. і зв'язаний з 25-річним ювілеєм революції. До цієї дати іспарти УРСР підготували чимало історичних праць. На відміну від видань середини 20-х рр., коли переважали колективні збірники статей і спогадів, тепер майже всі матеріали являли собою індивідуальні монографічні наукові й науково-популярні дослідження. Ці праці розкривали революційні події в окремих місцевостях, розповідали про діяльність більшовицьких організацій, Рад робітничих депутатів, про селянський рух тощо¹⁷.

Велику роль у дослідженні проблем, що вивчалися іспартами на

¹⁵ Ф. Е. Лось. К вопросу о периодизации истории советской исторической науки, журн. «История СССР», 1960, № 4, стор. 146.

¹⁶ 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одешине. Сборник статей и воспоминаний, Одесса, 1925; 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одешине. Сборник материалов и воспоминаний. Книга вторая, Одесса, 1926; 1905 год на Николаевщине. Хроника, статьи и материалы, Николаев, 1925; 1905 г. на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний, Конотоп, 1925; Материалы по истории революционных событий 1905 г. на территории, ныне входящей в Артемовский округ, изд-во «Украинский рабочий», 1925; 1905 год. в Харькове. Сборник I, Харьков, 1925; На баррикадах 1905 года в Александровске. Сборник I, Запорожье, 1925; Красные вехи. Сборник воспоминаний и материалов. Первый выпуск, Елисаветград, 1925; Календарь-хроника событий 1905 года. 1905 год на Украине. Хроника и материалы, Харьков, 1926; 1905 рік у Києві та на Київщині. Збірник статей та спогадів, ДВУ, 1926; 1905 год на Полтавщине. Сборник, Полтава, 1926; В. Манилов. Киевский совет рабочих депутатов в 1905 г., К., 1926; Його ж. Вооруженное восстание в частях Киевского гарнизона (ноябрь 1905 г.), К., 1926; Т. Харченко. 1905 год в Донбассе, изд-во «Прибой», 1926; С. Анисимов. Горловское дело. Очерк восстания на линии Екатерининской железной дороги в 1905 г., изд-во «Украинский рабочий», 1926; И. Николаенко. Революционное движение в Луганске, изд-во «Украинский рабочий», 1926; та ін.

¹⁷ В. Качинський. Селянський рух на Україні в роки 1905—7, ч. I — Рік 1905, Харків, 1927; В. Майоров. Більшовики і революція 1905 р. на Україні, Харків, 1930; О. Городецька. Ради робітничих депутатів на Україні. 1905 р., Харків, 1930; Є. Півнева. Жінка-робітниця в революційному русі на Київщині, Харків, 1930; С. Штейн. 1905 р. на Юзівщині, Харків, 1930; Ф. Ястребов. 1905 р. у Києві, Харків, 1930; С. Кокоско. Більшовики в Києві напередодні і в революції 1905—1907 рр., Харків, 1931; А. Г. Пахомов. Нарис з історії робітничого руху та революції 1905 року на Криворіжжі, Харків, 1932; 1905 рік на Сумщині. Збірник, видавництво «Плуг і молот», 1930; Коротка хронологія революції 1905 року на Україні, Харків, 1931.

Україні, відіграли створені в 1925—1926 рр. при Іспарті ЦК ВКП(б) групи сприяння, до роботи в яких було залучено багато керівних діячів більшовицьких організацій дожовтневого періоду, найактивніших учасників Жовтневої революції та громадянської війни на Україні. Так, до складу «Групи підпільників Одеської соціал-демократичної організації» при Іспарті ЦК ВКП(б), організованої наприкінці листопада 1925 р., входили відомі діячі революційного руху М. П. Павлович, І. Х. Лалаєнц, А. В. Шотман, С. І. Гопнер, О. С. Шаповалов, Й. А. Пятницький, О. М. Ярославський, С. І. Гусев, Л. М. Сталь та ін.¹⁸ Група, на прохання Одеського іспарту, займалася відтворенням історичної правди про обставини і час розколу Одеської соціал-демократичної організації на більшовиків і меншовиків після II з'їзду РСДРП. У «Катеринославській групі сприяння Іспартіві ЦК ВКП(б)», створеній у травні 1926 р., було 72 члени. Серед них — визначні партійні і державні керівники Е. І. Квірінг, В. К. Аверін, Д. З. Лебедь, Я. А. Яковлев та ін.¹⁹ Очолювала бюро групи активна діячка більшовицької партії С. І. Гопнер. Періодичне обговорення доповідей з питань боротьби за Радянську владу в Катеринославській губернії давало можливість виявити «безліч цінних історичних моментів з історії революційної і партійної боротьби на Катеринославщині»²⁰. Стенограми засідань групи стали важливим історичним джерелом.

На ознаменування десятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції іспарти УРСР видали значну кількість літератури²¹. Серед проблем з історії Жовтня на Україні досить плідно розроблялося питання про створення збройних сил революції. В кінці 20-х — на початку 30-х рр. окремими виданнями вийшли в світ кілька спеціальних праць, підготовлених Республіканським і місцевими — Харківським, Київським та Одеським іспартами²². В цей період зроблено першу спробу створення узагальнюючої праці з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, автором якої був Д. І. Ерде*. М. О. Скрипник в передмові до книги назвав Ерде «комуністичним Нестором» серед літописців Великого Жовтня на Україні²³.

¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, од. зб. 54, арк. 4, 5, 6.

¹⁹ Там же, од. зб. 30, арк. 1—2, 6—9, 97—100.

²⁰ Там же, арк. 66.

²¹ 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний, Харьков, 1927; Октябрь на Одещине. 1917—1927. Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября, Одесса, 1927; Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей, Днепропетровск, 1927; Жовтень на Миколаївщині. Нарис з історії класової боротьби 1917—1920 рр. на Миколаївщині, Миколаїв, 1927; Из истории Октябрьской революции в Киеве (Воспоминания участников), К., 1927; В. К. Щербakov. Жовтнева революція й роки громадянської боротьби на Чернігівщині, Чернігів, 1927; І. Г. Ідлін. Борьба за Жовтень на Прилуччині, Прилуки, 1927; В. О. Щепетильников. Революційне минуле Старобільщини. По матеріалах Окріспарту. За ред. І. О. Нагорного та ін., Старобільськ, 1927; 1917 год на Киевщине. Хроника событий под редакцией В. Манилова, К., 1928; Киевский арсенал в пролетарской революции, К., 1928; Январский район в революционном движении. Очерки и воспоминания о работе партийной организации большевиков в революционном движении рабочих Январского района г. Киева, К., 1928; Ф. Ястребов и А. Іргізов. Два повстання київського пролетаріату (жовтень 1917 р.—січень 1918 р.), вид-во «Пролетарій», 1929; Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сборник воспоминаний и статей, Харьков, 1929.

²² Я. Шелигін. Червона гвардія на Україні, Харків, 1927; А. Сивцов. Киевская Красная гвардия в борьбе за власть Советов, К., 1927; В. Мирошниченко. Харківська Червона гвардія, Харків, 1932; Збірка документів з історії Одеської Червоної гвардії, Харків — Одеса, 1932.

*Д. І. Ердє — активний учасник революції, в 1917 р. член редколегії харківської більшовицької газети «Пролетарій», а після проголошення Радянської влади на Україні — редактор органу ВУЦВК «Вісник УНР».

²³ Д. Эрде. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации, Харьков, 1927, стр. 8.

Праці, присвячені перемозі Радянської влади, що вийшли до її 10-річчя, не тільки внесли певний вклад у вивчення цієї широкої і багатогранної проблеми, але й показали далішні шляхи і напрямки наукових досліджень. Тим більше, що ряд важливих питань, зокрема історія Рад, революційного руху українського селянства в період підготовки та проведення пролетарської революції та інші, залишалися білими плямами в українській радянській історіографії.

Загальна оцінка, дана Істпартом ЦК ВКП(б) більшості місцевих істпартівських видань, була досить критичною, але збірники Харківського та Київського істпартів відзначено в числі кращих²⁴. Висока оцінка історико-хронікального видання Київського істпарту про події 1917 р. на Київщині була тим важливішою, що більшість істпартів зазнала невдачі в складанні такого роду праць, автори яких виявилися в полоні ворожих пролетаріату документальних матеріалів і не зуміли правильно показати роль більшовицької партії в Жовтневій революції та її вплив на хід подій²⁵.

У 1928 р. Істпарт ЦК ВКП(б) ввійшов до Інституту Леніна, який очолив методичне керівництво роботою місцевих істпартів²⁶. Інститут, аналізуючи їх видання, відзначав, що «до недоліків літературно-історичних праць місцевих істпартів треба віднести прагнення деяких істпартів затушувати неправильну лінію партійної організації в минулому, принципів і тактичні незгоди, які мали місце в організації, завуалювати події і дати таким чином вихолощену історію... Другий недолік роботи деяких істпартів — це прагнення вип'ячувати роль окремих осіб, зображувати соціальні події як фон діяльності окремих героїв... Третій, а по суті найголовніший, недолік багатьох праць — це часто-густо повне незнання і незнайомство з історією минулого партійної організації. В ряді істпартівських книжок, що вийшли, ви знайдете твердження, що партії перед Лютневою революцією не було, — і більшовизм, як фенікс з попелу, народжується раптово після лютого»²⁷. Всі ці недоліки були результатом негативного впливу на молоду радянську історіографію дрібнобуржуазних концепцій висвітлення революційного і національно-визвольного руху на Україні до Жовтня. Цей вплив зокрема виявлявся у перебільшеній увазі авторів ряду праць до історії дрібнобуржуазних партій, що вело до явної переоцінки їх ролі в революційному русі. В істпартівській літературі часто перебільшувався вплив меншовизму і недооцінювалась роль більшовицьких організацій на Україні у дожовтневий період, неправильно визначалось місце національно-визвольного руху і значення місцевих кадрів робітників у революційній боротьбі, історія пролетаріату України висвітлювалась відірвано від історії соціал-демократичних організацій. Недоліків такого характеру не уникли навіть кращі з написаних у цей період синтетичних праць з історії Комуністичної партії України, авторами яких були М. М. Попов та М. С. Волін²⁸. Разом з тим у науковій розробці періоду Жовтневої революції і громадянської війни на Україні ці праці відіграли певну позитивну роль. Їх автори зробили першу спробу наукового аналізу розстановки класових сил на Україні, розкрили керівну роль Комуністич-

²⁴ Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 11—12, стор. 359.

²⁵ М. Эссен. Истпартовская общественность, журн. «Историк-марксист», 1927, № 5, стор. 281.

²⁶ А. Елизарова. Ретроспективный взгляд на Истпарт и на журнал «Пролетарская революция», журн. «Пролетарская революция», 1930, № 5, стор. 162; П. С. Комаров. Создание и деятельность Истпарта (1920—1928 гг.), журн. «Вопросы истории КПСС», 1958, № 5, стор. 165.

²⁷ Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 11—12, стор. 354.

²⁸ М. М. Попов. Нарис історії Комуністичної партії більшовиків України, Харків, 1928; В. Волін. Історія КП(б)У в стислому нарисі, Харків, 1930.

ної партії у боротьбі українського народу за владу Рад, проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

В перший період становлення і розвитку радянської історичної науки, в тому числі й на Україні, історики Країни Рад зосереджували свої зусилля на викритті контрреволюційної, антинародної суті розгромлених в ході громадянської війни численних ворогів Радянської влади та їх ідейних натхненників. Це завдання набрало тим більшою актуальності, що в країні йшла запекла класова боротьба з залишками ворожих антирадянських сил, ідеологічним виразом яких у партії були троцькістські та правокapітулянтські опозиціонери, а закордоном книжковий ринок наповнювала література, створена діячами білогвардійської та буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Важливим було також викриття імперіалістичних планів зарубіжних капіталістичних держав, які взяли активну участь у збройній інтервенції проти Радянської України.

З'явилася і відповідна історична література. Іспарти України в середині 20-х рр. видали історико-документальні та мемуарні збірники, які викривали чужоземних загарбників і їх пособників — українських буржуазно-націоналістичних діячів Центральної ради, а потім Директорії²⁹. На великому документальному матеріалі ґрунтувався узагальнюючий історичний нарис Б. Козельського, де простежувався весь зрадницький шлях петлюрівської буржуазно-націоналістичної контрреволюції³⁰. Всеукраїнський іспарт до написання історії громадянської війни залучав фахівців-істориків, що жили за межами УРСР. Так були підготовлені науково-популярні та монографічні праці, присвячені періоду французької інтервенції та денікінщини на Україні³¹.

Слід, проте, відзначити, що увага іспартівських дослідників до підступів контрреволюційних організацій і партій мала і свій зворотний бік. З'явилася тенденція періодизувати громадянську війну на Україні за діяльністю контрреволюційних сил (гетьманщина — петлюрівщина — денікінщина — григор'євщина — махновщина тощо). На таку періодизацію об'єктивно орієнтував дослідників і Республіканський іспарт³².

В літературі з історії громадянської війни, виданої в 20-х рр. українськими іспартами, головна увага приділялася викриттю ворогів пролетарської революції, а боротьбі трудящих України проти контрреволюції та інтервенції відводилось значно менше місце. Праці, присвячені участі народних мас у боротьбі за владу Рад, почали виходити наприкінці 20-х рр.³³. Але розгорнути дослідження в цьому напрямі іспарти вже не змогли, оскільки на початку 30-х рр. їх діяльність значно звузилась.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. іспартівська робота в центрі і на місцях зазнала істотних змін, викликаних об'єктивними потребами історичної науки, яка загартувалася й зміцніла в ході ідеологічної бо-

²⁹ Черная книга, Екатеринослав, 1925; Під гнітом німецького імперіалізму (1918 р. на Київщині), Харків, 1927.

³⁰ Б. Козельський. Шлях зрадництва й авантюри (Петлюрівське повстання), ДВУ, 1927.

³¹ Д. Кін. Денікінщина на Україні, Харків, 1927; його ж. Деникинщина, М.—Л., 1927; О. Гуховський. Французька інтервенція на Україні, Харків, 1929; його ж. Французская интервенция на Юге Украины. 1918—1919 гг., М.—Л., 1928.

³² Постанова Всеукраїнського совещання іспартотделов, журн. «Летопись революции», 1925, № 2, стор. 233; Работа Испарта ЦК КП(б)У за январь — октябрь 1925 года, журн. «Летопись революции», 1925, № 5—6, стор. 328.

³³ М. Левкович. Женщина в революції и гражданской войне на Украине, Харьков, 1928; М. Редін. Всеукраїнський страйк залізничників в 1918 р., Харків, 1929; А. Ірґізов. Пролетаріат Києва в боротьбі за Жовтень, Харків — Київ, 1932; та ін.

ротьби партії проти троцькістських, право-капітулянтських, дрібнобуржуазних і буржуазно-націоналістичних теорій.

П'ята Всесоюзна нарада істпартівських працівників (січень 1929 р.) відзначила зростання наукового рівня їх видань, широку участь фахівців-істориків в діяльності місцевих істпартів і значне посилення уваги до роботи цих установ з боку партійних органів на місцях³⁴. Згідно з постановою Президії ВУЦВК 7 серпня 1929 р. Український істпарт було реорганізовано в науково-дослідний інститут історії партії і Жовтневої революції.

Увага істориків, як це було підкреслено в одній з резолюцій Всеукраїнської наради місцевих істпартів 1931 р., спрямовувалась тепер на «дальшу розробку окремих питань, збирання матеріалів та спогадів, на систематизацію та синтетичну обробку вже надрукованих матеріалів з тим, щоб скласти загальні нариси з історії більшовицьких організацій»³⁵.

Проте на початку 30-х рр. на дальшому розвитку історичної науки позначився культ особи, що значно скував творчу ініціативу істориків. До середини 30-х рр. на Україні були закриті всі республіканські періодичні видання, які висвітлювали проблеми історії, в тому числі й істпартівський журнал «Літопис революції». Розпочата істпартами у другій половині 20-х рр. дослідницька робота по виданню історії робітничого класу на матеріалах окремих промислових підприємств була загальмована. Всеукраїнський з'їзд істориків-марксистів, відкриття якого намічалось на 25 грудня 1930 р., так і не відбувся. Зірванням виявився і план наукових досліджень у галузі історії Жовтневої революції та історії партії, у виконанні якого велику роль мали відіграти місцеві істпарти³⁶.

Та незважаючи на гальмуючий, негативний вплив культу особи, марксистсько-ленінська історична наука розвивалась. Продовжували дослідницьку роботу і місцеві істпарти УРСР, які офіційно існували при обкомах партії до 1939 р., коли вони були влиті в обласні партійні архіви. Правда, видавнича діяльність їх носила в цей час епізодичний характер.

Лише ХХ і наступні з'їзди КПРС повністю відновили ленінські принципи в житті партії і суспільства, дали змогу радянським історикам об'єктивно оцінити спадщину радянської історіографії 20-х років. При всіх своїх недоліках, цілком природних для етапу становлення радянської історичної науки. Істпартівські видання 20-х рр. і зараз мають наукову цінність.

Визначаючи місце істпартів 20-х рр. на Україні, можна з повним правом сказати, що вони сприяли створенню української радянської історіографії, вихованню перших кадрів українських радянських істориків-фахівців, вони розширили джерельну базу наймолодшої тоді з усіх історичних наук — історії партії. Позитивну роль відіграли істпарти і в боротьбі проти буржуазної ідеології, що відбувалася в 20-х рр. в усіх галузях суспільно-політичного і культурного життя, у тому числі й в історичній науці. Істпартам належить провідне місце у становленні та утвердженні української радянської марксистсько-ленінської історичної науки на перших етапах її розвитку.

³⁴ М. Эссен. Об институтах по истории партии, журн. «Пролетарская революция», 1930, № 5, стор. 289.

³⁵ Резолюції Всеукраїнської наради місцевих істпартів, журн. «Літопис революції», 1931, № 4, стор. 269.

³⁶ Там же.

О. Т. ЮРЧЕНКО

В. І. ЛЕНІН І БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД РЕАКЦІЇ 1907—1910 років

Роки століпінської реакції були першим і найтяжчим етапом міжреволюційного періоду, що настав після поразки революції 1905 р. і тривав ціле десятиріччя (1907—1917 рр.). В житті й діяльності ленінської партії та її організацій на Україні це був період наполегливої боротьби революційно-марксистського більшовицького ядра РСДРП, керованого Леніним, за збереження, зміцнення і завершення будівництва партії на основі очищення її від опортунізму дрібнобуржуазних попутників — меншовиків-ліквідаторів, одзовістів-ультиматистів, троцькістів; за виховання і організацію революційних сил російського пролетаріату; за підготовку нового революційного натиску на прогнилий самодержавний буржуазно-поміщицький лад царської Росії.

Особливе значення у цій боротьбі мають роки століпінської реакції. Ленін зазначав, що неважко бути революціонером в умовах піднесення революційної боротьби і що значно трудніше бути ним у період спаду революції, в умовах розгулу чорносотенної реакції і жорстокої буржуазно-поміщицької контрреволюції, коли від революціонера вимагається буденна, непоказна, але вперта, самовіддана робота, коли необхідно підтримати вогонь партійного життя і партійної діяльності, спрямованої на збирання, виховання і підготовку сил пролетаріату для нового революційного наступу¹. Саме такою, сповненою високого героїзму і самовідданості, була діяльність більшовиків-ленінців у ці роки, і її по праву можна назвати незрівняним, безприкладним в історії революційного руху подвигом нечисленного загону пролетарських революціонерів на чолі з Леніним.

На жаль, внаслідок ряду об'єктивних і суб'єктивних причин історія більшовицьких організацій за цей період мало вивчена. Тільки останнім часом історики почали глибше висвітлювати боротьбу й діяльність більшовиків у роки реакції. Вийшли окремі монографічні дослідження², статті³. І все ж недооцінка істориками цього важливого періоду історії КПРС ще не подолана. Одних лякає складність питань суспільно-політичної обстановки, гострота і «заплутаність» внутріпартійної боротьби; інших стримує неправильне, поверхове розуміння поняття сучасності (а звідси і актуальності) таких періодів історії, якими є роки століпінської реакції. Завданням автора цієї статті є висвітлити окремі мо-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 405; т. 31, стор. 72.

² А. В. Шапкарин. Партия большевиков в период реакции (1907—1910 годы), М., 1964; В. Перекрестов. З історії боротьби більшовиків України проти ліквідаторів і одзовістів (1907—1910 рр.), К., 1961; Н. И. Маденко. Большевики Донбасса в период реакции (1907—1910 гг.), Донецк, 1962.

³ П. М. Шморгул. Більшовики Київщини в роки століпінської реакції (1907—1910 рр.), «Український історичний журнал», 1958, № 4; В. Сокурєнко. Боротьба більшовиків Харкова за леребудову партійної роботи в умовах наступу реакції в 1907 р., «Український історичний журнал», 1961, № 4; М. Демченко. До питання про боротьбу більшовиків України за маси в період століпінської реакції, «Вісник Київського університету». Серія історії і філософії, вип. 1, 1961, № 4; І. П. Никифорчук. Одеська організація РСДРП в період реакції (1907—1910 рр.). Праці Одеського державного університету, т. 148, збірник молодих вчених, вип. 1.

менти ідейного впливу В. І. Леніна на життя й діяльність партійних організацій України в 1907—1910 рр.

Період столипінщини був важким часом. Буржуазно-поміщицька контрреволюція, переслідуючи все передове, революційно мисляче в країні, намагалася, насамперед, знищити ненависну їй Російську соціал-демократичну робітничу партію, яка була авангардом революційного пролетаріату і застрільником боротьби проти царизму і капіталізму. «Ніщо так не ненависне буржуазії і царизмові,— писав Ленін,— як нелегальна соціал-демократична партія..., як революційні завдання й лозунги соціал-демократії»⁴. З особливою люттю реакція переслідувала більшовиків, що становили революційно-марксистське ядро РСДРП. Масові арешти і заслання виривали з рядів робітничого революційного руху найбільш стійких і самовідданих борців, організаторів і керівників партійної роботи.

Контрреволюція поставила собі за мету не тільки розгромити революційні організації і фізично винищити передових борців революції, але й з допомогою буржуазної інтелігенції ідейно роззброїти, розкласти пролетарську партію, витравити із свідомості мас усяку надію на революцію. Якщо, за словами В. І. Леніна, Столипін руйнував нелегальну робітничу партію «фізично, поліцейськи, шибеницею і каторгою», то контрреволюційна буржуазія робила те саме «відкритою пропагандою віхівських ідей...»⁵. Буржуазна інтелігенція, що переживала занепадництво й ідейний розбрід на сторінках газет і журналів, в літературі й мистецтві проповідувала відмову від революційної діяльності і громадсько-політичних інтересів, пропагувала ідеалізм, песнізм, занепадницькі настрої.

Буржуазні попутники з інтелігенції, які примкнули до пролетаріату як до гегемона буржуазно-демократичної революції в 1905 р. з наступом реакції «почали повертатися спиною до соціал-демократичної партії»⁶. Цей відхід, вказував Ленін, відбувався в двох напрямках: легалізаторсько-ліквідаторському в рядах меншовиків і одзовістсько-ліквідаторському в рядах більшовиків, з тією, однак, характерною відмінністю, що коли меншовики «опинились в полоні у ліквідаторів», то у більшовиків було «повне панування ортодоксальних елементів» і одзовісти становили незначну меншість.

В складних умовах реакції, писав В. І. Ленін, збереження і зміцнення РСДРП стало основним завданням, якому все повинно бути підпорядковане⁷. Досягти цього можна було шляхом згуртування всіх справді партійних елементів РСДРП, в рішучій боротьбі з ліквідаторством як справа, так і зліва. Розглядаючи ліквідаторство як прояв впливу буржуазії на пролетаріат, як теоретичний і тактичний ревізіонізм і відступництво від принципів революційного марксизму, В. І. Ленін закликав більшовиків до ідейної ясності і витриманості⁸, до боротьби «за марксизм в теорії і за партію в практиці робітничого руху...»⁹. Вождь революції визначив тактику партії в нових умовах, суть якої полягала в поєднанні нелегальної діяльності партійних організацій з використанням усіх можливостей легальної роботи в робітничих масах, для збирання і згуртування, виховання й підготовки їх до нового революційного піднесення. Соціально-економічні і політичні завдання буржуазно-демократичної революції лишалися нерозв'язаними, і тому елементи нової

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 130.

⁵ Там же, стор. 216.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 461.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 384.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 313.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 225.

загальнонародної політичної кризи не тільки не були усунені, а навпаки, ще більше поглибилися і розширилися. «Настання цієї кризи,— писав Ленін у жовтні 1907 р.,— поставить знову пролетаріат на чолі загальнонародного руху. До цієї ролі повинна бути готова робітнича с.-д. партія»¹⁰. Ленінські виступи були пройняті великою впевненістю в перемозі справи робітничого класу і його партії. «Наша партія переживає нині тяжкі дні, але вона непереможна, як непереможний пролетаріат»¹¹,— писав Ілліч.

Тверде керівництво Леніна, його невтомна діяльність і непримиренна боротьба проти ліквідаторів, одзовістів, троцькістів і примиренців, за чистоту принципів революційного марксизму, за збереження і зміцнення нелегальної пролетарської партії, його глибока віра в класовий інстинкт і невичерпні революційні сили пролетаріату у роки реакції були живлючим джерелом енергії і натхнення для більшовиків і для всіх справді революційно-партійних елементів РСДРП. Ось що розповідає в своїх спогадах про В. І. Леніна О. К. Воронський — один з професіоналів-революціонерів ленінської школи, який багато працював в партійних організаціях України: «У тяжкі роки занепаду, блукання, запроданства і зрад, гірких сумнівів і самотності, втомленості і зацькованості він завжди був зі мною, переді мною... Я звіряв ним свої думки, почуття, свої недомислення»¹².

Незважаючи на поліцейські переслідування, що завдавали великої шкоди партійній роботі, революційна організація і пропаганда попередніх років настільки глибоко пустили своє коріння в маси пролетаріату, що знищити їх наслідки було неможливо. Паростки їх знову й знову з'являлися на здавалося б спустошеному полі революційної боротьби. Протягом 1907—1910 рр. Катеринославська партійна організація пережила 28 провалів¹³, але не була знищена. Пізніше, на Празькій конференції, слухаючи розповідь про партійну роботу в Катеринославі, Ленін занотував: «Організація по заводах була весь час 1908—1910/1911 роки»¹⁴.

Володимир Ілліч невтомно бдав про збереження найтісніших зв'язків з місцевими організаціями РСДРП, у тому числі з партійними осередками на Україні. Зв'язки ці здійснювалися через агентів закордонного більшовицького центру, шляхом конспіративного листування, а також під час особистих зустрічей Леніна з місцевими партійними працівниками, що приїздили за кордон. Значну роль у цій справі відіграла газета «Пролетарий», видання якої було відновлено за кордоном вже з лютого 1908 р. Через «поштовий ящик» газети редакція постійно повідомляла про надходження або відсутність листів і кореспонденцій, зверталася з проханням писати про діяльність партійних організацій, давати адреси для листування і надсилання газети. Майже в кожному номері «Пролетарий» вміщував матеріали про діяльність партійних організацій України. Тільки в № 40 від 1 грудня 1908 р. було опубліковано: повідомлення про вихід другого номера нелегальної газети Миколаївського комітету РСДРП «Борьба» з докладним викладом її змісту; кореспонденцію з Катеринослава про стан справ у місцевій партійній організації і про настрої робітників; інформацію з Києва щодо партійної

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 97.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 316.

¹² И. А. Воронский. О Ленине. Живой Ленин. Воспоминания писателей о В. И. Ленине, М., 1965, стор. 29.

¹³ П. Варгатюк. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація, Дніпропетровськ, 1961, стор. 116.

¹⁴ Журн. «Пролетарская революция», 1941, № 1, стор. 152.

роботи; лист з Полтави про настрої сільськогосподарських робітників і селян Полтавської губернії. Всього за 1908—1909 рр. «Пролетарий» надрукував понад 40 кореспонденцій та інших матеріалів з партійних організацій України¹⁵.

Місцеві організації не тільки надсилали до газети повідомлення і матеріали про свою діяльність, але й зверталися до редакції у питаннях партійної роботи, становища в партії тощо. Так, наприклад, Катеринославська партійна організація просила відрядити представника редакції «для директивного ознайомлення з справами більшовиків за кордоном і всередині Росії та для встановлення більш тісних зв'язків»¹⁶. Більшовики Харкова, повідомляючи про агітацію меншовиків-ліквідаторів за «робітничий з'їзд», висловлювали побажання, щоб була видана популярна брошура з цього питання¹⁷. 12 березня 1909 р. Харківський комітет писав до редакції газети: «Хай хто-небудь з вас напише кореспонденцію про конференцію і яка там кампанія велася з боку меншовиків тощо»...»¹⁸.

На сторінках ленінського «Пролетария» партійні організації знаходили керівні вказівки про зміст і напрям революційної роботи в нових умовах. Особливо велике значення мали ленінські твори. Тільки за 1908—1909 рр. в «Пролетарии» було надруковано близько 60 статей і заміток Леніна. Багато його праць опублікував центральний орган партії — газета «Соціал-демократ».

Через ці періодичні видання ленінські ідеї доходили до місцевих партійних організацій, плідотворно впливали на всю їх багатогранну практичну діяльність і боротьбу проти ліквідаторів, за збереження і зміцнення нелегальної РСДРП та її загонів на місцях. Це знаходило яскравий вияв у здійсненні ленінської тактики поєднання нелегальної діяльності з використанням усіх легальних можливостей партійної роботи в масах; і в агітаційно-пропагандистських та організаційних заходах.

Про роль ленінського «Пролетария» в житті й діяльності партійних організацій більшовики писали в своїх листах і кореспонденціях. Так, в одній кореспонденції з Катеринославської організації повідомлялось: «номери «Пролетария», що доходять, на противагу «Голосу соціал-демократа» приваблюють робітників гарячим ставленням до нелегальної партійної організації»¹⁹. Одночасно з Чернігова писали: «Одержали № 36 «Пролетария». Партійна газета внесла значне поживлення в тутешню с.-д. групу»²⁰.

Партійні працівники з нетерпінням чекали чергових номерів «Пролетария», зверталися до редакції з проханням надсилати газети. «Ради бога, швидше висилайте «Пролетарий» по тих адресах, які вам надіслав», — писав у березні 1909 р. працівник Харківської організації²¹. «Чому так довго немає «Пролетария», — запитував у листі інший партійний працівник з Харкова²². Катеринославська партійна організація.

¹⁵ П. Шморгун, В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні (1907—1917 рр.), К., 1960, стор. 16.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 377, оп. 1у, од. зб. 35672.

¹⁷ Газ. «Пролетарий», № 17, 20 жовтня 1907 р.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 521, арк. 125; мова йшла про V Всеросійську конференцію РСДРП.

¹⁹ Газ. «Пролетарий», № 40, 1 грудня 1908 р.

²⁰ Газ. «Пролетарий», 1 листопада 1908 р. В цьому номері була опублікована стаття В. І. Леніна «Студентський рух і сучасне політичне становище» (Твори, т. 15 стор. 181—186).

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 521, арк. 125.

²² Там же, арк. 211.

повідомляючи про надсилку 5 карбованців для придбання «Пролетарія», писала: «Дуже просимо надіслати номери від 20 до 29»²³.

Відповідно до вказівок В. І. Леніна більшовики України своїм головним завданням вважали збереження й зміцнення нелегальних партійних організацій. «...Зараз всі сили повинні бути скеровані на відновлення і зміцнення нелегальної партійної організації»,— вказувалось у рішенні Катеринославського комітету РСДРП, прийнятому восени 1908 р.²⁴ Харківські більшовики, закликаючи робітників докласти зусилля до створення «політичної партії пролетарських мас», писали в своїй листівці, що у пролетаріату може бути одна відповідь на переслідування реакції — «безперервна напружена робота над створенням нелегальної с.-д. організації, що бореться за відкритий робітничий рух»²⁵. «Поки ліквідатори з «Голоса соціал-демократа» поспішно ставлять хрест на нелегальній роботі, в цілому ряді міст (Одеса, Миколаїв та інші) створюються нелегальні організації»,— писали в своїй кореспонденції миколаївські більшовики, підкреслюючи при цьому, що самі робітники самостійно «доходять до висновку про потребу зміцнити нелегальну партійну організацію»²⁶.

Відхід інтелігентських попутників від нелегальної організації РСДРП, викликавши тимчасові труднощі, привів до очищення партійних рядів від нестійких опортуністичних елементів, до посилення суто пролетарського їх складу. З надр нелегальних робітничих партійних осередків на заводах, фабриках, шахтах вийшло нове покоління соціал-демократичних робітників, що в тяжкі роки століпінської реакції взяло в свої руки справу будівництва і зміцнення партії, організацію партійної роботи і керівництво революційним рухом пролетаріату. В Бердянську «існує робітничий комітет,— вказувалось в одній кореспонденції «Пролетарія»,— який справно виконує свої функції; комітет сам, без сторонньої допомоги веде справу організації, пропаганди; самі робітники складають листки»²⁷. «Через повну відсутність інтелігентських сил,— повідомляли з Миколаєва,— весь тягар роботи доводиться нести на своїх плечах виключно робітникам»²⁸.

Процес відновлення і зміцнення нелегальних партійних організацій силами передових пролетарів розкривається в листівці Алмазо-Юр'ївського комітету РСДРП, одним з керівників якого в 1907—1908 рр. був молодий робітник С. В. Косіор, «До всіх робітників».

У листівці підкреслювалось, що незважаючи на репресії уряду, робітничий клас, покинутий інтелігентськими попутниками, «не кинув свого прапора, але сам своїми силами став будувати міцні організації і зміцнювати свою робітничу партію. Ті робітники, які склали передовий авангард у минулій революції, самі стали навчатись і вчити інших, готуючи робітничий клас і селянство до повстання»²⁹.

В. І. Ленін, який завжди прагнув до розширення РСДРП за рахунок пролетаріату, з великим задоволенням відзначав посилення ролі передових робітників у боротьбі за партію, проти ліквідаторсько-опорту-

²³ «Робітничий рух на Україні в роки реакції (1907—1910 рр.)». Збірник документів. К., 1965, стор. 156.

²⁴ Газ. «Пролетарій», 1 грудня 1908 р.

²⁵ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Сборник документов и материалов, К., 1960, стор. 219.

²⁶ Там же, стор. 291.

²⁷ Газ. «Пролетарій», 12 березня 1908 р.

²⁸ Газ. «Пролетарій», 28 листопада 1909 р.

²⁹ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России..., стор. 327.

ністичних елементів. «Свідомі робітники,— вказував він,— дали відсіч нестійкості, виступили рішуче проти ліквідаторства, почали брати в свої руки ведення справ партійних організацій і керування ними»³⁰. В листі до А. М. Горького у лютому 1908 р. Ленін писав: «Партія очищається від міщанського сміття. Робітники більше беруться до справи. Посилюється роль професіоналів-робітників»³¹.

Серед передових представників пролетаріату України ще в роки реакції висунулися в ряди активних партійних працівників-професіоналів М. К. Муранов, О. Г. Скороход, С. В. Косіор, В. Я. Чубар, П. Л. Ровнер, П. І. Старостін, М. І. Арсенічев, А. Б. Батов, В. Й. Єрмощенко. Це були енергійні й розумні молоді робітники. Звичайно, спершу їм бракувало знань і досвіду керівної партійної роботи. Проте в напруженій боротьбі за справу партії робітничого класу, з допомогою її вождя В. І. Леніна молоді кадри набували революційного гарту і ставали талановитими партійними організаторами, визнаними керівниками робітничих мас.

Відповідно до ленінських вказівок місцеві партійні організації приділяли велику увагу «інтенсивній формі пропаганди з метою підготовки нового покоління керівників з робітників»³². Київські більшовики в своєму органі — нелегальній газеті «Южный пролетарий» — заявляли: «Розвиток самодіяльності робітників — це головне завдання поточного моменту»³³. Катеринославська партійна організація, розглядаючи 12 січня 1908 р. завдання перебудови партійної роботи в нових умовах, вказувала на необхідність у створюваних гуртках «поряд з обговорюванням організаційних питань і питань поточного партійного життя поставити правильні пропагандистські заняття з політичної економії, по вивченню програми РСДРП з питань тактики робітничого руху і т. д.»³⁴.

В роки реакції багато партійних працівників, переслідуючі поліцією, змушені були тимчасово емігрувати за кордон. Там вони зустрічалися з Леніним, під його керівництвом вивчали марксистську теорію в гуртках, слухали його лекції, реферати з питань партійного життя та ідейно-політичної боротьби. Учасники зборів і дискусій, на яких виступав Ленін, писали про свої враження друзям і товаришам по партійній роботі. Широко відомий, наприклад, лист більшовика В. С. Довгалевського в Київ про виступи Леніна з рефератами у жовтні 1909 р. в Льежі (Бельгія). «Нам стала,— писав він,— ясною причина того впливу і навіть чарівності, яким користується ім'я Леніна в широкій партійній публіці. Це прекрасний пропагандист і агітатор, блискучий дипломат і політик, чудовий теоретик і практик, цілком доступний для широких мас, однаково цінний на професорській кафедрі і на робітничих зборах, який поєднав у собі все, що потрібно для партійного вождя. Меншовики і ті аплодували йому, хоч він їх добре потріпав»³⁵.

Великий інтерес має лист невідомого автора з Парижа в Київ. Він повідомляв свого товариша (Славу) про те, що більшовизм «серед маси течій у сучасному марксизмі — це єдино вірне і заслуговує широкої пропаганди. Я скажу більше — це єдина марксистська течія в строгому розумінні цього слова». Як далі зазначається у листі, в боротьбі з від-

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 304.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 327.

³² Газ. «Пролетарий», 12 лютого 1909 р.

³³ Газ. «Южный пролетарий», № 3—4, червень — липень 1908 р.

³⁴ ЦДА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 419, арк. 10.

³⁵ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России..., стор. 284.

хиленнями від революційного марксизму «вірною є лінія політичного поведіння, що вказана В. І.» (Володимиром Іллічем — *О.Ю.*)³⁶.

Перебуваючи за кордоном, партійні працівники в листах до своїх товаришів пересилали чергові номери «Пролетарія», «Соціал-демократа», повідомляли про діяльність ленінського партійного центру, писали про завдання місцевих організацій тощо. Яскравим прикладом може служити листування більшовика А. М. Макаренка, який перебував у Франції, з курсисткою М. В. Галиною, яка працювала в Харківській партійній організації. Датується воно 1909—1910 р. М. В. Галина в своїх листах за кордон повідомляла про зростання впливу більшовиків у робітничих масах, про труднощі партійної роботи в зв'язку з недостатністю досвідчених пропагандистів і літератури. У листі від 18 квітня 1909 р., звертаючись до свого кореспондента з проханням надсилати літературу, вона писала: «Не скупись, надсилай що і скільки влізе — тут є кому читати, це не Полтава. Ледве не богу моляться, щоб роздобути більшовика...»³⁷. А. М. Макаренко переслав харківським більшовикам чергові номери «Пролетарія», «Соціал-демократа» із статтями і матеріалами В. І. Леніна, займався відновленням зв'язків харківської організації з партійним центром, порушених провалами влітку 1909 р. Так, 27 вересня він писав: «Ти там старайся краще, ретельніше. Їх (зв'язків — *О. Ю.*) пристрасно шукає Н. К.»³⁸ (Н. К. Крупська). У відповідь М. Галина писала: «Твоє доручення я постараюсь неодмінно виконати, для мене самої до краю важливо встановити ці зв'язки і я стараюсь з усіх сил»³⁹. В листі від 5 березня А. М. Макаренко інформував харківських товаришів про боротьбу більшовиків-ленінців за партію, про успішне здійснення союзу з меншовиками-партійцями, про те, що «днями виходить «Дискуссионный листок» зі статтями Леніна...»⁴⁰. Через два тижні Макаренко переслав харківським більшовикам окремий відбиток статті В. І. Леніна «Голос ліквідаторів проти партії», надрукованої в № 12 «Соціал-демократа», а також «Дискуссионный листок» № 1, в якому була вміщена перша частина праці Леніна «Замітки публіциста»⁴¹.

Наведені вище факти й документи свідчать про ідейні зв'язки і політичне виховання кадрів молодих партійних керівників і організаторів, агітаторів та пропагандистів, які вийшли з рядів робітничого класу в роки реакції.

Представники більшовицького партійного центру, агенти ЦК РСДРП в своїх повідомленнях давали захоплені відгуки про передових робітників — партійних керівників, з якими їм доводилося зустрічатися під час об'їзду партійних організацій. Так, революціонер-професіонал, агент ЦК більшовик С. В. Модестов, інформуючи Леніна про партійну роботу в Катеринославі, писав у листопаді 1909 р.: «Робітники із колективу (10 чоловік) справляють добре враження: з такими не пропадеш...». У другому листі він згадує про робітничі збори, на яких йому довелося бути: «У них (тобто у робітників.— *О. Ю.*) розумні, живі обличчя і запитання їх не пусті: це вожді робітників, визнані вже масами керівники»⁴².

³⁶ Журн. «Красный Архив», 1934, т. 1, (62), стор. 225.

³⁷ ЦДА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 512, арк. 218. Цей, а також інші листи М. В. Галиної цитуються в книзі М. И. Куличенко. В. И. Ленин и Харьковская большевистская организация (1895—1917 гг.), Харьков, 1963, стор. 165, 172, 173.

³⁸ Там же, спр. 522, арк. 104.

³⁹ Там же, арк. 80.

⁴⁰ Там же, спр. 646, арк. 233.

⁴¹ Там же, спр. 646, арк. 274.

⁴² Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 9 (80), стор. 190, 191.

Місцеві партійні працівники, розповідаючи про свої враження від зустрічей з соціал-демократичними робітниками, відзначали також їх високу політичну освіченість і активність. Один з працівників Катеринославської партійної організації повідомляв 24 листопада 1909 р. товаришам у Харків, що один з місцевих робітників «прочитає днями реферат..., написаний глибоко й оригінально»⁴³. В листі з Харкова в Москву повідомлялось: «Серед учнів, серед інтелігенції панує дух обивательський. Зате на окраїнах, у пролетарських кімнатах збираються робітники і розмовляють..., обмірковують питання «поточного моменту»⁴⁴.

Листування партійних працівників є одним з важливих джерел, що відбиває ідейне життя партійних організацій і їх членів, політичну активність, інтереси і прагнення більшовиків. У жовтні 1908 р. Алмазо-Юр'ївський комітет РСДРП писав Катеринославському комітету: «Товариші, повідомте нам, чи не можна дістати у вас де-небудь шрифту, чи може ви знаєте, де його можна дістати... Коли надійде література, просимо негайно, без попередження надіслати нам. Повідомте, чи відіслали ви листи наші за кордон: перше — звіт про нашу конференцію і друге — відносно працівника. Зараз у нас великий попит на літературу і ми, щоб хоч трохи задовольнити його, вирішили друкувати на гектографі листок газетоподібної форми розміром в аркуш писального паперу»⁴⁵. В листі з Харкова від 28 квітня 1909 р. автор запитує свого московського товариша: «Чи не можете ви зв'язати нас з Московським комітетом. Якщо так, то пришліть офіційну адресу і шифр. Пишіть лимоном... Напишіть, що нового виходить із більшовицької літератури»⁴⁶.

Листи партійних працівників були пройняті духом бадьорості і оптимізму, в них висловлювалася тверда переконаність у подоланні труднощів і неминучості піднесення революційного руху, торжества справи пролетарської революції. «Чи можна говорити про загибель соціал-демократії? Надто глибоко корені цієї партії в масі пролетарській, щоб вона могла зникнути так, як зникли народницькі організації, подібні соціалістам-революціонерам, народним соціалістам, максималістам і т. ін. Нас рано ще здавати в архів»⁴⁷. Такі думки висловлені в одному листі з Одеси до Харкова. «Тернистий наш шлях, а стежку прорізуємо. Із порошинок гори утворюються, а від іскри полум'я займеться», — писали з Катеринослава в Одесу⁴⁸.

Цікавий лист одного з найактивніших партійних організаторів і керівників Миколаївського комітету РСДРП, робітника П. Л. Ровнера («Акіма»). Лист цей написаний у грудні 1908 р. в миколаївській тюрмі, куди його автора разом з групою товаришів було кинуте після провалу партійної організації і зокрема нелегальної друкарні, в якій готувався черговий номер робітничої газети «Борьба». «Все, що зміг, я, висловлюючись пишномовно, поклав на вівтар нашої революції і соціалістичного ідеалу, — писав П. Л. Ровнер. — Схоже на відхідну, але я ще гадаю послужити, бо сил ще досить, від капіталізму ніде не сховаєшся, хоч би в Якутії, а сваволі вистачить не на мене одного. Скажу Вам правду, трохи сумно, особливо коли згадати, що справа була так добре налагоджена... Взагалі тепер дуже багато думаю (благо є час) і переоцінюю всі цінності, звичайно, не в тому смислі, як багато хто тепер робить, відкинувши все старе і, навіть, проклинаючи його... Живемо добре, чвар

⁴³ ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 522, арк. 173.

⁴⁴ Там же, арк. 155.

⁴⁵ Там же, спр. 419, арк. 189—190.

⁴⁶ Там же, спр. 521, арк. 227.

⁴⁷ Там же, ф. 268, оп. 1, спр. 653, арк. 16.

⁴⁸ Там же, арк. 141.

ніяких, бо ми відразу ж змогли стати вище будь-яких чвар. Книг немає, ось біда. І дістати ніде. Публіка на волі зажурилась, а дехто метушиться й дорікає за те, що не робили, що слід, тобто, по-моєму, не хотіли сидіти склавши руки або йти легальними стежками. Якщо Вам удасться дістати 39 «Пролетарія», Ви прочитаєте листа з Миколаєва. Дали знати про своє існування *. Передова четвертого номера ** — моя, ще дещо готую. Шкода тільки, що немає під руками матеріалу»⁴⁹.

Роки століпінської реакції з особливою силою показали, що вся попередня революційна діяльність і боротьба Леніна за створення і розвиток пролетарської партії в Росії, за зміцнення її місцевих організацій, за вирощування, марксистське виховання й ідейно-політичне загартування кадрів революціонерів-професіоналів, особливо з робітників, дали свої результати. Досвід боротьби в умовах реакції показує, що більшовики з честю витримали тяжкі випробовування, які випали на їх долю, виявили виняткову стійкість, ідейно-політичну зрілість у боротьбі за збереження й зміцнення партії проти спроб буржуазно-поміщицької реакції і ліквідаторських елементів з табору дрібнобуржуазних попутників робітничого класу знищити її. Вказуючи на видатну роль більшовиків у збереженні і зміцненні партії як керівної і організуючої сили російського пролетаріату, Ленін писав в червні 1909 р.: «Всю, або майже всю, наявну партійну роботу — особливо на місцях — несуть на собі тепер більшовики»⁵⁰.

Ця ленінська вказівка цілком і повністю стосується й більшовиків України. Більшовики були тією провідною силою партійних організацій України, завдяки якій ні на один день не згасав вогонь партійної роботи в робітничих масах, не переставав звучати мужній і рішучий голос революційної боротьби пролетаріату, що сміливо викривав режим контрреволюції і реакції, збуджував класову свідомість робітничих мас. І все це в умовах жорстоких поліцейських переслідувань і репресій. З усіх партій, що виступали напередодні і в період революції 1905—1907 рр. проти царизму, тільки організації РСДРП, очолювані більшовиками-ленінцями, не припинили боротьби, не схилили голови перед реакцією. Українські дрібнобуржуазні партії — УСДРП, «Спілка», що претендували на роль керівників українського пролетаріату, не витримали випробовувань. Під ударами реакції, в результаті діяння внутрішніх сил розпаду і ренегатства вони розклалися. «Крім соціал-демократів, інші партії майже не існували», — повідомляв «Пролетарій» у кореспонденції з Донбасу⁵¹. «Інші партії, — сповіщала Полтавська організація РСДРП, — нічим своєї діяльності не виявляють: соціал-революціонери обмежуються революціонуванням гімназисток, а українські соціал-демократи розсипались»⁵².

У своїй діяльності партійні організації України виявляли глибокий інтерес до ідейно-теоретичних питань. В листі за підписом «Робітник Н.» з Катеринослава за кордон Леніна повідомляли про збори організацій, на яких з доповіддю виступив приїжджий партійний працівник. Стверджуючи, нібито «дальший хід політичного розвитку Росії залежить від Західної Європи», він робив висновок, що «яка-небудь капіталістична криза повинна привести до краху нинішній політичний

* В «Пролетарин» № 39 за 13 листопада 1908 р. надрукована кореспонденція з Миколаївської партійної організації, в якій докладно висвітлено її діяльність.

** Мова йде про передову статтю газети «Борьба».

⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 268, оп. 1, спр. 359, арк. 34—35.

⁵⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 383.

⁵¹ Газ. «Пролетарій», 5 листопада 1907 р.

⁵² Газ. «Пролетарій», 8 січня 1909 р.

лад у Росії і що всякий вплив з боку пролетаріату в цьому відношенні виключається». Ця заява викликала у слухачів спочатку «виразне почуття нерозуміння і хвилювання», а потім і обурення. Робітники у виступах «відстоювали свій погляд, що революція в Росії не закінчилася і що 1905 рік повернеться»⁵³. Настрої пролетарів Катеринослава були цілком співзвучними з висловленням Леніна, який у травні 1908 р. писав, що робітники гостро переживали революційний спад, говорячи: «почекайте, прийде знов 1905 рік»⁵⁴.

У боротьбі проти своїх ідейних противників, проти реакційної буржуазної ідеології більшовики України рішуче відстоювали марксистський світогляд, активно пропагували основи теорії історичного матеріалізму, роз'яснювали ленінське визначення класової боротьби пролетаріату «як творчої сили здійснення соціалізму»⁵⁵.

Так, київські більшовики в одній із листівок, нагадуючи відоме положення «Комуністичного маніфесту» Маркса і Енгельса про те, що уся попередня історія суспільства є історією боротьби класів, писали: «Класова боротьба — це та активна історична сила, що веде людство шляхом прогресу до повного і кінцевого звільнення в соціалістичному ладі»⁵⁶. Більшовики рішуче виступали проти ревізіоністської ідеї примирення класів. В нелегальних листівках і газетах вони несли в робітничі маси марксистсько-ленінські ідеї, більшовицькі лозунги революційної боротьби, активно пропагували своє переконання в неминучій перемозі революції і соціалізму. «З нами наука, за нас історія і ми переможемо!» — заявляли більшовики Донбасу⁵⁷.

В. І. Ленін вважав одним з головних завдань партійних організацій у роки реакції пропаганду неминучості нового революційного піднесення. У червні 1907 р. він писав: «все лихо тепер у тому, що широкі кола населення в піднесення не вірять, сили його не бачать»⁵⁸. Ленін вчив партійних працівників уважно вивчати стан справ у країні, бачити об'єктивні зміни, що відбувалися під впливом революції 1905—1907 рр., і той «невидний, тяжкий і повільний процес» наростання і розвитку політичної кризи, який відіграє «далеко важливішу роль, ніж багато які явища на поверхні політичного життя держави...»⁵⁹.

Ленінські вказівки знайшли яскраве втілення в діяльності партійних організацій України. В листівках більшовики знайомили маси з політичним становищем країни, роз'яснювали, що завдання соціально-економічного розвитку її, які викликали революцію 1905 р., не розв'язані і не можуть бути розв'язані пануючими класами, що революційна боротьба за їх здійснення неминуча і до неї треба готуватися. Більшовики закликали передових робітників «уважно прислухатися і вдивлятися в те, що відбувається навколо», виховати в своєму середовищі борців, «здатних скинути існуючий лад»⁶⁰.

Миколаївський комітет РСДРП у своєму «Летучем листке», що вийшов у липні 1907 р., писав, звертаючись до робітників: «Мужайтесь, товариші, революція, як ви бачите, не випадковість, вона викликана надто глибокими причинами як політичного, так і господарського жит-

⁵³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 337, оп. 1у, од. зб. 35805.

⁵⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 38.

⁵⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 293.

⁵⁶ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России..., стор. 187.

⁵⁷ Там же, стор. 305.

⁵⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 31.

⁵⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 232.

⁶⁰ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России..., стор. 81.

тя країни. Сотнями шляхів, у глухих кутках, революція йде вперед і вперед»⁶¹. Більшовики Алмазо-Юр'ївського районного комітету РСДРП в одній із своїх листівок писали: «Варто тільки уважно придивитися до життя російського народу, щоб побачити, що селяни і робітники не опустили рук... Гніт поміщика і капіталіста не тільки виховує в них свідомого ворога існуючого ладу, розпалює злість в селянстві й робітничому класі, але й зміцнює в них революційні прагнення»⁶².

Більшовики викривали брехливість буржуазної пропаганди, про «умиротворення», про «заспокоєння» революційного народу, а тимчасовий спад революційного руху справедливо оцінювали, як затишшя перед бурею. На фактах живої дійсності вони переконували маси в тому, що розгул чорносотенної реакції і буржуазно-поміщицької контрреволюції — не ознака сили царизму і його спільників, а навпаки — прояв його безсилля в боротьбі проти народу. «Торжествующий переможець великодушний. Кусається здихаючий пес», — так образно роз'яснював цю істину Миколаївський комітет РСДРП на сторінках газети «Борьба»⁶³. «Незважачи на уявну тишу зовні, — писали в листівці донецькі більшовики, — там внизу, в підвалах підпілля, кипить жива і серйозна робота: нарастають сили пролетаріату і збільшуються ряди Російської соціал-демократичної робітничої партії»⁶⁴. Більшовики розкривали історичну роль РСДРП як революційної партії робітничого класу, патріотичної сили країни, що бореться за визволення Росії від ганьби царизму, за прогрес і процвітання своєї Вітчизни, за торжество демократії і соціалізму, за щастя всього людства. Закликаючи робітників вступати до лав партії, більшовики Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Донецького басейну писали про РСДРП як про «єдину партію, що зуміла встояти на боці інтересів робітничого класу», що визнає робітниками всієї Росії «своєю організацією, кращим знаряддям захисту і боротьби за свої інтереси»⁶⁵. Вони пропагували ленінську ідею непереможності пролетарського авангарду. «Соціал-демократичну партію можна знищити, тільки знищивши всіх робітників, а це неможливо», — заявляли більшовики Донбасу»⁶⁶.

Ці заклики, сповнені бадьорості й твердої впевненості в перемозі справи робітничого класу, були пройняті ленінськими настановами, ленінською вірою в нездоланність сили пролетаріату, в неминучість нової революції. «Минає колишня апатія, колишня пригнобленість. Уже помітні проблески нового руху, вже відроджуються пролетарські сили», — писали більшовики Миколаєва в листівці, виданій восени 1909 р.⁶⁷. Як і передбачали Ленін та керовані ним більшовики, засилля реакції не могло тривати довго. Наприкінці 1910 р. Ленін писав, що «смуга повного панування чорносотенної реакції скінчилась. Починається смуга нового піднесення»⁶⁸. Перед більшовиками, зокрема перед партійними організаціями України, відкривалися нові ширші можливості боротьби за зміцнення партії, за розгортання революційного робітничого руху.

⁶¹ Бібліотека ІМЛ при ЦК КПРС, ц-22064.

⁶² Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России..., стор. 327.

⁶³ Там же, стор. 193.

⁶⁴ Там же, стор. 327.

⁶⁵ Там же, стор. 154.

⁶⁶ Там же, стор. 202.

⁶⁷ Там же, стор. 280.

⁶⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 315.

О. Ф. СКАКУН

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ О. Я. ЄФИМЕНКО

Більшість авторів, які у тому чи іншому зв'язку торкалися науково-дослідницької діяльності відомого російського та українського історика Олександри Яківни Єфименко¹, відносили її до народницького напрямку вітчизняної історіографії. Ця стаття, не претендуючи на вичерпну характеристику світогляду О. Я. Єфименко, присвячується висвітленню основних рис в еволюції її історичних поглядів.

Формування О. Я. Єфименко як історика проходило в умовах, які сприяли зародженню в її свідомості народницьких поглядів. Одержавши виховання в середовищі різночинської інтелігенції м. Архангельська, вона по закінченні гімназії, п'ятнадцятирічною дівчиною, переїздить у селище Холмогори, де протягом 60-х та 70-х років вчителює у місцевій школі. Це були роки загальної кризи та падіння кріпосницького ладу, бурхливого зростання капіталістичних відносин та розвитку різночинського, або буржуазно-демократичного визвольного руху в країні, коли, як писав В. І. Ленін, «пануючим напрямом, відповідним до точки зору різночинця, стало народництво»².

Оселившись у Холмогорах, молода вчителька незабаром встановлює зв'язки з народниками, які відбували там строк заслання за «протиурядову діяльність»³, зокрема з відомим на той час українським етнографом ліберально-буржуазного напрямку П. С. Єфименком (згодом став чоловіком Олександри Яківни). Під його керівництвом вона робить перші кроки в науково-дослідницькій діяльності.

Проблематика її ранніх історичних праць визначалася характерним для народництва прагненням відшукати в громадських формах народного життя засоби розв'язання класових суперечностей того часу та знайти ідеал майбутньої «соціальної гармонії». На це неодноразово вказує і сама дослідниця. Зараховуючи себе до «найбільш крайніх прихильників народу та його общини»⁴, вона підкреслює, що община належить до тих форм, які з одного боку мають коріння у минулому, з другого — безперечно користь для сучасного і майбутнього (стор. 380). В інтересах майбутнього, на її думку, необхідно вивчати народні юридичні звичаї та ставлення селянства до землі. «Якщо майбутні ідеали людства справді тяжіють, як це вважають деякі мислителі, до того, щоб змінити існуючі відносини між трудящим і продуктом праці,— пише вона,— то, можливо, і право повинно перейти до типу тих юридичних поглядів, представником яких є для нас у цю хвилину наше селянство» (стор. 136). І далі: «Ставлення до землі селянства — дуже важлива обставина, бо нею може, до певної міри, визначитись наше соціальне

¹ До основних творів О. Я. Єфименко з історії Росії і України, що були написані з 70-х рр. XIX ст. до початку XX ст., належать: Исследования народной жизни, М., 1884; «Южная Русь. Очерки, исследования и заметки», т. 1—2, Спб., 1905; «История Украинского народа», вып. 1—2, Спб., 1905.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 220.

³ Автобіографія П. С. Єфименка. Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, № 302.

⁴ А. Єфименко. Исследования народной жизни, стор. XIV (далі посилання на твір подаються в тексті з зазначенням у дужках сторінки).

майбутнє» (стор. 139). Вона висуває і потребу вивчення історії різних форм українських братств⁵⁻⁶.

Основну перешкоду на шляху до розквіту народного життя О. Єфименко, як і всі народники, вбачала не тільки в залишках кріпосництва, а й у розвитку капіталістичних відносин, які руйнували общинні форми громадського життя російського народу і відривали селянина від землі та продукту його праці (стор. 168). Вона рішуче засуджує і називає «згубно-легковажним» намір царської адміністрації прискорити розклад селянської общини в Архангельській губернії і хоч загалом не заперечує прогресивності капіталізму в порівнянні з кріпосництвом, але вважає його чужорідним елементом на ґрунті Росії (стор. 139, 168). У багатьох своїх творах вона розкриває згубну роль держави (чи то литовсько-руське князівство, польсько-шляхетське королівство або ж російське самодержавство) щодо різних форм громадського життя російського, українського та білоруського народів. «Завжди і всюди,— підкреслює О. Я. Єфименко,— держава прагнула і прагне спертися переважно на яку-небудь частину суспільства, і інтереси цієї частини відіграють найвидатнішу роль у тому, що називають інтересами держави — інакше і не може бути, доки людство не відкриє секрету соціальної гармонії» (т. 2, стор. 15). Щоб досягти такої «соціальної гармонії», необхідно, на її думку, усунути все, що стискує народне життя. Вирішальну роль на цьому шляху О. Я. Єфименко відводить народу, який «...сам і тільки він один зможе вирішити, що буде жити, а що вже назавжди і безповоротно поховано в нашаруваннях минулого» (т. 2, стор. 267). Вивчення О. Я. Єфименко різних видів артилей, общин, братств та народних судів було не випадковим, а впливало з властивих у 70-х — на початку 80-х років XIX ст. народницьких сподівань знайти ідеал гармонійного розвитку суспільства в історичній долі громадських форм народного життя.

Але цей демократизм О. Я. Єфименко не був революційним. Вона визнавала революційні форми боротьби лише для минулого, схвально оцінюючи, зокрема, боротьбу українського селянства проти феодално-кріпосницького та національного гніту. Так, оцінка гайдамацького руху, що її вона висловила 1879 р. в дослідженні «Из истории борьбы малорусского народа с поляками», перегукується з поглядами великого українського революціонера-демократа Т. Г. Шевченка⁷. О. Я. Єфименко таврує кріпосницьку систему, визначає кріпацтво як «злюкісну гангрену», засуджує сваволю кріпосників-поміщиків, вказує на нездоланне бажання селянства визволитися з кріпацтва. Це дає підставу для висновку, що в працях О. Я. Єфименко, як і в планах народників, «є елемент руйницький у відношенні до середньовіччя»⁸. А цей елемент,— указував В. І. Ленін,— зовсім не утопія. Це — найживіша реальність. Це — найпослідовніша і найпрогресивніша реальність з точки зору капіталізму і пролетаріату⁹.

Що ж до сучасності, то вона не тільки не бере практичної участі у революційній діяльності народників, але й не висловлює ідей революційної боротьби проти існуючого ладу, несправедливості якого засуджує. Вона хоч і визнає, що реформа 1861 р. не призвела до знищення усіх елементів кріпосництва, однак розцінює її у ліберальному дусі, як

⁵⁻⁶ А. Єфименко. Южная Русь, т. 1, стор. 293 (далі посилання на твір подаються в тексті з зазначенням у дужках тома, сторінки).

⁷ Л. Коваленко. Народницька течія в українській історіографії. Тези доповідей та повідомлення Ужгородського держуніверситету. Серія історична, вип. 3, Ужгород, 1959, стор. 59.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 123.

⁹ Див. там же.

«вищу абсолютну правду» (стор. 382). Не в революційній боротьбі трудящих, а у проведенні реформ бачить вона шлях до кращого майбутнього народів Росії. Майже в кожній написаній у 70-х роках XIX ст. статті О. Я. Єфименко звертається до комісії по складанню проекту нового цивільного уложення з пропозицією ввести в законодавство елементи народного права (стор. VIII, 48). З аналогічних позицій підходить О. Я. Єфименко і до земельного питання. Вона застерігає, що селянство чекає «слухного часу», коли земля буде поділена між мужиками (стор. 141). На її думку, єдиним засобом, за допомогою якого можна уникнути насильницького «чорного переділу», є проведення подальших реформ, які виходять з народного розуміння праці як єдиного справедливого джерела земельної власності, що завжди визнається ними (стор. 139). Таким чином, для суспільно-політичних поглядів О. Я. Єфименко, як це можна бачити з її творів 70-х та початку 80-х років минулого століття, було властиве переважання рис не революційного, а ліберально-народницького демократизму.

Бракувало послідовності і в розумінні О. Я. Єфименко історичного процесу. Як і більшість буржуазних істориків того часу, вона стояла на позиціях позитивістської методології і визнавала історію процесом причинно пов'язаних явищ, що складають картину закономірної історичної еволюції, подібної до розвитку природи. Більше того, вона нерідко ототожнювала характер розвитку біологічних і суспільних явищ і намагалася використати біологічні закономірності для пояснення походження громадських форм народного життя. Найяскравіше це виявляється в її монографії про українські братства, коли вона намагається відшукати у родовому суспільстві «материнську форму» українських братств XVI—XVII ст. (т. 1, стор. 272). Вона віддає данину і гегелівській ідеалістичній діалектиці, вказуючи, що процес розвитку є боротьба нових громадських форм із старими, боротьба ідей, «відтворенням яких є ці форми» (стор. 50). Разом з тим, щодо історії громадських форм у житті північно-російського та українського населення О. Я. Єфименко виявляє матеріалістичне розуміння. Так, у студіях, присвячених розробці питань народного звичаєвого права на Русі, вона їдко висміює одного з відомих представників офіційної реакційної юриспруденції К. П. Победоносцева, який ставив «духовні засади» вище матеріальних інтересів життя (стор. X), і цілком вірно показує, що юридичні норми та правові погляди «є наслідком впливу всіх соціальних факторів і особливо факторів економічних» (стор. 2). Вона розуміє і діалектичний взаємозв'язок між ними: «раз сформувавшись, юридичні погляди самі стають важливим соціальним фактором, який впливає на всі сторони життя, при домінуючому тяжінні до боку економічного» (стор. 2). Під економічним фактором вона розуміла ставлення безпосереднього виробника до продукту праці та засобів виробництва (стор. 137).

Розглядаючи задругу, великоруську сім'ю та характер селянського землеволодіння на крайній півночі, О. Я. Єфименко цілком вірно вказує, що розвиток приватної власності та економічних засад, в основі яких лежить ця власність, руйнує патріархальні порядки (стор. 60—64). Спираючись на великий фактичний матеріал, вона відкидає сприйнятий народниками метафізичний постулат слов'янофільства про споконвічність общини і доводить історичність її походження (стор. 183—382), підкреслюючи, що община не є «якась виключна власність слов'янського племені взагалі та російського народу зокрема»¹⁰.

¹⁰ А. Ефименко. Артели Архангельской губернии. Сборник материалов об артелях в России, вып. I, Спб., 1874, стор. 4.

Саме ці позитивні риси ранніх праць О. Я. Єфименко привернули до себе увагу К. Маркса, який законспектував її працю «Артели Архангельской губернии»¹¹, а згодом В. І. Леніна, який у полеміці з Г. В. Плехановим згадує її дослідження¹².

Це ж саме можна сказати і про написані нею у 1879 та 1880 рр. праці з історії України¹³. Досліджуючи історію гайдамацького руху на Україні, вона рішуче засуджує фальсифікацію реакційних російських, українських та польських істориків про нібито суто грабінницький характер цього руху і розкриває соціальні основи (т. 2 стор. 23—24, 27, 39) та революційний характер антифеодальної та національно-визвольної боротьби українського селянства (стор. 29—32, 33, 87, 114). Матеріалістичний погляд висловлює О. Я. Єфименко і щодо походження ремісничих братств та цехів на Україні. Вона цілком слушно іронізує над тими істориками, які вважали українські цехи наслідком впливу німецького права. «Припустити,— пише О. Я. Єфименко,— щоб народ, прочитавши в німецькому праві про цехи, ввів їх у себе, це велика безглуздість» (т. 1, стор. 302) і далі цілком правильно підкреслює, що виникнення ремісничих цехів і братств є закономірним наслідком розвитку ремесел та торгівлі (т. 1, стор. 303—304).

Але вказуючи на деякі риси правильного розуміння О. Я. Єфименко окремих історичних явищ, треба сказати, що загалом вона не поділяла матеріалістичного погляду на вирішальну роль економічних відносин в історії. Це зокрема позначилося і на визначенні нею причин гайдамацького руху (т. 1, стор. 27), і на характеристиці діяльності українських братств (т. 1, стор. 209—232). Головним завданням історіографії, за твердим її переконанням, повинно бути вивчення життя народних мас. «Якщо дивитись на народ, як на активний елемент», то вивчення його життя «стає питанням настійної необхідності» (стор. 49) вважала вона. Більше того, тільки вивчаючи життя народних мас, можна переконатися, що народ це не «одноманітна, байдужа, нерухома маса», а «суспільство з своєрідними розуміннями та інтересами, а головне — суспільство, яке хоч і ледве помітно, але безсумнівно рухається вперед» (стор. 49).

Однак її розуміння ролі народних мас було забарвлене суб'єктивним ідеалізмом народницької соціології. Наприклад, вона вважає, що інтелігенція повинна злитися з народом і керувати ним, бо внаслідок своєї більш високої інтелектуальності, вона здатна зрозуміти інтереси народних мас краще, ніж сам народ (т. 1, стор. 227, 235, 291). О. Я. Єфименко вказує, що коли історичний прогрес буде відданий тільки силам народу, то він проходитиме з тією зоологічною повільністю, з якою відбуваються всі процеси розвитку, «де свідомість, думка не беруть участі як дійові, рушійні сили» (стор. 123). Щоб прискорити ці процеси, треба «внести в них свідому думку» (стор. 123) і це може зробити тільки інтелектуально розвинена і критично мисляча інтелігенція (стор. VII). Вірно вказуючи на перетворювальну роль ідей в історичному процесі, О. Я. Єфименко, однак, виразно не підкреслює, що таке значення можуть мати не всі ідеї, а тільки ті, що відображають об'єктивну необхідність суспільного розвитку та інтереси передового прогресивного класу, передусім його матеріальні потреби, вирішальну роль яких в історії О. Я. Єфименко якимось принижує, підкреслюючи низькість «фізичних потреб» порівняно з «високими ідеалами» (стор. 43). Ідеї

¹¹ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, кн. 4, М., 1929, стор. 405.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 292.

¹³ Из истории борьбы малорусского народа с поляками, «Южная Русь», т. 2; Южно-русские братства, «Южная Русь», т. 1.

народницької доктрини «героїв і натовпу» позначились на визначенні нею причин поразки селянських рухів XVIII ст. на Україні. Вона не розуміє, що невдачу антифеодальної та національно-визвольної боротьби українського селянства XVIII ст. зумовила відсутність на той час класу, який міг би політично очолити у цій боротьбі селянство, і зводить все до випадковості, внаслідок якої на момент руху серед проводирів повсталих не знайшлося критично мислячої особи, яка за своїм інтелектуальним рівнем стояла б вище натовпу стихійно повсталого народу (т. 1, стор. 110). Через це О. Я. Єфименко принижує видатну роль у антифеодальній та національно-визвольній боротьбі українського народу окремих ватажків повсталого селянства.

Таким чином методологічні принципи, якими керувалася О. Я. Єфименко в історичних дослідженнях, написаних у 70-х — на початку 80-х років XIX ст., були, як ми бачили, і на що слушно вказав раніше В. І. Пічета¹⁴, еклектичними і робили, звичайно, неможливим послідовне наукове розв'язання історичних проблем. Але дослідниця вірила у можливість наукового пізнання історичних явищ за допомогою таких методів, як статистичний та порівняльно-історичний*. Сумлінне й широке застосування цих методів до вивчення історичних проблем, відсутність тенденційної антипатії до народних мас та глибокий інтерес до соціально-економічних умов їх життя дозволили їй створити у 70-х та на початку 80-х років багато праць, які довгий час зберігали, а подекуди і досі зберігають наукове значення.

Антиреакційна й антинаціоналістична спрямованість цих праць О. Я. Єфименко та народницько-демократичний характер її суспільно-політичних ідей досить виразно виявлений нею в дослідженнях з історії звичаєвого права¹⁵, селянського землеволодіння на півночі Росії¹⁶, а також з історії гайдамацького руху¹⁷ та форм громадського життя на Україні¹⁸. Все це дає підставу вважати її одним з визначних представників народницького напрямку російської та української історіографії 70-х та початку 80-х років минулого століття.

Дещо іншого характеру набуває світогляд О. Я. Єфименко у наступні роки. Радянський спеціаліст у галузі української історіографії Л. Коваленко вказав (але не обгрунтував) на еволюцію поглядів О. Я. Єфименко в бік буржуазного лібералізму¹⁹. Аналіз її громадської діяльності та історичних досліджень, написаних, починаючи з кінця 80-х років XIX ст., свідчить про цілковиту слушність цього зауваження.

Оселившись 1879 р. в Харкові, О. Я. Єфименко опинилась у зовсім іншому середовищі, ніж це було в Холмогорах. В 1880 р. її обирають

¹⁴ В. І. Пічета у некролозі визначив світогляд О. Єфименко як «історико-філософський еклектизм», журн. «Архивное дело», 1923, вип. 1, стор. 139.

* Останній був використаний нею при дослідженні общини та українських братств.

¹⁵ Народные юридические воззрения на брак, сб. «Знание», 1874, № 1, стор. 1—45; Крестьянская женщина, журн. «Дело», 1873, № 2, стор. 173—206; № 3, стор. 57—99; Трудовое начало в народном обычном праве, газ. «Слово», 1878, № 1, стор. 146—173; Одна из наших народных особенностей, газ. «Неделя», 1876, № 3—5, стор. 116—122, та інші.

¹⁶ Крестьянское землевладение на крайнем севере, журн. «Русская мысль», 1882, № 4, стор. 183—216; № 5, стор. 48—73.

¹⁷ Из истории борьбы малорусского народа с поляками, газ. «Слово», 1879, № 9, стор. 27—73; № 11, стор. 171—223.

¹⁸ Южно-русские братства, газ. «Слово», 1880, № 9, стор. 181—210; № 10, стор. 31—62; № 11, стор. 67—108; Конные суды в Левобережной Украине, журн. «Киевская старина», 1885, № 10, стор. 189—203.

¹⁹ Л. А. Коваленко. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст., стор. 48.

до ліберального Харківського історико-філологічного товариства²⁰, залучають до роботи інших культурно-просвітительських організацій*.

В науково-дослідницькій діяльності вона зближується з українськими буржуазно-ліберальними істориками, а один з них — Д. І. Багалій стає близьким другом сім'ї О. Я. Єфименко²¹. Крах ілюзій народництва та переродження його в буржуазний лібералізм не могли, звичайно, не позначитись на її і без того непослідовному погляді щодо поступового відходу від ідей народницького демократизму. Вся велика громадська діяльність, яку вона вела протягом майже 30 років у Харкові, замкнулася в основному колом культурно-просвітительської роботи в галузі поширення української культури та освіти²². У ряді публіцистичних статей вона засуджує русифікаторську політику царської адміністрації на Україні (т. 2, стор. 341). Разом з тим О. Я. Єфименко всіляко підкреслює, що українська інтелігенція повинна служити «інтересам мирного суспільного прогресу» на ґрунті національно-культурної діяльності (т. 2, стор. 289). Цей мотив звучить і в присвяченій Т. Г. Шевченку статті, де майже нічого не сказано про революційну спрямованість його творчості, а значення шевченкової поезії зведено до того, що завдяки їй українська народність «пізнала себе як культурна особень» і «тим самим значною мірою забезпечила себе від зникнення, від поглинення іншою народністю» (т. 2, стор. 242).

Як і переважна більшість народників, О. Я. Єфименко не могла зрозуміти прогресивної історичної ролі пролетаріату, і тому залишилась байдужою до розвитку пролетарського революційного руху, до революційних подій 1905 р. Впливу на її діяльність ці значні історичні події не мали. Її оцінка історичних проблем наближається до трактовки останніх представниками ліберально-буржуазної історіографії. Якщо в ранніх своїх творах О. Я. Єфименко загалом схвально оцінює революційні антифеодальні рухи минулого, зокрема гайдамацький, то у працях 90-х років XIX ст. вона виступає з ліберально-буржуазним трактуванням антикріпосницьких та національно-визвольних повстань українського селянства епохи феодалізму. В «Очерках истории Правобережной Украины», в «Турбаевской катастрофе» и в «Истории украинского народа»²³ вже не знайдемо яскраво виявленого позитивного ставлення до революційних методів боротьби селян. Змальовуючи Турбаївське повстання, О. Я. Єфименко співчуває селянам у їх мирних легальних діях і не приховує свого розчарування з приводу того, що серед повсталих більш «поміркovanі елементи, які бажали дотримуватися наскільки можливо духу легальності і порядку, поступилися крайньому» і вже ніщо «не могло стримати цей страшний людський потік, увесь насичений мстивою злістю» (т. 2, стор. 154, 156).

Вона засуджує зловживання поміщиків, але й ідеалізує розумних і освічених представників царської адміністрації, завдяки «гуманності,

²⁰ Е. К. Редин. Ученая деятельность Историко-филологического общества при Императорском Харьковском университете за первые 25 лет его существования (1877—1902), Харків, 1904, стор. 414.

* О. Єфименко брала участь у діяльності «Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності», «Харківського товариства взаємодопомоги трудящих жінок», Харківській громадській бібліотеці.

²¹ Д. Багалій. Харківська доба діяльності Олександрини Яківни Єфименко. «Збірник науково-дослідної кафедри історії української культури», т. X, Харків, 1930, стор. 5—15.

²² О. Ф. Скакун. Харківський період громадської діяльності О. Я. Єфименко. Питання історії народів СРСР, вип. III, 1966.

²³ А. Єфименко. Очерки истории Правобережной Украины, журн. «Киевская старина», 1894, № 6, 8—11; 1895, № 4—5; Турбаевская катастрофа, журн. «Киевская старина», 1891, № 3—4; История украинского народа, вып. 1—2.

довготерпінню і обережності» яких «революційна турбаївська гідра була обезглавлена без усякого зовнішнього акту насильства» (т. 2, стор. 163). Однак засилання на каторгу, суворі екекуції та видирання ніздрів, що застосовували царські урядовці до повсталих турбаївців, й були цим самим «зовнішнім актом насильства».

Ще більш яскраво сповзання О. Я. Єфименко на ліберально-буржуазні позиції виявляється при порівнянні її оцінки гайдамацького руху у 1879 р. і у 90-х роках. Якщо у 70-х роках О. Я. Єфименко розглядала гайдамачину як революційний рух українського селянства, як найбільш інтенсивний прояв «революційних рухів малоруського холопства», то в пізніших працях цей рух вона іменує «катастрофою» або ж «жахливим епізодом», називаючи повсталих «збудженим натовпом», охоплених жадобою здобичі та мук і крові людських душ²⁴. Інші антифеодальні та національно-визвольні повстання українського селянства та козацтва «завдавали великої нечуваної шкоди, кривди, грабунків і вбивств, як по містах та містечках, так і по селах»²⁵. О. Я. Єфименко не заперече позитивного значення визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., але, змальовуючи справедливу боротьбу народних мас, занадто часто підкреслює, що народ «не знав ні справедливості, ні жалю: усе нищив він люто, зле, як і добре, винне, як і невинне, безсилового старця і немовля (т. 1, стор. 67), і характеризує визвольну війну як «криваву епопею», «жахливу катастрофу»²⁶. Не викликають у неї симпатії і славетні ватажки повсталих загонів, крім Богуна, а самим жорстоким з них вона називає видатного героя українського народу М. Кривоноса (т. 1, стор. 68). На її увагу заслуговує тільки Б. Хмельницький, якого вона вважала «сильною особою», здатного проводити «серед всіх ворожих і руйнівних сил справу українського народу»²⁷.

В 90-х роках О. Я. Єфименко по суті відходить від демократичної оцінки революційних дій селянства і проявляє себе в цьому відношенні як типовий ліберально-буржуазний історик, який, за висловом В. І. Леніна, хоч і не може миритись з кріпосництвом, але «боїться революції, боїться руху мас»²⁸. Тому О. Я. Єфименко не тільки засуджує революційні методи визвольної боротьби, але й нічого не говорить у своїй синтетичній праці («История украинского народа», вип. 1) з історії українського народу про численні повстання селян XVIII ст. на Лівобережній Україні. В цій же праці вона ідеалізує гетьмана Сагайдачного, який ніби і «гадки не мав доводити до збройної сутички» і міг свідомо керувати «стихійною силою» народних мас, утримуючи їх у межах мирної легальності, єдино можливого, на її думку, шляху до прогресу²⁹.

В душі ліберально-буржуазної історіографії розглядає О. Я. Єфименко й усі інші історичні проблеми, які вона вивчає у 90-х роках. У кількох працях того часу вона розвиває концепцію українського буржуазно-ліберального історика О. Лазаревського про класове розшарування у XVIII ст. демократичного устрою, встановленого, на його думку, на Лівобережній Україні після визвольної війни³⁰, та антикріпосницьку боротьбу українського селянства проти українських поміщи-

²⁴ А. Ефименко. Южная Русь, т. 1, стор. 135, 137, 138—139; її ж. История украинского народа, вып. 2, стор. 347.

²⁵ А. Ефименко. История украинского народа, вып. 2, стор. 150.

²⁶ Там же, стор. 164.

²⁷ Там же, стор. 243.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 91.

²⁹ А. Ефименко. История украинского народа, вып. 2, стор. 184.

³⁰ А. Ефименко. Малорусское дворянство и его судьба, журн. «Вестник Европы», 1891, № 8, стор. 515—569.

ків³¹. Прогресивне значення цих праць полягало в спрямуванні їх проти буржуазно-націоналістичної теорії про безкласовість українського народу, яку у той час намагалась утвердити в українській історіографії група молодих буржуазно-націоналістичних істориків на чолі з М. Грушевським.

Широко користуючись історико-порівняльним методом у вивченні джерел, О. Я. Єфименко довела спільність природи українських та білоруських дворич з російським «селом-печищем»³², що також завдало удару буржуазно-націоналістичним уявленням. Ось чому ці дослідження О. Я. Єфименко були так вороже сприйняті у буржуазно-націоналістичному таборі. І якщо сам М. Грушевський, критикуючи їх з буржуазно-націоналістичних позицій, не міг, однак, не відзначити талановитості О. Я. Єфименко³³, то його вірний апологет Джиджора повністю і зовсім безпідставно відкидає усяке наукове значення її дослідницької діяльності³⁴.

У більшості досліджень О. Я. Єфименко, написаних починаючи з кінця 80-х років, дедалі менше значення приділяється соціально-економічному факторові, який поступається перед фактором ідеологічним і навіть психологічним.

Якщо в ранніх працях історик переконливо показує зумовленість юридичних поглядів та права характером соціально-економічних відносин, то розглядаючи в працях 90-х років генезис феодалізму на українських землях, зводить розвиток феодальних відносин на Україні до запровадження польсько-шляхетського права з його ідеями аристократично-ієрархічного суспільного устрою. До розповсюдження «польського права»,— говорила вона,— Україна не знала ні хлопа, ні пана» (т. 1, стор. 338).

Вплив державно-юридичної концепції відчувається і на трактуванні процесу еволюції общинного землеволодіння. Якщо в дослідженнях 70-х років вона заперечує Б. Н. Чичеріну (стор. 370—376), який намагався довести, що вирішальну роль у виникненні російської поземельної общини відіграло державне втручання, і намагається розглянути процес розвитку сільської общини з сімейної общини, то у праці «Дворичное землевладение в Южной Руси» робить поступку, по суті погоджуючись з хибним положенням чичерінської, так званої «фіскальної» теорії про походження поземельної общини (т. 1, стор. 374—375). В дусі ідей української ліберально-буржуазної історіографії О. Я. Єфименко заперечує збереження поземельної общини на Україні у XVIII ст. і вважає визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького як «соціальну революцію», яка нібито призвела до скасування на Лівобережній Україні феодальних відносин, і встановленню демократичного устрою з єдиною демократичною масою вільного народу (т. 1, стор. 149—150). Внаслідок цієї хибної концепції О. Я. Єфименко, слідом за О. Лазаревським, розглядає формування українського дворянства і зростання кріпосництва на Лівобережній Україні нібито заново, у відриві від попереднього соціально-економічного розвитку українських земель. Поряд з цілим рядом правильних думок про фактичний процес розвитку кріпосництва на Україні у XVIII ст. вона висуває вплив ідей

³¹ А. Єфименко. Турбаевская катастрофа, журн. «Киевская старина», 1891, № 3, стор. 373—401; № 4, стор. 155—160.

³² А. Єфименко. Дворичное землевладение в Южной Руси, журн. «Русская мысль», 1894, № 4, стор. 156—160.

³³ Журн. «Правда», Львів, 1892, січень, стор. 64—65; березень, стор. 185—192.

³⁴ І. Джиджора. З новішої української історіографії, Львів, 1906.

польсько-шляхетського соціального ладу, що зберігалися у свідомості козацької старшини (т. 1, стор. 150—151).

Так, якщо у 70-х роках О. Я. Єфименко цілком виразно вказувала на соціальну природу та соціальний характер гайдамаччини, пояснювала участь козаків у гайдамаччині соціальною близькістю їх до селян (т. 2, стор. 44, 69—70), то в 90-х роках — «жадобою здобичі» (т. 1, стор. 135, 137), або ж темними інстинктами рядового товариства³⁵. Вже у 1884 р. вона не наважується твердити про активну творчу роль народу, а нерішуче запитує: «чи може у нас народ не бути визнаним за активний елемент?» (стор. VII). В пізніших же працях О. Я. Єфименко нерідко називає народ «пасивною масою», «людським потоком», «бурхливою стихією», «збудженим натовпом» і нарешті «масою пігмеїв» (т. 1, стор. 67, 138—139; т. 2, стор. 154—275). Ці погляди породжувалися жахом ліберальної буржуазії перед зростаючою революційною енергією трудящих мас та впливали з властивого позитивізму поширення на вивчення людського суспільства біологічних закономірностей і зокрема еволюційної теорії Дарвіна.

Таким чином, головною рисою в історичних поглядах О. Я. Єфименко в її дослідженнях кінця 80-х та 90-х років, виступає типове для буржуазно-ліберальної позитивістської історіографії ідеалістичне розуміння еволюційного процесу історичного розвитку. Більше того, на початку ХХ ст. в її історико-філософському світогляді з'являється тенденція до еволюції народницького суб'єктивізму у напрямі до емпіріокритицизму. У деяких статтях, написаних на початку ХХ ст., вона тяжіє до махістського розуміння пізнання світу, схвально вказуючи, що «світ уявляється людині таким, яким вона його мислить», бо «самий світ з людської точки зору, є продукт його мислення»³⁶.

Таким чином, вивчення еволюції історичних поглядів О. Я. Єфименко у зв'язку з її суспільно-політичним світоглядом, незважаючи на їх непослідовність та суперечливість, дозволяє виділяти в науково-дослідницькій та громадській діяльності історика два етапи: перший — до кінця 80-х років ХІХ ст., коли проблематика її історичних досліджень та ідей, висловлені в них, були у руслі народницької соціології, і другий — з кінця 80-х років ХІХ ст., коли її історичні дослідження опинилися в межах ідей буржуазно-ліберальної історіографії кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Незважаючи на згадані періоди в творчості О. Я. Єфименко, вона внесла значний позитивний вклад у розвиток історичної науки, завоювала в ній чільне місце.

³⁵ А. Єфименко. История украинского народа, вып. 2, стор. 347.

³⁶ А. Єфименко. Наука о праве и эволюция, журн. «Вестник и библиотека самообразования», 1904, № 51, стовп. 1828.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Г. М. ДОБРОВ

НАУКОВЕ ПРОГНОЗУВАННЯ* ТА ІСТОРИКО-ЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Науково-технічний прогноз можна визначити як науково обгрунтовану програму майбутнього розвитку науки і техніки. Зміст і ступінь реальності такої прогнозуючої інформації обумовлені: історичним досвідом попередніх досягнень, знаннями і уявленнями, властивими існуючому рівню науки; науковими і суспільними можливостями, реалізація яких залежить від діяльності сучасного і майбутніх поколінь.

Історії вже відоме значне нагромадження прогнозів. Цей досвід чекає теоретичного узагальнення. На жаль, науковим основам прогнозування приділяється ще незаслужено мало уваги. Відрадно, однак, є те, що наукознавство, яке вивчає досвід науки в цілому — передбачає і розробку проблеми прогнозування.

Прогнозуючи шляхи майбутнього розвитку науки, слід чітко відрізнити два взаємопов'язаних, але істотно відмінних за своєю природою об'єкти: розвиток науки як системи знань і розвиток науки як організаційної системи, що вирішує питання наукових кадрів, зміни структури установ, проводить свою фінансову політику, впроваджує форми і методи обміну інформацією, займається проблемою організації праці людей науки тощо.

Між цими системами існує діалектичний зв'язок. Його можна розглядати як конкретний прояв взаємодії форми і змісту. Наука як система людських знань випереджає, як правило, ті організаційні форми, у яких вона розвивається. Прийняті наукознавцями вимірники її розвитку можуть мати природну межу зростання, знання ж людини, як відомо, безмежне. Прогнозування може мати науковий характер лише тоді, коли воно базується на конкретних тенденціях і реальних закономірностях науково-технічного розвитку. Подібні тенденції та закономірності, як правило, мають історично зумовлений характер. Причому на науку як організаційну систему значною мірою впливають конкретні соціальні фактори і умови.

Державна політика в галузі науково-технічного прогресу потребує комплексного підходу. Його можна визначити як доктрину перспективного розвитку науки, прийняту відповідно до ставлення даної державної системи до потреб суспільства. Такий комплекс, або план перспективного розвитку науки вперше в історії людства був розроблений і прийнятий Радянською державою за ініціативою В. І. Леніна¹. Ці принципи і зараз зберігають своє основоположне значення.

* Стаття присвячена в основному прогнозам науково-технічного розвитку. Ряд її положень може бути застосовано і до прогнозування в галузі суспільних наук, зокрема історичної науки.

¹ Ленін и наука. Сборник статей, М., 1960, статті О. В. Топчієва, П. І. Поспелова та ін.

Особливої актуальності наукове прогнозування набуло в наш час у зв'язку з бурхливим зростанням нових галузей науки. Перетворення науки на продуктивну силу суспільства привело до того, що все більша кількість держав бере на себе безпосередні функції управління науковим розвитком, у зв'язку з чим гостро постало питання про розробку методів прогнозування науки.

Академія наук і Державний комітет науково-технічного розвитку Німецької Демократичної Республіки спільно створили спеціальну наукову установу, основним завданням якої є узагальнення і розвиток методів наукового прогнозування². У США діє так звана «Рада по футурології». В Австрії організовано спеціальний науково-дослідний «Інститут проблем майбутнього». Керівник його професор Р. Юнгк виступив нещодавно з пропозицією провести міжнародний конгрес з питань прогнозування науки.

В названих вище дослідницьких установах працюють разом представники різних галузей науки: економісти, соціологи, історики, науковознавці та ін. Такий комплексний підхід пояснюється, насамперед, взаємообумовленістю розвитку людства і науково-технічного прогресу, залежністю результатів прогнозування від конкретної системи знань, на якій ґрунтується даний прогноз.

Наприклад, прогноз, зроблений групою спеціалістів США, про шляхи наукового розвитку в ХХ—ХХІ ст., стосується шести аспектів: система оборони, нові види озброєння, майбутні наукові відкриття, контроль за демографічними процесами, автоматизація, освоєння космічного простору³. Ось деякі його положення: прилунення і повернення космонавтів з Місяця (1970); засоби швидкої доставки військ для поліцейських акцій і зброї для боротьби з повстанцями (1969—1975 рр.); автоматизований пошук та розмноження матеріалів в загальнодоступних бібліотеках (1976 р.); здійснення практичного машинного перекладу текстів і усної мови (1972—1977 рр.); «підключення» до нервової системи людини штучних органів і електронних приладів (з 1982 р.); створення єдиної фізичної теорії явищ і процесів (1982 р.); застосування ненаркотичних препаратів, що впливають на психіку і поведінку людей (з 1984 р.); промислове виробництво електронно-обчислювальних машин самовдосконалюваними автоматами (з 1986 р.); керування термоядерною реакцією (з 1986 р.); економічно рентабельне використання дна світового океану (1990—2000 рр.); організація постійних автоматичних дослідницьких станцій на інших планетах (з 1990 р.); контроль над процесами старіння і продовження віку людини принаймні на 50 років (2000—2020 рр.) та ін.

Наведені вище прогнози свідчать як про важливі перспективи, що відкриваються перед людством, так і про явно класовий характер буржуазного прогнозування майбутнього використання досягнень науково-технічного прогресу.

Потрібно зазначити, що прогнози дальшого розвитку науки невіддільні від долі людства. Наука і науково-технічний прогрес стали безпосередньою продуктивною силою суспільства. З іншого боку, перспективи науково-технічної революції пов'язані з вирішенням ряду корінних соціальних питань розвитку людства.

Історичний досвід підтверджує правоту марксистського положення про те, що людство постійно ставить перед собою саме ті завдання, які

² Wissenschaftsprognostik. Eigenverlag der Kommer der Technik, Berlin, 1966.

³ T. Gordon, O. Helmer (ed). Prospective a Long Terms, «Bulletin SEDE». Paris, 1965.

воно спроможне розв'язати. І якщо ХХ століття, навіть при сучасних досягненнях науки і техніки та загальному зростанні продуктивних сил, «ще не покінчило із злиднями сотень мільйонів людей, не принесло достатку матеріальних і духовних благ усім людям на Землі, то в цьому винен тільки капіталізм»,— справедливо вказує Програма КПРС⁴.

Зараз все більш зрозуміло, що на передові позиції наукового прогресу владно виходить комплекс наук. Активною силою творчого перетворення природи і цілеспрямованого керування життєвими процесами стає зокрема біологія. Пліч-о-пліч з нею до цієї мети йдуть також хімічні та фізичні науки, фізіологія, психологія, медичні та інші природничі науки. Академік Б. Кедров слушно зауважив, що новим для сучасного наукового прогресу є «не лише зміна лідерів, але й те, що взагалі жодна галузь науки не може стати домінуючою»⁵. Майбутні результати цього процесу привертають увагу багатьох дослідників. Так, на міжнародному симпозіумі «Людина та її майбутнє» (Лондон, 1963 р.)⁶, зокрема зазначалось, що використання можливостей сучасного наукового прогресу в умовах капіталістичної дійсності може привести до реакційних і людиноненависницьких наслідків. Таким чином, проблеми, які постають перед вченими, примушують все більше замислюватись над тим, що використання досягнень науки в інтересах всього людства безпосередньо пов'язане із зміною соціального устрою, гармонійним розвитком усіх продуктивних сил.

Швидке зростання матеріальних і духовних потреб суспільства, бурхливий розвиток природничих та прикладних наук підносять роль у житті людини і наук суспільних, зокрема історії. Адже саме ці науки вивчають взаємовідносини між людьми і класами в процесі виробництва, найбільш загальні закони розвитку природи, її вплив на суспільство. Вони доносять до мас досвід попередніх поколінь, допомагають робити прогнози на майбутнє на основі використання цього історичного досвіду.

У звітній доповіді ЦК КПРС ХХІІІ з'їзду партії міститься така важлива для перспектив суспільних наук настанова: «Розвиток суспільних наук і впровадження їх рекомендацій у практику відіграють не менш важливу роль, ніж використання досягнень природничих наук у сфері матеріального виробництва і розвитку духовного життя народу»⁷.

Можна з достатньою впевненістю сказати, що поряд з існуючими нині суспільними науками, у найближчому майбутньому зросте число нових прикладних суспільних наукових дисциплін, таких, як конкретні економічні і соціологічні дослідження; інженерна психологія, яка займається проблемами взаємозв'язку між людиною і сучасною найскладнішою технікою; вивчення свідомої поведінки людей та ін. Дальшого розвитку дістануть історія науково-технічного прогресу і наукознавство, тобто ті галузі, що безпосередньо поєднують суспільні, природничі та технічні науки.

Науково-технічний прогрес з інформаційної точки зору можна трактувати як специфічний антиентропійний процес⁸. Це означає, що з розширенням наших знань міра невизначеності інформації, яка надходить

⁴ Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 305.

⁵ Б. М. Кедров. О диалектике современного естествознания, журн. «Наука и жизнь», 1965, № 9, стор. 4.

⁶ Man and his Future, Ciba Foundation, London, 1963; див. також огляд у журн. «Вопросы философии», 1966, № 9, 169—177.

⁷ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІІІ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 87.

⁸ L. Tondl. Slovo o filosofii techniky, «Filosofski časopis», Praha, 1964, № 3, стор. 286.

воно спроможне розв'язати. І якщо ХХ століття, навіть при сучасних досягненнях науки і техніки та загальному зростанні продуктивних сил, «ще не покінчило із злиднями сотень мільйонів людей, не принесло достатку матеріальних і духовних благ усім людям на Землі, то в цьому винен тільки капіталізм»,— справедливо вказує Програма КПРС⁴.

Зараз все більш зрозуміло, що на передові позиції наукового прогресу владно виходить комплекс наук. Активною силою творчого перевернення природи і цілеспрямованого керування життєвими процесами стає зокрема біологія. Пліч-о-пліч з нею до цієї мети йдуть також хімічні та фізичні науки, фізіологія, психологія, медичні та інші природничі науки. Академік Б. Кедров слушно зауважив, що новим для сучасного наукового прогресу є «не лише зміна лідерів, але й те, що взагалі жодна галузь науки не може стати домінуючою»⁵. Майбутні результати цього процесу привертають увагу багатьох дослідників. Так, на міжнародному симпозіумі «Людина та її майбутнє» (Лондон, 1963 р.)⁶, зокрема зазначалось, що використання можливостей сучасного наукового прогресу в умовах капіталістичної дійсності може привести до реакційних і людиноненависницьких наслідків. Таким чином, проблеми, які постають перед вченими, примушують все більше замислюватись над тим, що використання досягнень науки в інтересах всього людства безпосередньо пов'язане із зміною соціального устрою, гармонійним розвитком усіх продуктивних сил.

Швидке зростання матеріальних і духовних потреб суспільства, бурхливий розвиток природничих та прикладних наук підносять роль у житті людини і наук суспільних, зокрема історії. Адже саме ці науки вивчають взаємовідносини між людьми і класами в процесі виробництва, найбільш загальні закони розвитку природи, її вплив на суспільство. Вони доносять до нас досвід попередніх поколінь, допомагають робити прогнози на майбутнє на основі використання цього історичного досвіду.

У звітній доповіді ЦК КПРС ХХІІІ з'їзду партії міститься така важлива для перспектив суспільних наук настанова: «Розвиток суспільних наук і впровадження їх рекомендацій у практику відіграють не менш важливу роль, ніж використання досягнень природничих наук у сфері матеріального виробництва і розвитку духовного життя народу»⁷.

Можна з достатньою впевненістю сказати, що поряд з існуючими ними суспільними науками, у найближчому майбутньому зросте число нових прикладних суспільних наукових дисциплін, таких, як конкретні економічні і соціологічні дослідження; інженерна психологія, яка займається проблемами взаємозв'язку між людиною і сучасною найскладнішою технікою; вивчення свідомої поведінки людей та ін. Дальшого розвитку дістануть історія науково-технічного прогресу і наукознавство, тобто ті галузі, що безпосередньо поєднують суспільні, природничі та технічні науки.

Науково-технічний прогрес з інформаційної точки зору можна трактувати як специфічний антиентропійний процес⁸. Це означає, що з розширенням наших знань міра невизначеності інформації, яка надходить

⁴ Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 305.

⁵ Б. М. Кедров. О диалектике современного естествознания, журн. «Наука и жизнь», 1965, № 9, стор. 4.

⁶ Man and his Future, Ciba Foundation, London, 1963; див. також огляд у журн. «Вопросы философии», 1966, № 9, 169—177.

⁷ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІІІ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 87.

⁸ L. Toncl. Slovo o filosofii techniky, «Filosofski časopis», Praha, 1964, № 3, стор. 286.

з об'єктивно існуючого світу, зменшується. Наведене положення на перший погляд суперечить повсякденному життєвому досвіду. «Ми ніколи не повинні забувати (історія наук це доводить),— справедливо писав Луї де Бройль,— що кожний успіх нашого пізнання ставить більше проблем, ніж розв'язує, і що в цій галузі кожна нова відкрита земля дозволяє припустити існування ще невідомих нам неосяжних континентів»⁹. Таким чином, будь-яке збільшення сфери знання¹⁰, одночасно і в ще більшій мірі призводить до розширення кола проблем, що стоять перед наукою. Науковий прогноз майбутнього розвитку науки, що має налагодити її взаємодію з реальною дійсністю, підтвердить істинність наших уявлень і зумовить більш точне конкретне формулювання тих чи інших проблем.

Кількісні методи прогнозування і прийоми підвищення їх точності розробляє статистична теорія передбачень. В основу її покладена дуже близька до обговорюваної проблеми гіпотеза про природу наукового передбачення. Вона полягає в тому, що висновки про можливість або імовірність майбутньої події чи ряду подій робляться на основі вивчення, аналізу і узагальнення попереднього досвіду¹¹. При цьому, звичайно, враховується, що в реальних процесах завжди існують і в різній мірі проявляються три принципіально різні складові — непізнана детермінована частина, тобто та, яку можна більш менш точно розрахувати в кількісному і якісному відношенні; імовірнісна частина, що виявляється при вивченні (спостереженні) прогнозованого явища, і нарешті випадкова — яка з позицій сучасного рівня знань не піддається точному передбаченню¹². Практика, прийнята у статистичній теорії передбачень, полягає в тому, щоб максимально виділити детерміновану частину процесу і постійно прагнути до уточнення (в міру зростання наших знань) методів передбачення імовірнісної частини.

Специфічність прогнозування не знімає потреби використання кількісних методів, у тому числі статистичних. Навпаки, неможливість (принаймні зараз) аналізувати ряд процесів наукового розвитку з безпосереднім використанням кількісних вимірників робить актуальними пошуки кореляційних зв'язків цих процесів і явищ з такими, що допускають кількісний аналіз (наприклад, зростання чисельності наукових кадрів, зміни в організаційній структурі науки та ін.).

При складанні прогнозів необхідно враховувати практичний досвід багатьох дослідників, широко розробляти моделі розвитку науки, використовувати ідеї кібернетики і апарат логіки, що може відкрити перспективні шляхи до глибшого пізнання процесів науково-технічного прогресу і до вироблення більш точних прогнозів. Успішному вирішенню цієї проблеми сприятиме співробітництво фахівців різноманітних галузей науки.

Однак у зв'язку з викладеним доречно сказати, що яким би досконалим не був математичний апарат, не слід чекати від нього загальних критеріїв істинності прогнозів науково-технічного розвитку. Для загальної перевірки істинності прогнозу є лише два шляхи — зіставлення його з майбутнім реальним досвідом і проведення історико-логічного

⁹ Луї де Бройль. Польза и уроки истории наук. По тропам науки. М., 1962, стор. 317.

¹⁰ Багаторічні дослідження свідчать, що кількість нових результатів науки подвоюється кожні 40—50 років, а кількість наукової інформації — кожні 10—15 років. Див. про це: Г. М. Добров. Наука о науке. (Введение в общее наукознание). К., 1966.

¹¹ А. Г. Ивахненко, В. Г. Лапа. Кибернетические предсказывающие устройства, К., 1965, стор. 4.

¹² Там же, стор. 7.

експерименту з метою контролювання ступеня реальності тих чи інших передбачень, особливо методів їх розробки на основі вже існуючого історичного досвіду.

Спроба кількісно узагальнити ступінь реальності різних прогнозів, зроблених у минулому, була здійснена нещодавно відомим англійським соціологом С. Ліллі в роботі «Чи може передбачення стати наукою?» На підставі офіційно опублікованих науково-технічних прогнозів С. Ліллі стверджує, що рівень їх реальності становить близько 80%, ставить питання про підвищення точності науково-технічного розвитку до 90—95%. Його висновок, що лише «планування може зробити реальною справу прогнозування», не можна не визнати справедливим¹³.

Проявом зрослої уваги до проблем наукового прогнозування в нашій країні є проведена Держпланом СРСР і Академією наук СРСР у грудні 1966 р. перша загальносоюзна наукова сесія — «Методологічні проблеми довготермінового економічного прогнозування». В прийнятому на сесії рішенні зокрема відзначалося, що методологія прогнозування повинна насамперед виходити з єдності і взаємообумовленості таких аспектів як прогнозування науково-технічного прогресу, майбутнього використання ресурсів, суспільних потреб і конкретних соціальних умов.

Важливою рисою прогнозування як специфічної форми наукового знання є тісний зв'язок прогнозів науково-технічного розвитку з передбаченням зростаючих потреб і законами розвитку суспільства. Наша країна буде своє життя на справді науковій основі. Прокладаючи шляхи у майбутнє, радянські люди творчо застосовують у конкретній історичній обстановці методи марксизму-ленінізму, прагнуть до повного використання усіх досягнень суспільних і природничих наук. За таких умов справа наукового прогнозування в СРСР заслуговує на особливу увагу і активний розвиток. Успіху в розробці наукових основ прогнозування можна досягти тільки, об'єднавши зусилля дослідників природи і соціологів, техніків і економістів, логіків та істориків. Організація такого комплексного вивчення цих проблем, на нашу думку, має стати одним з найактуальніших завдань при визначенні перспективних планів наукових досліджень.

¹³ Sociology of Science, New York, 1962, стор. 152.

Повідомлення

Є. П. ТАЛАН

ДО ПИТАННЯ ПРО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ НА СЕЛІ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (1925—1927 рр.)

Комуністична партія на своєму XIV з'їзді (1925 р.) підбила підсумки відбудови народного господарства і, керуючись ленінським ученням, ухвалила рішення про будівництво соціалізму в СРСР.

Будувати соціалістичне суспільство в нашій країні, як учив В. І. Ленін, можна було тільки на основі тісного союзу робітників і селян. У перші роки Радянської влади центральною фігурою на селі став середняк. Тому успіхи в будівництві соціалізму значною мірою залежали від міцності союзу робітничого класу й сільської бідноти з середнім селянством, від того, наскільки партії вдасться залучити середняка до здійснення своєї політики на селі, до боротьби проти останнього експлуататорського класу — куркульства. Розв'язання цієї проблеми ускладнювалося тією обставиною, що частина середняків у 1924—1925 рр. почала, як і в роки громадянської війни, виявляти свою нестійкість і подекуди підтримувати куркуля.

За цих умов Комуністичній партії необхідно було вжити заходів, які б забезпечили остаточний відрив середнього селянства від куркульства, ізоляцію останнього, згуртування трудящих селян у союзі з робітничим класом для здійснення планів соціалістичного будівництва.

XIV з'їзд ВКП(б) викрив опозиціонерів у селянському питанні, зокрема правих ухильників, які, недооцінюючи диференціацію селянства, применшували небезпеку з боку куркульства, намагалися затушувати класову боротьбу на селі. Особливо гостро партія виступила проти «нової опозиції» Зінов'єва — Каменєва, яка, навпаки, перебільшувала небезпеку з боку куркуля, пропонувала повернутися до лозунга нейтралізації середняка, збільшити податки на селян, підвищити ціни на промислові товари й вжити інших заходів, здійснення яких неминуче призвело б до підриву союзу робітничого класу й селянства.

Партія рішуче засудила ці ухили й вжила ряд важливих заходів, спрямованих на дальше зміцнення союзу цих двох класів, залучення селян до соціалістичного будівництва. Серед економічних заходів важливе значення мали насамперед всемірний розвиток кооперації й обслуговування нею бідняцько-середняцьких господарств, державне кредитування бідноти й середняків, зменшення податків на ці верстви селянства тощо.

Велику роботу в цьому напрямі було проведено в Українській РСР. Так, на жовтень 1927 р. сільськогосподарською кооперацією в республіці було охоплено понад 37%, а споживчою — 42% селянських господарств, тоді як у жовтні 1925 р. відповідно 26% й 21%¹. У багатьох селах усі жителі стали її членами.

Партійна організація республіки робила все для того, щоб не допустити засилля куркуля в кооперації, щоб керівництво нею перебува-

¹ Журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 2 (24), стор. 1.

ло в руках бідноти й середняків. У 1927 р. на Україні серед працівників низових органів споживчої й сільськогосподарської кооперації близько 90% становили батраки, бідняки й середняки².

Радянські органи Української РСР також широко використовували державний сільськогосподарський кредит для допомоги господарствам бідняків і середняків. Так, із 100 млн. крб., відпущених у 1926 р. Радянською державою для кредитування селянства республіки, 48% було виділено бідняцьким господарствам і 48% — середняцьким. У наступному році вони одержали кредит на суму 120 млн. крб.³ Як відзначалося в рішенні X з'їзду КП(б)У, він дедалі більше ставав могутнім знаряддям у руках пролетарської держави в справі регулювання класових відносин на селі, піднесення господарств бідняків і середняків.

Діяльність сільськогосподарської, кредитної та споживчої кооперації на селі поступово створювала умови для організації вищої форми виробничої кооперації — колгоспів. На жовтень 1927 р. в селах України діяло вже понад 6,3 тис. колективних господарств⁴, де колишні батраки й бідняки з допомогою Радянської влади почали здійснювати на практиці соціалістичну перебудову сільського господарства.

Важливим економічним заходом, спрямованим на піднесення господарств бідноти, на визволення їх з-під гніту куркульства було також звільнення частини цих господарств від податків. У 1926 р., наприклад, на Україні не сплачували сільськогосподарського податку 20%, а в 1927 р. — 35% бідняцьких господарств⁵.

Здійсненню планів соціалістичного будівництва партія підпорядкувала і все суспільно-політичне життя на селі. Пожвавлення його відбувалося шляхом широкого залучення батраків, бідноти, середняків та сільської інтелігенції до роботи в усіх організаціях системи диктатури пролетаріату, а також шляхом застосування в цих організаціях таких форм і методів роботи з трудящими селянами, які забезпечували згуртування їх навколо партії й мобілізували на виконання завдань соціалістичного будівництва.

Найважливішу роль в активізації суспільно-політичного життя на селі відіграло зміцнення сільських партійних організацій. Протягом 1925—1927 рр. чисельність їх членів збільшилася майже в 2,5 рази і становила 38 690 чоловік⁶. Основним джерелом поповнення сільських парторганізацій був прийом до них найбільш свідомої, передової частини трудящих селян. Це мало важливе значення для зміцнення зв'язків партії з селянством. Велику роль у цьому відіграло також те, що сільські парторганізації застосовували в своїй роботі на селі методи переконання, дотримувалися революційної законності, відмовлялися від адміністрування. Все це сприяло зростанню авторитету партії та її низових ланок серед трудящих селян, вихованню широкого селянського активу, який почав цікавитися діяльністю парторганізацій. Селяни відвідували відкриті партійні збори і брали активну участь в обговоренні питань, що розглядалися на них. Так, партійна організація села Таранівка Харківського округу на своїх відкритих зборах завжди ставила ак-

² Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7 (16—17), стор. 3.

³ Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт, Харків, 1928, стор. 398.

⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів, т. I, 1962, стор. 754.

⁵ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 954; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 388.

⁶ Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, стор. 404. 411.

туальні питання. Особливо людними були збори, на яких обговорювали землевпорядкування, піднесення врожайності, допомогу бідності, організацію товариств спільного обробітку землі, боротьбу з бюрократизмом і тяганиною тощо. Спираючись на широкий селянський актив, Таранівська партійна організація добилася значних успіхів у господарському й культурному будівництві. В селі було проведено землеустрій, організовано колгосп «Червона зірка». Безпартійні селяни навчалися в політгуртках, брали участь у гуртках художньої самодіяльності. В сільбуді для них часто влаштовувалися лекції на різні теми⁷.

Сільські парторганізації Полтавського округу, як відзначалося в рішенні бюро окружкому, залучаючи селян до участі в роботі відкритих партійних зборів, добилися зміцнення бідняцько-середняцького блоку, згуртування його для боротьби проти куркулів та інших антирадянських елементів⁸.

Особливий інтерес виявляли селяни до прийому нових членів у ряди партії. Так, відкриті збори парторганізації села Білики Ново-Санжарського району Полтавського округу, в роботі яких брали участь безпартійні селяни, в своїй резолюції в травні 1925 р. відзначали: «Комуністичну партію ми вважаємо кращою, передовою частиною робітників і бідніших селян і ні в якому разі не допустимо вступу до неї не кращих, не авторитетних людей»⁹.

Активну участь брали безпартійні селяни України в проведенні часткової перевірки сільських парторганізацій у 1926 р. Вони допомагали очищати їх ряди від класово ворожих елементів, а також від тих, хто відірвався від мас, ганьбив партію своєю недостойною поведінкою. Під час перевірки Погребищенської районної парторганізації Бердичівського округу, наприклад, безпартійні селяни допомогли комісії й партійній організації виявити недоліки в роботі, підказали, яким саме питанням слід приділити більше уваги¹⁰.

Часткова перевірка сільських парторганізацій з участю безпартійних селян значною мірою сприяла оздоровленню цих організацій, зростанню авторитету партії серед селянства.

Згуртуванню трудящих селян навколо Комуністичної партії й Радянської влади, зміцненню блоку бідноти з середняком та посиленню їх боротьби проти куркулів сприяло пожвавлення роботи сільських Рад. «Шляхом посилення і пожвавлення Рад,— говорилося в рішенні жовтневого (1924 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), — повинні бути створені навколо партії широкі кадри активних безпартійних селян, з яких партія могла б черпати сили і через які повинні бути закріплені наш зв'язок і керівництво широкими селянськими масами, а сама селянська маса повинна стати ще ближче до роботи Рад, повинна ще більше відчувати їх своїми близькими і керівними органами і дійсно пожвавити роботу Рад»¹¹.

Керуючись цими настановами, КП(б)У й уряд Радянської України зміцнили сільські Ради більш досвідченими кадрами, направили туди на роботу значну кількість комуністів, розширили адміністративно-господарські й фінансово-бюджетні права цих органів. Свою діяльність сільради спрямовували на захист політичних і економічних інтересів

⁷ Журн. «Деревенский коммунист» (орган ЦК ВКП(б)), 1927, № 21–22 (69–70), стор. 66–68.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, од. зб. 872, арк. 341–342.

⁹ Газ. «Большовик Полтавщини», 9 травня 1925 р.

¹⁰ Газ. «Комуніст», 20 травня 1926 р.

¹¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II. К., 1954. стор. 98.

бідноти й середняків, на згуртування їх для боротьби проти куркульства, розширення культурно-побутового будівництва на селі, проведення землевпорядкування, поліпшення роботи кооперації, шкіл, лікарень, ремонт шляхів тощо. Через участь у роботі пленумів і комісій сільських Рад трудящі селяни широко залучалися до вирішення всіх цих питань.

Зростання авторитету сільрад, активна участь у їх роботі бідняцько-середняцьких верств села особливо яскраво виявилися під час перевиборів цих органів. Якщо в 1925 р. у перевиборах сільських Рад брало участь 46,6% селян¹², то в 1927 р.— 52%¹³. Згуртувавшись навколо партійних організацій, біднота й середняки дали рішучу відсіч намаганням куркульства обрати в сільради своїх прибічників. Так, під час перевиборів сільської Ради в 1927 р. у селі Катеринівка Якимівського району Мелітопольського округу, незважаючи на шантаж і погрози куркулів, бідняки разом з середняками голосували за кандидатів, яких рекомендувала партійна організація і громадські активісти села¹⁴. Не вдалося й куркулям села Мала Калигірка Шепетівського округу зірвати вибори сільради, до складу якої було обрано бідняків, середняків і батраків¹⁵.

Серед членів сільських, районних і окружних Рад значно зросла кількість середняків. Щоправда, в окремих округах, зокрема в Конотопському, партійні організації не зуміли залучити їх до роботи в місцевих органах Радянської влади. Мали місце факти позбавлення середняків права виборчого голосу. Політбюро ЦК КП(б)У на початку лютого 1927 р. зобов'язало партійні організації республіки виправити недоліки, допущені в роботі з середняком.

Протягом 1925—1927 рр. партія багато зробила для поживлення роботи сільських Рад, піднесення їх авторитету як органів державної влади на селі, залучення до роботи в них широкого активу трудового селянства, зміцнення з допомогою Рад союзу бідноти і середняків і згуртування їх для боротьби проти куркульства. Про зростання авторитету партії серед селян свідчило те, що бідняцько-середняцький блок обрав у 1927 р. до сільрад понад 22,5 тис. членів партії¹⁶, або близько 60% усіх сільських комуністів.

Для широкого залучення трудящого селянства, зокрема середняків, до соціалістичного будівництва необхідно було реорганізувати комітети незаможних селян. Відомо, що до 1925 р. вони фактично були органами державної влади на селі. Це до деякої міри сприяло ізоляції бідноти від середняків, звужувало сферу діяльності сільрад. Липневий (1925 р.) Пленум ЦК КП(б)У ухвалив рішення про перетворення КНС з політичних органів державного значення в добровільні громадські організації. IX з'їзд КП(б)У (1925 р.) повністю схвалив це рішення й зобов'язав парторганізації спрямовувати діяльність комітетів незаможних селян на дальше згуртування бідноти з середняком.

У наступні роки КНС виконали поставлені перед ними завдання. Політична активізація бідняків та економічне піднесення їх господарств значною мірою сприяли зміцненню союзу з середняками та ізоляції куркульства.

В інтересах згуртування бідноти й середняків, звільнення їх з-під економічного гніту куркулів діяли селянські товариства взаємодопомоги (СТВ). Партійні організації республіки допомагали цим організаціям боротися проти намагання куркульства пролізти в їх керівні органи.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 190, арк. 36.

¹³ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 1 (11), стор. 9.

¹⁴ Газ. «Радянський степ» (Мелітополь), 27 лютого 1927 р.

¹⁵ Газ. «Наймит» (Харків), 4 грудня 1927 р.

¹⁶ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 5, стор. 3.

В 1926 р. серед працівників низових органів СТВ на Україні 62% становили бідняки і 34% — середняки¹⁷.

Надаючи великого значення залученню до соціалістичного будівництва батраків, партійні організації докладали зусиль до того, щоб охопити їх членством у профспілці Всеробітземліс. У 1927 р. на Україні членами цієї профспілки було вже понад 34% батраків¹⁸. Всеробітземліс відстоював їх економічні інтереси, дбав про піднесення життєвого рівня. Ця організація залучала їх до роботи в Радах, кооперації, КНС, висувала на керівну роботу в державні органи.

Важливу роль у згуртуванні трудового селянства навколо партії, залученні його до здійснення її політики на селі відігравав комсомол. У 1927 р. сільські комсомольські організації України налічували 154 тис. юнаків та дівчат з бідняцьких і середняцьких родин¹⁹. Сільські комсомольці, як відзначав на X з'їзді КП(б)У Г. І. Петровський, ставали ініціаторами й організаторами нових, соціалістичних форм господарської й культурно-освітньої роботи. Вони брали активну участь у боротьбі проти куркульства, політичного й кримінального бандитизму, працювали в сільрадах, кооперації, КНС, у сільськогосподарських гуртках і т. п. Ці останні відіграли важливу роль у піднесенні рівня агрикультури на селі, впровадженні селянством багатопільних сівозмін, технічних культур тощо.

Важливою справою комсомольців була їх участь в організації вечірніх шкіл сільської молоді. Так, комсомольці Київського округу в 1927 р. допомогли створити 45 вечірніх сільських шкіл, де молодь набувала знань з агротехніки й ветеринарії, підвищувала свій загальноосвітній рівень²⁰.

Успіхи соціалістичного будівництва на селі багато в чому залежали від залучення до цієї справи жінок. Цього можна було досягти лише шляхом піднесення їх освітнього й політичного рівня, виховання їх у дусі нової, соціалістичної ідеології. Для проведення цієї роботи партія застосовувала різноманітні методи. Одним з них були делегатські збори, до роботи в яких залучалися найбільш активні жінки. Трудівниці села систематично збиралися на лекції, семінари та екскурсії, обговорювали питання політичного й громадського життя.

Восени 1927 р. делегатські збори на Україні об'єднували 75 тис. селянок²¹. Значно зросла в них кількість середнячок. У 1927 р. серед делегаток їх налічувалося понад 28%, тоді як у 1926 р.— лише 7—10%²².

Через делегатські збори партійні організації України залучали сотні тисяч селянок до роботи в сільрадах, кооперації, комітетах незаможних селян, сільських товариствах взаємодопомоги, клубах, добровільних організаціях тощо. В 1927 р. тільки до сільських Рад республіки було обрано 24 тис. жінок. Багато передових селянок стали членами районних та окружних Рад, а 39 найбільш активних з них у 1927 р. були обрані до ВУЦВК²³. Важливу роль у роботі серед жінок відігравали також спільні конференції й з'їзди селянок та робітниць.

Залучення широких кіл жінок до участі в громадських організаціях на селі сприяло пошквалюванню роботи цих організацій, зростанню без-

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 959, арк. 26.

¹⁸ Журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 1 (23), стор. 2.

¹⁹ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 10 (20), стор. 7.

²⁰ Газ. «Комсомолец України», 12 листопада 1927 р.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 233, арк. 202; Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1926, № 8—10, стор. 51.

²² Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1926, № 8—10, стор. 51; 1927, № 6—7 (16—17), стор. 37.

²³ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7 (16—17), стор. 42.

партійного селянського активу, який допомагав місцевим парторганізаціям здійснювати політику партії на селі. Піднесення громадсько-політичної активності сільських трудівниць створювало умови для їх всебічного розвитку, сприяло підвищенню ролі жінок у соціалістичному будівництві.

Для посилення свого впливу на трудяще селянство партія використовувала культурно-освітні заклади, зокрема сільбуду й хати-читальні. Надаючи важливого значення роботі цих установ, партійні й радянські органи республіки в 1925—1927 рр. вжили ряд заходів до зміцнення їх матеріальної бази й направили туди підготовлені кадри. Особливу увагу партія приділила систематичній пропаганді серед селян політичних знань, розширенню агрономічного навчання, поліпшенню культурно-виховної роботи.

В 1926 р. у селах республіки налічувалося понад 10 тис. культосвітніх установ²⁴. Поступово почали з'являтися нові для того часу заклади — червоні кутки. Селянський актив, що згуртовувався навколо сільбудів, хат-читальень та червоних кутків, допомагав партійним організаціям, сільрадам та громадським організаціям налагоджувати культурно-виховну роботу серед населення, проводити різні політичні кампанії. Особливо велику роль культосвітні установи відігравали в ліквідації неписьменності населення.

В справі залучення трудового селянства до соціалістичного будівництва важливе значення мала періодична преса, зокрема республіканські й окружні газети. На початку 1927 р. на Україні виходило 90 газет, з них 40 — селянських. Швидкими темпами зростав їх тираж. Якщо в 1924 р. у республіці він становив 55 тис. примірників селянських газет, то в 1926 р. — 288 тис.²⁵

Газети зуміли виховати із селян-активістів десятки тисяч сількорів. Їх кількість тільки з червня 1925 р. по червень 1926 р. зростає в республіці з 6,5 тис. до 13,5 тис. чоловік. У 1927 р. їх налічувалося вже 25 тис. Переважну більшість сількорів становили безпартійні селяни. Лише протягом січня 1926 р. до 18 селянських газет України надійшло понад 20 тис. кореспонденцій від сількорів. З них 25% було надруковано, а 11% надіслано в різні органи для перевірки викладених у них фактів²⁶.

Сількори були політично свідомими, мужніми, відважними борцями за Радянську владу. Вістря їх іноді недосконалого за формою пера завжди було спрямоване на боротьбу проти куркульства та інших ворожих елементів, залишків бандитизму, проти порушення радянської законності, на захист інтересів трудового селянства. Сількори одними з перших бачили паростки нового в житті села і всіляко підтримували його. Радянська влада суворо карала тих, хто намагався стримати зростання руху сількорів, залякував їх, а часто й робив замах на їх життя.

Створення широкого безпартійного активу на селі відбувалося також шляхом залучення трудящого селянства до роботи в добровільних товариствах оборонного значення — «ГПО», «Авіахіму» тощо. Воно з великою готовністю підтримувало всі заходи партії й Радянської держави по зміцненню обороноздатності країни, гостро засуджувало спроби міжнародного імперіалізму втягнути СРСР у війну. Зокрема бідняцько-середняцькі верстви селянства України разом з усім радянським

²⁴ Журн. «Агітатор», 1926, № 25, стор. 35.

²⁵ Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, стор. 538; журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1926, № 8—10 (21), стор. 84.

²⁶ Газ. «Комуніст», 29 липня 1926 р.; журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7 (16—17), стор. 28.

народом різко засудили в 1927 р. агресивні підступи англійських імперіалістів проти Радянського Союзу, розрив дипломатичних відносин з нашою країною. По всіх селах республіки пройшли багатолюдні збори й мітинги, на яких селяни гаряче висловлювали свою готовність захищати Батьківщину із зброєю в руках. За ініціативою робітників і селян було проведено збір коштів на будівництво авіаційної ескадрильї.

Велику допомогу сільським партійним організаціям у політичному вихованні селянства, в згуртуванні його навколо партії, в пожвавленні діяльності сільрад і громадських організацій надавав робітничий клас. Значного поширення набуло шефство колективів підприємств над селом по лінії надання йому політичної, організаційно-господарської й культурно-освітньої допомоги. В 1926 р. у роботі шефських товариств Харківського округу, наприклад, брало участь 25 тис. робітників і службовців. Робітничі колективи здійснювали шефство над 138 селами й допомогли організувати в них 16 машинних товариств та 13 колективних господарств. Особливо значною була допомога шефів в галузі культурно-освітньої роботи. На їхні кошти в села було відправлено 11 тис. примірників політичної, науково-популярної й художньої літератури, відкрито 41 хату-читальню, 5 сільбудів і 5 медпунктів. Вони організовували екскурсії селян до Харкова для ознайомлення з роботою фабрик і заводів, з музеями, виставками²⁷. Шефство міста над селом сприяло дальшому зміцненню союзу робітничого класу з трудовим селянством, поліпшенню керівництва останнім з боку Комуністичної партії, підготовці селян до переходу на шлях соціалістичного господарювання.

Створення безпартійного активу навколо первинних парторганізацій, сільрад, кооперації, комсомольських осередків, делегатських зборів жінок та інших організацій дало можливість партії, твердо спираючись на нього, широко залучати трудове селянство до соціалістичного будівництва, до роботи в державному апараті.

Проведення в життя економічних заходів, розроблених на XIV з'їзді ВКП(б), активізація суспільно-політичного життя в різноманітних формах забезпечили успішне здійснення політики партії на селі. На Україні на кінець 1927 р., як відзначалося в резолюції X з'їзду КП(б)У «Про роботу партії на селі», сільське господарство перевищило передвоєнний рівень, селянство освоїло всю землю, яка була відібрана в результаті Жовтневої соціалістичної революції у поміщиків та куркулів. Зросла товарність селянського господарства, розширились посіви технічних культур, розгорнулося землевпорядкування. Почався процес загальної перебудови економіки в напрямі дальшого розвитку продуктивних сил на вищій технічній основі, максимального зміцнення зв'язків сільського господарства з соціалістичною індустрією.

Внаслідок господарського розвитку села й виховної роботи серед селянства підвищилася політична активність бідняків і середняків, зміцніли зв'язки між ними, зросло довір'я трудящих селян до партії. Основним результатом її політики на селі, як підкреслювалося в рішеннях X з'їзду КП(б)У, було те, що під час перевиборів до Рад у 1926 і в 1927 рр. середняк пішов разом з біднотою, куркуль залишився ізольованим і його спробам боротьби проти Радянської влади була дана рішуча відсіч.

Проведення ряду економічних заходів і пожвавлення суспільно-політичного життя на селі в 1925—1927 рр. дали партії можливість на її XV з'їзді прийняти рішення про розгортання колективізації сільського господарства.

²⁷ Журн. «Вопросы шефства», 1927, № 1, стор. 58.

А. Ф. ТРУБАЙЧУК

ЛЕЙБОРИСТИ НАПЕРЕДОДНІ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 1964 р. В АНГЛІЇ

Після поразки на виборах 1951 р. лейбористська партія двічі (в 1955 і 1959 рр.) марно намагалася повернути собі більшість у парламенті. Консерватори ж, навколо яких об'єднуються не лише великі й дрібні промисловці, фінансисти, землевласники та офіцери у відставці, а й значні верстви інтелігенції і навіть певна частина робітників, від виборів до виборів поліпшували свої позиції і в 1959 р. одержали більшість у 100 голосів.

Тринадцятирічний період перебування консерваторів при владі характеризувався помітним спадом ділової активності й навіть застоєм у британській економіці. Вони не змогли забезпечити значних темпів приросту промислової продукції. Так, за даними органу Компартії Великобританії — журналу «Марксизм тудей», у 1953—1963 рр. її загальний обсяг у країні зріс лише на 38%. За цей же період у всьому капіталістичному світі виробництво збільшилося на 62%¹.

За 13 років Англія значно відстала від головних країн капіталу і за темпами щорічного приросту продукції. Зменшилась її доля й у загальному обсязі промислового виробництва всього капіталістичного світу. Колись один з найбільших експортерів, Великобританія за темпами щорічного приросту експорту поступилася своїм місцем Японії, Франції, Італії*. Витрати на утримання військових контингентів на далеких базах, надмірні зобов'язання по НАТО та інших агресивних блоках, утримання Рейнської армії підірвали фінансову систему Англії, призвели її до хронічної кризи, поставили під загрозу фунт стерлінгів як сталу міжнародну валюту.

Весь період перебування консерваторів при владі характеризувався дальшим наступом монополій на позиції робітничого класу. Політика «заморожування заробітної плати» і зростання податків згубно позначилася на матеріальному становищі трудящих, за рахунок яких правлячі кола одержували 80% усіх податкових надходжень. Ці кошти в основному йшли на утримання військ на заморських базах та інші воєнні видатки. Скорочення виробництва призводило до зростання кількості безробітних. У 1953—1957 рр. їх середньомісячна чисельність становила 319,5 тис. чоловік, а в 1958—1963 рр. — 482,5 тис. чоловік. Матеріальне становище англійських трудящих значно погіршилося, оскільки збільшення реальної заробітної плати відставало від зростання роздрібних цін на товари**.

¹ Журн. «Marxism Today», 1964, № 5, стор. 134.

* Про стан англійської промисловості напередодні парламентських виборів 1964 р. див. Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Обзор за 1964 г. и начало 1965 г. Приложение к журналу «Мировая экономика и международные отношения», 1965, № 9; журн. «Marxism Today», 1964, № 5; М. А. Волков. Промышленность Англии, М., 1965.

** Докладно про становище трудящих Англії напередодні виборів 1964 р. див. В. В. Песчанский. Современное рабочее движение в Англии. М., 1963; В. О. Горбик. Антиробітничі політика англійських консерваторів (1959—1963 рр.). «Український історичний журнал», 1964, № 5; та ін.

За роки правління консерваторів не розв'язаною залишилася й житлова проблема. За офіціальними даними, в 1964 р. сотні тисяч англійських родин жили в перенаселених комунальних квартирах. У країні налічувалися тисячі трущоб, в яких мали притулок чимало сімей робітників. Так, у такому великому промисловому центрі, як Манчестер, за визначенням комісії по обстеженню трущоб, 33% усіх заселених будинків були придатними лише на знос. У Ліверпулі такі будинки становили 43% усього житлового фонду².

Однією з причин тяжкого стану, в якому опинилося житлове будівництво, була, за визнанням англійської преси, спекуляція земельними наділами, що привела до подорожчання міських земель у багатьох районах країни за післявоєнні роки майже в 5 раз³.

Не спромоглися консерватори впорядкувати й систему державного медичного обслуговування населення. Впроваджена ще в 1945—1951 рр. лейбористським урядом, вона не дістала дальшого розвитку, а перебування у приватній лікарні обходилося хворому чималою сумою — 30 ф. ст. на тиждень⁴. Середній же щотижневий заробіток англійського робітника становив лише 16 ф. ст. Особливо терпіли від високої плати за лікування старики та пенсіонери, тобто люди, для яких медична допомога необхідна в першу чергу. В той час як в Англії відчувалася гостра потреба в розширенні мережі лікувальних закладів (кількість хворих, що потребували медичної допомоги, досягала в 1962 р. майже 0,25 млн. чоловік⁵), за післявоєнні роки було збудовано тільки 2 нові лікарні й кілька реконструйовано. В зв'язку з відсутністю обслуговуючого персоналу в клініках у 1962 р. було понад 10 тис. незайнятих ліжок, а тим часом медичні учбові заклади країни щорічно недодавали 300 спеціалістів⁶.

Не кращі були справи і з організацією освіти. Через гостру нестачу класних приміщень кожні 2 учні з 3-х не могли закінчити середню школу. Багато з них змушені кидати навчання через нестачу коштів. Офіціальні дані підтверджують, що навіть серед найбільш здібної частини британської молоді лише 1 учень з 6 залишається в школі до 18 років, дістаючи повну середню освіту⁷. Але це, звичайно, не стосується дітей капіталістів, землевласників та інших верств правлячого класу. В той час як 8 млн. 750 тис. (90%) учнів у 1963 р. відвідували переповнені державні школи, приміщення яких збудовані здебільшого ще до першої світової війни й непристосовані для проведення занять, а кошти на шкільне будівництво щороку зменшувалися урядом консерваторів, діти багатіїв навчалися у так званих «паблік скулз». Це приватні, незалежні від держави школи другого ступеня, навчання в яких коштує дуже дорого. В таких відомих учбових закладах, як Ітон, Харроу, Регбі та інші, плата за навчання, включаючи витрати на заняття спортом, становить близько 500 ф. ст. на рік⁸.

Політичні скандали, що раз у раз вибухали в Англії в зв'язку з корупцією серед міністрів-консерваторів, провали в зовнішній політиці не раз призводили до урядових криз і викликали відставку прем'єр-мі-

² Harold Wilson. Purpose and Policy. Selected Speeches, London, 1964, стор. 244; Jim Northcott. Why Labour, London, 1964, стор. 15.

³ Журн. «Labour Monthly», 1964, № 10, стор. 454.

⁴ Jim Northcott. Назв. праця, стор. 49, 50.

⁵ Report of Ministry of Health for 1962, p. 1, London, 1963, стор. 120, 148.

⁶ Там же.

⁷ Jim Northcott. Назв. праця, стор. 61; журн. «Statistics and Education», 1962, р. 1, стор. 171.

⁸ Журн. «Labour Monthly», 1964, № 4, стор. 187; журн. «За рубежом», 1964, № 14, стор. 31.

ністрів (Іден, Макміллан). Дуглас-Х'юм, що успадкував посаду голови британського уряду й лідера консервативної партії в 1963 р., за одностайною оцінкою буржуазної преси, виявився нікчемною політичною фігурою у такий вирішальний момент, як парламентські вибори.

Урядові консерваторів, що надто «стомився» від тринадцятирічного панування в парламенті, протистояла лейбористська партія, яка підійшла до виборчої кампанії 1964 р. з твердим наміром завоювати у англійського виборця мандат на право управляти країною в наступні п'ять років. Побудована на принципі напівфедеративної структури, тобто переважно на колективному членстві в ній більшості англійських тред-юніонів, на які припадає $\frac{5}{6}$ усього її складу, лейбористська партія налічує в своїх рядах понад 6 млн. членів⁹.

1964 рік був надзвичайно напруженим періодом у житті країни. В цей час значно посилилася активність усіх політичних організацій і партій. Питання стояло так: чи піде Англія за лейбористами, які обіцяли покінчити з політикою «тупцювання на місці», чи нею, як і в минулому, управлятимуть консерватори. У зв'язку з цим щорічні вибори до муніципальних органів влади перетворилися на своєрідну попередню підготовку обох провідних партій напередодні генерального штурму — виборів до парламенту.

Розклад їх був дуже щільним: 9 квітня — вибори до ради Великого Лондона, а в Уелсі та Англії — до органів місцевого управління; 4—9 травня проводились вибори регіональних органів управління по всій країні; 12 травня в Шотландії обиралися муніципалітети графств і т. д.¹⁰ Одне слово, кампаній було цілком досить для перевірки політичного курсу партій, для вибору між головними конкурентами — консерваторами або лейбористами.

Найбільш важливими були вибори до ради Великого Лондона. Оскільки в них мали взяти участь 5,5 млн. чоловік, англійська преса розцінювала їх як бойову репетицію напередодні загальних парламентських виборів. На основі опиту населення робилися прогнози, за якими виходило, що лейбористи мають одержати більшість у Великому Лондоні в 61—64 місця і тоді їм буде забезпечена перемога й на загальних виборах¹¹. Перед прогресивними силами Англії постало завдання перетворити їх у демонстрацію проти уряду консерваторів, який вкрай скомпрометував себе антинародною політикою в інтересах великого капіталу. «1964 р., — писав генеральний секретар Компартії Англії Джон Голлан, — повинен стати вирішальним роком у політичному житті Великобританії. Ми можемо й повинні перетворити його на рік політичного краху консерваторів»¹².

Результати виборів у Великому Лондоні показали, що прогнози англійської преси майже здійснилися. Лейбористи одержали 64 місця в раді, консерватори — 36. Голоси між двома основними партіями розподілилися відповідно: 1 095 351 (44,69%) та 976 276 (39,84%), решту одержали ліберали, комуністи та незалежні. Ці вибори ще раз підтвердили, як чітко діє буржуазно-демократична двопартійна система, яка зводить нанівець будь-яку спробу інших партій і груп вторгнутися в сферу володіння головних політичних суперників. Хоч за кандидатів комуністичної партії на цих виборах голосувало понад 92 тис. вибор-

⁹ В. В. Песчанский. Назв. праця, стор. 195; журн. «Проблемы мира и социализма», 1964, № 1, стор. 71.

¹⁰ Журн. «Comment», 11 січня 1964 р., стор. 25.

¹¹ Журн. «The Economist», 4 квітня 1964 р., стор. 42—44.

¹² Журн. «Comment», 11 січня 1964 р., стор. 25.

ців, комуністи не одержали в Лондонській муніципальній раді жодного місця¹³.

Про те, що лейбористи мають надійні шанси здобути більшість у парламенті, свідчили також результати додаткових та часткових виборів. Так, у 15 додаткових виборах 1963 р. консерватори втратили на користь лейбористів 7,2% своїх голосів, у 6 додаткових виборах 1964 р.— 7,1%, на виборах у графствах (1964 р.) — від 7% до 8%, на виборах до міських муніципальних органів — від 6% до 7%¹⁴.

Результати весняних виборів 1964 р., а також опити інституту громадської думки Геллапа, що регулярно вміщувалися в газеті «Дейлі телеграф», давали підставу англійській пресі передрікати лейбористам досить відчутну перевагу на загальних парламентських виборах. «Якби вибори були призначені на червень,— писав журнал «Економіст»,— то лейбористи одержали б більшість в 110—160 місць у палаті громад»¹⁵.

Однак хоч у кількісному відношенні лейбористи й поліпшували свої позиції, якісний характер їхніх перемог не давав підстав для особливого оптимізму. «Загальна картина додаткових виборів в останні роки (*йдеється про вибори в 1959—1964 рр.— А. Т.*), — писав член Національного виконкому Комуністичної партії Великобританії Е. Ротштейн,— характеризується тим, що обидві провідні партії втратили значну кількість голосів через абсентеїзм*, який значно зріс у порівнянні з 1959 р.»¹⁶. За останні роки ця тенденція поширилася в Англії як одна з форм пасивної боротьби рядових виборців проти антинародної політики урядів і як вираз недовір'я до обіцянок опозиції.

Проведення опиту населення давало досить вірогідні дані, щоб завчасно зробити висновки про результати майбутнього голосування. Буржуазний політичний діяч А. Аллен у своїй книзі «Англійський виборець» пише, що, за винятком 1951 р., коли консерватори виграли загальні вибори з меншою кількістю голосів, ніж їх одержали лейбористи, прогнози про результати виборів були в основному правильними¹⁷.

Проте вже з травня 1964 р. усі опити показували, що лейбористська партія починає втрачати свої позиції. 27 серпня газета «Дейлі мейл» надрукувала результати національного опиту, за якими консерватори випереджали лейбористів на 0,4%, а 27 вересня газета «Дейлі телеграф» констатувала, що консерватори йдуть попереду вже на 0,5%¹⁸. Результати, вміщувани в інших органах преси, підтверджували, що перевага лейбористської партії зменшувалася з кожним днем. За даними журналу «Економіст», напередодні виборів консерватори й лейбористи мали приблизно однакові шанси на перемогу (див. схему).

¹³ Журн. «Labour Monthly», 1964, № 5, стор. 143.

¹⁴ Журн. «The Economist», 19 вересня 1964 р., стор. 1097.

¹⁵ Журн. «The Economist», 12 квітня 1964 р., стор. 274.

* Абсентеїзм — тенденція значної частини виборців не з'являтися до урн, тобто ухилятися від участі в голосуванні. Так, у виборах до ради Великого Лондона в 1964 р. взяло участь лише 2,5 млн. чоловік — менше половини загальної кількості виборців.

¹⁶ Журн. «Labour Monthly», 1964, № 7, стор. 289.

¹⁷ А. G. Allen. The English Voter, London, 1964, стор. 232—233. На виборах 1951 р. лейбористи одержали 13 948 385 голосів, а консерватори — 13 724 418. Проте місця в парламенті розподілилися між ними так: консерватори — 321, лейбористи — 296.

¹⁸ Журн. «The Economist», 3 жовтня 1964 р., стор. 26.

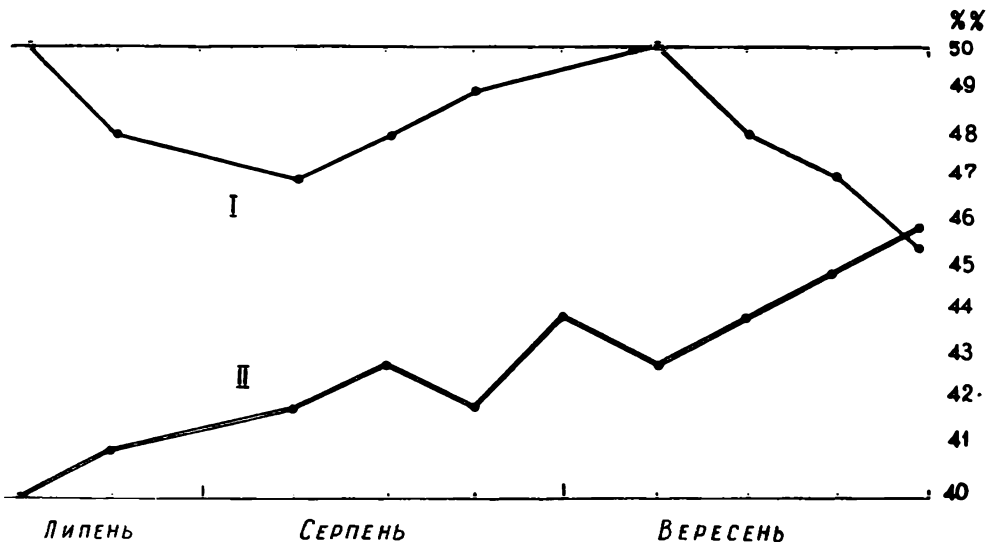

Схема результатів щотижневих опитів населення, проведених газетою «Дейлі телеграф» з другої половини липня до вересня 1964 р.¹⁹

I — голоси на користь лейбористів; II — голоси на користь консерваторів.

Серед причин падіння кількості голосів, поданих за лейбористську партію напередодні виборів у країні, висувалися низька політична активність широких верств населення, неспроможність лейбористів довести, що їх політика — справді реальна альтернатива політиці консерваторів, і деякою мірою втрата ними підтримки робітничого класу²⁰.

Глибше причини падіння політичних акцій лейбористської партії напередодні виборів 1964 р. можна побачити, якщо проаналізувати її соціально-економічну програму «Нова Британія». Тяжке становище, в якому опинилась економіка Англії після 13-річного правління уряду консерваторів, а також погіршення рівня життя трудящих зумовили той факт, що у передвиборних маніфестах партій чільне місце було відведено різноманітним планам та пропозиціям, спрямованим на оновлення основного капіталу (модернізацію) британської економіки. Для досягнення цієї мети лейбористи повинні були прийняти досить радикальні рішення щодо зміни самої структури англійської промисловості (націоналізації її провідних галузей тощо). Великі сподівання покладали рядові лейбористи на значне «полівіння» політичного курсу партії в зв'язку з приходом до її керівництва Г. Вільсона. Цей 45-й прем'єр-міністр у уряді К. Еттли (1945—1951 рр.) займав спершу посаду президента торгової палати, а згодом міністра торгівлі. В 1951 р. він підтримав тодішнього лідера лівого крила партії Е. Бівена і на знак протесту проти проамериканської, антинародної політики лейбористського уряду вийшов з кабінету міністрів*. Проте Вільсон не входив у той час до жодного угруповання в лейбористській партії і згодом визнавав, що ніколи не був «бівеністом» і що взагалі «бівенізму» як напрямку ні-

¹⁹ Журн. «The Economist», 3 жовтня 1964 р., стор. 27.

²⁰ A. Howard, R. West. The Making of the Prime Minister, London, 1965, стор. 172—173.

* Більш докладно про кризу в керівництві лейбористської партії в 1951—1954 рр. див.: И. Д. Дворкин. Идеология и практика правых лейбористов на службе монополий, М., 1953; Вопросы истории международного рабочего движения. Ученые записки Пермского государственного университета, Пермь, 1963, вып. 3, № 110; та ін.

коли не існувало²¹. З виходом Бівена з «тіньового кабінету» * Вільсону було запропоновано його місце. Після нетривалих вагань він дав на це згоду, залишивши за собою репутацію «опозиціонера» до політичного курсу Гейтскелла. Але коли лейбористська партія втретє зазнала поразки на виборах у 1959 р., Вільсон знову виступив з критикою правих лідерів. Однак ця критика була спрямована в основному на те, щоб виробити таку лінію в політичному курсі партії, яку б підтримували і праві і ліві сили²².

Після раптової смерті Гейтскелла Вільсон негайно включився у боротьбу за лідерство в партії. Наспих зібрана віце-лідером Брауном група правих під назвою «Зупинити Вільсона» виявилася неспроможною протистояти стихійному опору лівих сил і розчаруванню правим керівництвом через надто довге перебування партії в опозиції й зазнала поразки. 14 лютого 1963 р., одержавши 144 голоси членів парламентської фракції проти 103, поданих за Брауна, Вільсон став лідером партії.

Щоб забезпечити собі підтримку правих, він зробив їм ряд поступок, зокрема зберіг посаду віце-лідера партії за Брауном. Користуючись репутацією «опозиціонера» й маючи певну підтримку лівих сил, новий лідер досяг більш-менш сталого згуртування лейбористських рядів напередодні виборів 1964 р. Однак надії рядових лейбористів — англійських робітників на «полівіння» політичного курсу партії були марними. Ще 12 березня 1963 р. на зустрічі з діячами тред-юніонів — членами парламенту Вільсон заявив, що ніякої нової політики він проводити не збирається. «Наша політична лінія в галузі суспільної власності, — сказав зокрема Вільсон, — була сформульована мною під керівництвом Гейтскелла і представлена нами обома лейбористській конференції в 1961 р. І ця заява була і залишатиметься надалі лінією нашої політики»²³. Численні виступи лідерів лейбористської партії напередодні парламентських виборів 1964 р. дали право авторові книги «Гарольд Вільсон і «Нова Британія» Д. Ноелю зробити висновок, що «незгоди між Вільсоном і Гейтскеллом у минулому були дуже перебільшені»²⁴.

Зміна лідера істотно не вплинула на політичний курс лейбористів. Це насамперед стосується програмного положення партії про усупільнення засобів виробництва як однієї з найнеобхідніших умов соціальної перебудови Великобританії. Адже саме про цю мету заявляють у своїх деклараціях лідери лейбористів.

Замість лозунга про необхідність встановлення суспільної власності на засоби виробництва конференція 1960 р. в Скарборо прийняла розпливчасту й декларативну заяву про суспільну власність взагалі, про участь держави в приватних підприємствах і т. п. Широка дискусія розгорнулася на цій конференції зокрема навколо IV параграфу програми партії. Раніше головною метою політики лейбористів проголошувалося: «гарантувати робітникам та службовцям повне право користування продуктами своєї праці і, виходячи з цього, справедливий розпо-

²¹ Gerard E. Noel. Harold Wilson and the «New Britain», London, 1964, стор. 119; Anthony Sampson. Anatomy of Britain Today, London, 1965, стор. 91—92.

* Тіньовим в Англії називають кабінет, який створює партія, що перебуває в опозиції, на відміну від правлячої партії, яка формує уряд. У цьому кабінеті є ті ж «міністерські посади», що і в уряді. «Тіньові» міністри пильно стежать за діяльністю своїх «колег» і ведуть проти них боротьбу під час парламентських дебатів.

²² Anthony Sampson. Назв. праця, стор. 92.

²³ Gerard E. Noel. Назв. праця, стор. 127.

²⁴ Там же, стор. 128.

дія продуктів їх праці на основі *суспільної власності на знаряддя виробництва...*» (курсив наш.— А. Т.)²⁵.

У затвердженому на конференції проекті програми цей параграф зовсім змінено. В ньому записано: «Партія певна, що (її) цілі можуть бути досягнуті лише шляхом розширення суспільної власності, достатньої для того, щоб дати в руки суспільства владу над командними висотами економіки. Суспільна власність може набирати різноманітних форм, включаючи державні галузі промисловості й фірми, виробничі та споживчі кооперативи, власність муніципалітетів, а також *участь суспільства в приватних об'єднаннях*» (курсив наш.— А. Т.)²⁶.

Лейбористи твердять, ніби участь держави, тобто уряду, в приватних монополістичних об'єднаннях і фірмах — це і є так званий «демократичний соціалізм». Але коли це так, то що ж тоді державно-монополістичний капіталізм? Коментуючи це положення в програмі лейбористів, один із засновників Комуністичної партії Великобританії Уільям Галлахер писав: «Праві лідери лейбористів твердять, що вони за змішану економіку, але це ж звичайна політична тріскотня, розрахована на дешевий ефект. Те, що вони називають змішаною економікою, завжди було характерним для капіталістичної економіки. Змішана економіка — це капіталістична економіка»²⁷.

Своєрідно розуміючи принципи соціалізму, лейбористи не пов'язують боротьбу за соціальну рівність з боротьбою за усупільнення засобів виробництва. У своїй передвиборній програмі вони відмовилися від широкої націоналізації промисловості. Ще на конференції 1963 р. в Скарборо, незважаючи на заперечення більшості рядових делегатів, питання про націоналізацію деяких галузей промисловості було знято з порядку денного. Лідери партії та тред-юніонів мотивували це рішення тим, що напередодні загальних виборів немає, мовляв, потреби «розгойдувати човен», і закликали всі угруповання в партії до єдності²⁸.

Таким чином, залишилася в силі обіцянка Вільсона ренаціоналізувати лише деякі підприємства з денационалізованих консерваторами²⁹. З цього приводу прогресивний журнал «Лейбор манслі» писав, що «націоналізація стала брудним словом, воно вже зовсім не вимовляється правими лідерами лейбористської партії»³⁰.

Формулюючи свою економічну програму, лідери лейбористів розділили її виконання на два періоди. Завдання першого періоду економічної діяльності уряду в разі приходу партії до влади полягало в стабілізації банківського та зовнішньоторговельного балансу Англії у найкоротший час. Щоб гарантувати нормальне фінансування економіки, лейбористи мали намір підвищити оподаткування значної кількості імпортованих у країну товарів приблизно на 15%. Передбачалося також забезпечити постійний щорічний приріст промислової продукції в розмірі 4%. Проте такі обіцянки не викликали особливого ентузіазму навіть у ділків Сіті. «Більш важливим,— писав рупор Сіті — журнал «Економіст», — є питання — чи забезпечать лейбористи проведення цієї економічної політики протягом тривалого періоду, чого так і не змогли досягти консерватори. Чи не призведе пожвавлення й розширення промис-

²⁵ Harold Wilson. Purpose and Policy..., стор. 263—264.

²⁶ Там же.

²⁷ Журн. «Comment», 4 січня 1964 р., стор. 8.

²⁸ Журн. «Проблемы мира и социализма». 1964, № 1, стор. 58—59.

²⁹ Harold Wilson. The Relevance of British Socialism, London, 1964, стор. 38—39.

³⁰ Журн. «Labour Monthly», 1964, № 10, стор. 447.

лового виробництва до нової кризи (*мова йде про кризу платіжного балансу країни.— А. Т.*)»³¹.

Другий період економічної діяльності уряду лейбористів мав ознаменуватися переходом до практики так званого «соціалістичного» планування. При цьому вони намагаються сполучити дві несумісні категорії — поряд з впровадженням вищезазначеного планування зберегти капіталістичний спосіб виробництва.

Даремно шукати в програмі лейбористської партії радикальних пропозицій про переустрій британської економіки. Справжній сенс змагання між консерваторами й лейбористами напередодні виборів зводився в основному до того, хто з них краще зможе управляти капіталістичною промисловістю країни. Коментуючи лейбористську програму, журнал «Марксизм тудей» писав, що вона містить у собі зобов'язання «управляти капіталізмом навіть краще, ніж це роблять самі капіталісти»³².

Обійшовши питання про націоналізацію промисловості, лейбористи замінили його лозунгом про впровадження науки у виробництво. «Якби існувало одне слово, яке б ототожнювало в собі поняття сучасного соціалізму, ним було б слово «наука»,— говорив Вільсон. Це ж зазначалось й у доповіді Виконкому партії «Лейборизм і наукова революція» на конференції 1963 р., де зокрема вказувалося, що впровадження науки у виробництво приведе до створення нових галузей промисловості, які перебуватимуть переважно під контролем уряду. А це вже, на думку Виконкому, поставить питання про соціалізм, навіть якщо б воно ніколи доти й не ставилося. Виступаючи на конференції, Вільсон також говорив, що «наукова революція викличе революцію і соціальну і економічну». Але й тут він залишився вірним собі. «Оскільки ми демократи (*курсив мій.— А. Т.*),— зазначав у цьому ж виступі лідер лейбористів,— ми відкидаємо ті методи, які використовують комуністичні країни (?), впроваджуючи досягнення науки у виробництво... Ми повинні використовувати лише засоби демократичного планування» (*курсив мій.— А. Т.*)³³.

Буржуазна газета «Таймс» влучно назвала цю доктрину «політикою пристьобування науки до соціалізму і соціалізму до науки»³⁴. Аналізуючи програми консерваторів і лейбористів з економічних питань, журнал «Марксизм тудей» писав, що обидві партії проводять політику, спрямовану на прискорення монополізації економіки, на дальше посилення панування великих приватнокапіталістичних об'єднань. «Великі монополії,— констатував журнал,— виграють як від заходів уряду (*консерваторів.— А. Т.*), так і від пропозиції лейбористів»³⁵.

Навряд чи соціал-демократи коли-небудь чули такі компліменти, як від буржуазної газети «Файненшл таймс». «Коли ви чуєте,— писала вона,— як відомі лейбористські політичні діячі... кажуть, що лейбористський уряд і його плани економічного розвитку сприятимуть зростанню акцій, знайте: вони кажуть те, що думають... Багато промисловців майже не бояться лейбористів, а деякі з них вважають, що лейбористський уряд запропонує кращі перспективи для зростання прибутків, ніж торі»³⁶.

³¹ Журн. «The Economist», 1 лютого 1964 р., стор. 388.

³² Журн. «Marxism Today», 1964, № 4, стор. 108.

³³ Harold Wilson. The Relevance of British Socialism, стор. 41, 55; G. E. Noel. Назв. праця, стор. 135; Журн. «Проблемы мира и социализма», 1964, № 1, стор. 84, 89.

³⁴ Журн. «Проблемы мира и социализма», 1964, № 1, стор. 84.

³⁵ Журн. «Marxism Today», 1964, № 5, стор. 143.

³⁶ Газ. «Financial Times», 28 липня 1963 р.

Одним словом, на словах лейбористські лідери пригостили народні маси принципами й деклараціями про необхідність соціалізму, а на ділі виявляли готовність йти за буржуазією. На словах у них виходило «соціалізм і революційність — для народу, для маси, для робітників; на ділі...— приєднання до буржуазії...»³⁷.

Характеризуючи економічну програму лейбористів напередодні виборів 1964 р., ми, звичайно, не можемо охопити в журнальній статті всі питання й аспекти їхнього плану «оздоровлення британської промисловості». Тим більше, що принципіальних змін в економіку країни вона не вносила. Найбільш істотною рисою програми, за винятком питань про націоналізацію металургійної промисловості, водного та міського транспорту, частково міських земель, а також про надання більшої самостійності муніципальним органам, була майже цілковита її тотожність з економічною політикою уряду консерваторів. В основному різниця полягала в тому, що лейбористи вважали себе більш здібними й рішучими порівняно з консерваторами. Піддаючи гострій критиці їхню економічну політику, Уільям Галлахер писав: «Як можуть лейбористи боротись проти консерваторів, якщо вони — партнери»³⁸.

Напередодні виборів 1964 р. важливими для Англії були питання соціального забезпечення. Опитування громадської думки свідчили про те, що, незважаючи на порівняно високий життєвий рівень у країні, ця проблема залишається однією з головних. 39,9% усіх опитаних у квітні 1964 р. висловились за те, що саме соціальна політика стане основним питанням, з яким доведеться мати справу майбутньому уряду³⁹.

Найбільш помітною рисою соціальної програми лейбористів була відсутність будь-яких конкретних обіцянок. Що ж до заробітної плати, то пропозиції про так зване її «планове зростання» означали завуальований варіант політики «заморожування заробітної плати», яку проводили консерватори. Хоч у передвиборному маніфесті лейбористів йшлося також і про «контроль над дивідендами та прибутками», навіть «тіньовий» міністр фінансів Д. Каллаген не знав, як партія в разі приходу до влади здійснюватиме його на практиці⁴⁰.

У питанні про пенсійне забезпечення трудящих пропозиції лейбористів мали більш-менш конкретний характер. Це насамперед було зумовлене тим, що в 1964 р. воно, за висловом журналу «Економіст», перебувало в хаотичному стані. Плани лейбористів щодо врегулювання пенсійного забезпечення зводилися в основному до нормалізації існуючої його системи, виплати грошової допомоги з урахуванням загального стажу роботи, одержуваної заробітної плати та сум, внесених до страхових кас. Ця система, на думку лейбористів, мала гарантувати «нормальний» прожитковий мінімум сім'ї пенсіонера⁴¹.

Важливе місце в соціальній програмі лейбористів займала житлова проблема. Щоб розв'язати її принаймні за 10 років, в країні необхідна, за підрахунками журналу «Лейбор манслі», щорічно споруджувати від 300 до 400 тис. будинків. В одному лише Лондоні, щоб забезпечити житлом усіх, хто цього гостро потребує, треба щорічно будувати квартири для 100 тис. сімей⁴².

³⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 147--148, 213.

³⁸ Журн. «Comment», 4 січня 1964 р., стор. 8.

³⁹ Журн. «Labour Monthly», 1964, № 4, стор. 145.

⁴⁰ Журн. «Marxism Today», 1964, № 12, стор. 263—264; журн. «Проблеми мира и социализма», 1964, № 12, стор. 59.

⁴¹ Harold Wilson. The Relevance of British Socialism, стор. 103-104; Jim Northcott. Назв. праця, стор. 41, 42, 44.

⁴² Журн. «Labour Monthly», 1964, № 4, стор. 188.

За таких умов лейбористи почали полювання за голосами тих виборців, які були заінтересовані в житлі. Вони обіцяли покінчити із спекуляцією міськими землями, набагато знизити ціни земельних наділів і зменшити завдяки цьому вартість спорудження будинків. Лейбористи заявили про свій намір всіляко сприяти муніципальним органам у розширенні житлового будівництва, а також передати землі, що йдуть під забудівлю, в їх відання. Якщо в 1948 р. муніципалітети споруджували по всій країні 180 тис. житлових будинків, а в 1963 р. — лише 124 тис., то лейбористи обіцяли збільшити їх кількість до 300 тис. Для здійснення цього вони намічали створити комісію, яка мала займатися оцінкою землі, її впорядкуванням та відшкодуванням вартості наділів землевласникам⁴³. Однак в своїх планах лейбористи свідомо обійшли питання про умови «націоналізації» будівель та земельних наділів, за якими земле- і домовласники мали одержувати чималі прибутки від продажу свого майна у вигляді компенсації.

Проте цей план не був оригінальним. Коментуючи житлову програму лейбористів, газета «Файненшл таймс» писала, що в багатьох аспектах вона схожа з програмою консерваторів⁴⁴. Немов би насміхаючись над проголошеною майже з перших же днів існування лейбористської партії програмою загальної і повної націоналізації землі, яка, за влучним висловом журналу «Економіст», була «мовчки похована» напередодні виборів, її лідери висунули лозунг лише часткової «націоналізації» міських земель. Але навіть така програма викликала численні нападки з боку буржуазної преси.

Єдино вірним шляхом для розв'язання житлової кризи в країні була б повна націоналізація всіх земель без будь-якої компенсації спекулянтам-землевласникам. Таку безкомпромісну програму висунули англійські комуністи.

Серед англійських виборців значний процент становить молодь. Тому цілком зрозуміло, що в своїй програмі лейбористи приділили значну увагу проблемам середньої та вищої освіти, тим більше, що в країні давно вже відчувалася гостра потреба у докорінній зміні усєї її системи й організації. Так, з кожних 20 випускників середніх шкіл Англії лише 1 має можливість вступити до вузу. Процент молодих людей, що закінчують вищі учбові заклади, становить лише 4,5 від загальної кількості населення країни віком до 25 років, у той час як у США відповідно — 20%, у Франції — 7%, Швеції — 10%⁴⁵.

У своїй доповіді «Лейбористи і наукова революція» на згадуваній вже конференції в Скарборо Вільсон сформулював план реорганізації системи освіти. Лейбористи насамперед передбачали різко збільшити кількість випускників педагогічних коледжів, а також зменшити число учнів у класах і розгорнути будівництво нових шкільних приміщень. Великого значення надавалося також розвитку вечірнього навчання. В зв'язку з постійним відпливом спеціалістів, що закінчують вищі навчальні заклади, в інші країни, зокрема в США, лейбористи обіцяли підвищити їм заробітну плату і цим самим стимулювати їх роботу на підприємствах і в учбових закладах у межах Англії⁴⁶.

В своїй передвиборній платформі лейбористи не обминули й питань медичного обслуговування населення. «Тіньовий» міністр охорони здоров'я Робінсон в одному з своїх передвиборних виступів зазначав, що

⁴³ Harold Wilson. The Relevance of British Socialism, стор. 105, 244; G. E. Noel. Назв. праця, стор. 182; Jim Northcott. Назв. праця, стор. 27.

⁴⁴ Газ. «Financial Times», 21 лютого 1964 р.

⁴⁵ Дані 1963 р. Harold Wilson. The Relevance of British Socialism, стор. 46.

⁴⁶ Там же, стор. 47—50.

лейбористи, якщо вони придуть до влади, витратять на медичне обслуговування населення 70 млн. ф. ст. на рік. Поряд з цим вони обіцяли значно збільшити кількість студентів медичних учбових закладів, підвищити зарплату лікарям та середньому медперсоналу, а також проводити політику поступової відміни плати за лікування і зрештою запровадити по всій країні безплатне лікування населення⁴⁷.

Проте слід зауважити, що і в цих пропозиціях було мало нового. «Все, що пропонують лейбористи в галузі медичного обслуговування населення,— писав «Економіст»,— уже розглядалося й підготовлялося до впровадження в життя урядом консерваторів»⁴⁸.

Оскільки всі ці заходи вимагали значних капіталовкладень, закономірно поставало питання, де лейбористи збирались знайти кошти для всіх цих реформ, не зменшуючи витрат на утримання військ на заморських територіях і на озброєння взагалі*. Недарма тодішній прем'єр-міністр Англії Дуглас-Х'юм назвав їх програму «меню, в якому не представлені ціни».

* * *

15 жовтня 1964 р. в Англії відбулися парламентські вибори. В голосуванні взяли участь 27 500 000 (77%) виборців. Голоси між трьома основними політичними партіями розподілилися так: лейбористи — 12 205 606 (44,1%) і 317 місць в палаті громад, консерватори — відповідно 12 002 406 (43,4%) і 304, ліберали — 3 099 091 (11,2%) і 9 місць⁴⁹.

Тріумфальної перемоги лейбористів на цей раз не вийшло. Основна причина цього полягала в тому, що передвиборні маніфести головних суперників і їх програми були надто схожі між собою. Фактично політика обох цих партій спрямовувалась на те, щоб і надалі гарантувати високі прибутки монополіям та ще більше урізати права робітничого класу.

Аналізуючи результати виборів 1964 р., журнал «Лейбор манслі» писав, що падіння уряду консерваторів — це наслідок глибокої кризи британського імперіалізму і зростаючого незадоволення широким верством англійського народу політикою правлячого класу. Своєю перемогою лейбористи зобов'язані насамперед тому, що уряд консерваторів цілком і повністю збанкрутував. За тринадцять років його правління, за образним висловом однієї газети, англійському виборцю набридло «слухати гуркіт жорен і не бачити муки»⁵⁰.

Закликаючи робітничий клас віддати свої голоси за лейбористів у тих округах, де не балотувалися кандидати-комуністи, Компартія Великобританії виходила з того, що необхідно не лише завдати поразки консерваторам, але й примусити керівництво лейбористської партії проводити політику в інтересах широких мас трудящих Англії. «Справа не тільки в тому, за ким буде більшість,— писав журнал «Лейбор манслі»,— хоч лейбористська більшість і є важливим фактором. Головна проблема полягає в тому, чи служитимуть лейбористи народові, чи вони будуть на побігеньках у великого бізнесу»⁵¹.

⁴⁷ Журн. «Comment», 3 жовтня 1964 р., стор. 16; журн. «The Economist», 22 січня 1964 р., стор. 1026—1027.

⁴⁸ Журн. «The Economist», 22 січня 1964 р., стор. 1026—1027.

* Зовнішньополітична та воєнна доктрина лейбористської партії напередодні виборів 1964 р. у даному повідомленні не розглядається.

⁴⁹ Газ. «Daily Worker», 17 жовтня 1964 р.

⁵⁰ Журн. «Labour Monthly», 1964. № 11, стор. 483; журн. «Новое время», 1964, № 36, стор. 13.

⁵¹ Журн. «Labour Monthly», 1964, № 4, стор. 145.

Результати виборів 1964 р. в Англії наочно показали, що лейбористська партія продовжує переживати серйозні труднощі. Основною їх причиною є засилля опортунізму в англійському робітничому русі. Забезпечивши собі надприбутки за рахунок економічної експлуатації народів слаборозвинутих і залежних країн, англійська буржуазія зуміла підкупити значний прошарок робітників, створила серед них велику верству робітничої аристократії, що, як зазначав В. І. Ленін, «наскрізь пройнята буржуазними передсудами і веде виразну буржуазну реформістську політику»⁵².

Однак втрата англійським монополістичним капіталом своїх колоніальних володінь після другої світової війни, вичерпування джерел надприбутків позначилися деякою мірою і на робітничій аристократії.

З року в рік платіжний баланс країни перебуває в катастрофічному становищі. Лейбористи, прийшовши до влади, успадкували економічний хаос. Дефіцит платіжного балансу країни становив на кінець 1964 р. 700—800 млн. ф. ст. Незважаючи на ряд державних позик, протягом двох років він знову зростає. Лише за червень 1966 р. цей дефіцит досяг суми в 105 млн. ф. ст. Вихід з такого становища лейбористський уряд шукає в режимі «жорстокої економії»⁵³.

Діставши більшість на позачергових виборах у березні 1966 р. у 97 голосів, лейбористи, як і їх попередники, роблять ставку на дальший наступ на позиції робітничого класу. Політика «заморожування заробітної плати», яку відкрито проводить лейбористський уряд, веде до зростання безробіття. Як змушений визнати навіть міністр фінансів Каллаген, кількість безробітних в Англії на кінець 1966 р. зросте до 343 тис., а деякі компетентні джерела передбачають це збільшення до 700 тис. чол.⁵⁴, що набагато перевищує середню їх чисельність за останні роки. Таке становище викликає опір з боку найбільших профспілок Англії. Про свою незгоду з політикою уряду в галузі заробітної плати відкрито і рішуче заявив, наприклад, генеральний секретар тред-юніону транспортників та некваліфікованих робітників Ф. Казенс. На знак протесту він вийшов з уряду Вільсона, де займав посаду міністра техніки. Політику «заморожування заробітної плати» засуджують й інші великі профспілки Англії, що об'єднують сотні тисяч робітників⁵⁵.

Всупереч бажанню лейбористських лідерів політика закручування гайок, спрямована на врятування капіталістичної економіки за рахунок трудящих, призводить до загострення кризи в партії, до зростання опору її курсу з боку найширших верств робітничого класу. Антиробітничу політику уряду Вільсона може кінець кінцем викликати повторення подій 1951 р., коли лейбористи змушені були піти у відставку, втративши підтримку своїх виборців.

⁵² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 225.

⁵³ Газ. «Правда», 26 липня 1966 р.

⁵⁴ Газ. «The Times», 23 вересня 1966 р.

⁵⁵ Газ. «Morning Star», 8 липня 1966 р.; газ. «The Times», 11 липня 1966 р.

Назустріч 50-річчю Великого Жовтня

На допомогу вивчаючим марксизм-ленінізм

В. В. КОЛОБКОВ

СВІТОВА СИСТЕМА СОЦІАЛІЗМУ І ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Основним змістом нашої епохи є перехід людства від капіталізму до соціалізму, початий Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Перемога Великого Жовтня вирвала з-під влади капіталу одну шосту частину земної кулі. Радянський Союз став першою ланкою майбутньої світової соціалістичної системи.

Світова імперіалістична реакція зробила все, від неї залежне, щоб шляхом інтервенції, економічної блокади, а потім і прямої воєнної агресії німецького фашизму знищити першу країну соціалізму. Але всі спроби імперіалізму ліквідувати соціалістичні завоювання трудящих СРСР зазнали краху.

Розгром фашистської Німеччини та імперіалістичної Японії в другій світовій війні різко послабив світовий імперіалізм, дав новий поштовх міжнародному революційному рухові. В останній період другої світової війни і в перші роки після її закінчення в ряді країн Європи і Азії відбулися народно-демократичні революції. Їх перемозі сприяли як внутрішні, так і зовнішні умови. Під час війни більшість цих держав була окупована німецькими фашистами або японськими імперіалістами. Опір окупантам дозволив об'єднати народи поневолених країн в єдиний антифашистський фронт під керівництвом робітничого класу, який повів їх на боротьбу не тільки за національне, але й за соціальне визволення. Присутність Радянської Армії на визволеній території не дала силам внутрішньої реакції розв'язати громадянську війну, а імперіалістичним державам — організувати інтервенцію з метою відновлення старого ладу. Таким чином, склалась світова соціалістична система, що об'єднує тепер 14 держав.

Виникнення її є закономірним процесом поступального руху людства вперед. У Програмі КПРС світова система соціалізму визначається як «соціальна, економічна і політична співдружність вільних, суверенних народів, які йдуть по шляху соціалізму і комунізму, об'єднаних спільністю інтересів і цілей, тісними узами міжнародної соціалістичної солідарності»¹.

¹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 314.

Світова система держав почала складатися при капіталізмі, коли розвиток продуктивних сил переріз національні рамки і міцними узами зв'язав економіку й політику різних країн. Розвиток економічних, політичних, а потім і культурних зв'язків означав крах колишньої національної замкнутості і відокремленості народів, поклав початок їх всебічному зближенню. «Буржуазія шляхом експлуатації світового ринку,— писали К. Маркс і Ф. Енгельс,— зробила виробництво і споживання всіх країн космополітичним... Замість старої місцевої і національної замкнутості та існування за рахунок продуктів власного виробництва приходить всебічний зв'язок і всебічна залежність націй однієї від одної. Це однаковою мірою стосується як матеріального, так і духовного виробництва»².

Проте тенденція до зближення націй при пануванні буржуазії виявляється у формі підкорення і експлуатації слабих країн сильними, відсталих — передовими, у процесі жорстокої конкурентної боротьби між ними. Буржуазна держава не може будувати свої відносини з іншими країнами інакше, як виходячи з інтересів одержання прибутку, і при цьому неминуче більш сильний грабує, пригноблює, закабальє слабшого.

Зближення народів після повалення капіталізму має принципово інший характер. Основний закон соціалізму — найповніше задоволення потреб суспільства на базі швидко зростаючого суспільного виробництва — ліквідує класові антагонізми; водночас зникає і антагонізм між націями.

Зближення соціалістичних країн зумовлюється, насамперед, єдиним суспільним ладом, єдиними формами власності. В усіх цих країнах пануючою формою стала соціалістична власність на засоби виробництва. Крім того, розвиток продуктивних сил давно переріз національні рамки. Тому виникнення соціалістичної системи неминуче веде до створення світового соціалістичного господарства. Це виражається в розширенні і поглибленні міжнародного поділу праці і посиленні всебічних економічних зв'язків між народами.

Важливу роль у процесі зближення відіграє єдність ідеології марксизму-ленінізму. Культурний розвиток цих країн веде до утвердження спільної для них соціалістичної ідеології і соціалістичної культури. Обмін духовними цінностями між ними посилює це єднання. І, нарешті, цьому сприяють спільні інтереси в захисті революційних завоювань і національної незалежності від зазіхань імперіалістичного табору і єдина велика мета — побудова комуністичного суспільства.

Так здійснюється небачений в історії процес всебічного зближення народів, що будують соціалізм і комунізм. «Світова система соціалізму,— сказано в Програмі КПРС,— **новий тип економічних і політичних відносин між країнами**»³.

Ще до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції пролетаріат різних країн виробив принципи взаємовідносин між його національними загонами, політичними партіями, профспілками та іншими організаціями — принципи пролетарського інтернаціоналізму. З перемогою Жовтня вони були втілені у відносинах між націями і народностями величезної багатонаціональної держави.

Створення соціалістичної системи вимагало творчого застосування загальних принципів пролетарського інтернаціоналізму до взаємин між соціалістичними державами. Це означало водночас і дальший розвиток

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 413.

³ Матеріали XXII з'їзду КПРС, стор. 315.

основних положень пролетарського інтернаціоналізму, збагачення його новим історичним змістом. Він набрав нової якості — став соціалістичним інтернаціоналізмом, який ґрунтується на визнанні рівноправності і суверенітету соціалістичних країн. Ці принципи формально були проголошені ще в період становлення буржуазних націй, але насправді взаємовідносини капіталістичних держав завжди визначались реальним співвідношенням сил. Соціалізм же не тільки проголошує суверенітет і рівноправність, але вимагає суворого їх додержання, тому що він немислимий без активності й свідомості широких народних мас, а будь-яке втручання зовні, всякий прояв нерівноправності завдає шкоди справі будівництва соціалізму.

Будучи суверенною державою, кожна соціалістична країна разом з тим не може замкнутися в національні рамки й ігнорувати шляхи і методи будівництва нового суспільства в інших країнах. Взаємне використання досвіду має надзвичайно важливе значення. Не менш важливий і принцип рівноправності. Соціалізм, на відміну від капіталізму, не тільки визнає формальну рівноправність між народами, але й прагне забезпечити фактичну рівність, тобто ліквідувати нерівномірність економічного, соціального і культурного розвитку окремих країн.

З утворенням світової соціалістичної системи вперше в історії міжнародних відносин проголошено принцип взаємодопомоги. Тільки спираючись на взаємну підтримку в усіх галузях, соціалістичні держави можуть успішно будувати нове суспільство. Про це свідчить безліч прикладів. Так, у перший період розвитку країн соціалістичної системи Радянський Союз подав їм безкорисливу допомогу сировиною, матеріалами, продовольством, промисловим і транспортним обладнанням. Зараз соціалістичні країни по-братньому допомагають героїчній Кубі. Відрізаний від соціалістичного світу багатьма тисячами кілометрів, оточений економічною блокадою США і ряду інших сусідніх країн, кубинський народ одержує все необхідне для успішного будівництва соціалізму.

Неоцінима політична і воєнна взаємодопомога народів соціалістичного табору. Вони спільно виступають з усіх найважливіших політичних питань на міжнародній арені. Нині воєнно-політичне співробітництво соціалістичних країн наочно виявляється у допомозі героїчному народові В'єтнаму, який веде запеклу боротьбу проти американської агресії.

Важливим виразом співдружності соціалістичних держав є Варшавський договір. «Варшавський Договір,— говориться у Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІІІ з'їздові партії,— це надійний щит завоювань народів країн соціалізму. Армії країн — учасниць цього договору — озброєні найдосконалішою зброєю... Якщо буде потрібно, тісно згуртована сім'я учасників цього договору грізною силою стане на захист соціалістичного ладу, на захист вільного життя наших народів і завдасть нищівного удару будь-якому агресорові»⁴.

І, нарешті, найважливішим виявом соціалістичного інтернаціоналізму є принцип єдності. Історія знала не одну коаліцію держав, пов'язаних тимчасовими, минушими інтересами. В основі єдності соціалістичних країн лежать корінні, життєві інтереси, що впливають з характеру економічного, соціального і політичного ладу, ідеології, спільності мети. «Практикою народів світової соціалістичної співдружності підтверджено,— сказано у Програмі КПРС,— що їх братерська єдність і співробітництво відповідають найвищим національним інтересам кож-

⁴ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 7.

ної країни. Зміцнення єдності світової соціалістичної системи на основі пролетарського інтернаціоналізму — невідмінна умова дальших успіхів усіх держав, що входять до неї»⁵.

Проте життя показало, що економічна, соціально-політична й ідеологічна спільність не приводить автоматично до утвердження принципів інтернаціоналізму у відносинах між соціалістичними країнами. Складне переплетення об'єктивних і суб'єктивних факторів, пов'язаних з історичним минулим, різним рівнем соціально-економічного розвитку окремих країн, з відмінностями історико-культурного і географічного порядку, неоднаковим ступенем усвідомлення тією чи іншою партією закономірностей розвитку соціалізму може призвести на практиці до різного роду відхилень від інтернаціональних принципів. На XXIII з'їзді КПРС відзначалося, зокрема, що на фоні загального зміцнення соціалістичної співдружності останнім часом відносини з Комуністичною партією Китаю і Албанською партією праці лишаються, на жаль, незадовільними. Період після з'їзду показав, що заклик до єдності, який прозвучав з трибуни XXIII з'їзду, не знайшов відгуку у китайських керівників. XI пленум ЦК КПК, який відбувся в серпні 1966 р., свідчить, що китайське керівництво має намір і надалі вести свою розкольницьку діяльність, порушувати принципи соціалістичного інтернаціоналізму. Але логіка історії така, що тільки на шляху згуртованості і єдності можливі успіхи в будівництві соціалізму й комунізму як у кожній окремій країні, так і в усій системі. Тому рано чи пізно об'єктивні закони суспільного розвитку примусять керівників, які порушують принципи соціалістичного інтернаціоналізму, відмовитися від своєї неправильної політики і стати на позиції марксизму-ленізму.

Виятково важливу роль у розвитку світової соціалістичної системи відіграє економічне співробітництво. Соціалістичні виробничі відносини відкривають широкий простір для зростання продуктивних сил кожної країни. Так, у 1964 р. продукція промисловості Албанії перевищила довоєнний рівень в 32,6 раза; Болгарії — у 18,5; Угорщини — 5,8; НДР — 4,1, ДРВ — 8,6; КНДР — 12,8; МНР — 11,5; Польщі — 9,7; Румунії — 8,5; СРСР — 7,3; Чехословаччини — 4,8; Югославії — в 6,9 раза. Промислове виробництво Республіки Куба в 1964 р. перевищило рівень 1958 р. в 1,4 раза. Великих успіхів у перші роки після визволення досягла і промисловість КНР: в 1959 р. вона перевершила рівень 1949 р. в 13 раз⁶.

Особливо велике значення в цих країнах має швидкий розвиток промислового виробництва. Відомо, що більшість держав, які вступили на шлях соціалізму, успадкували від капіталізму слабо розвинуту промисловість, були, переважно, аграрними або аграрно-індустріальними країнами. Тому специфічною політикою їх у період будівництва соціалізму була політика індустріалізації.

Соціалістичній індустріалізації властивий ряд рис, спільних для всіх країн. Вона здійснюється планомірно, високими темпами, при випереджаючому зростанні важкої промисловості, веде до корінної реконструкції всього народного господарства на базі сучасної техніки, забезпечує швидке підвищення продуктивності праці і піднесення добробуту трудящих. Вона ліквідує колишню техніко-економічну залежність від капіталістичного світу, зміцнює обороноздатність.

Значним соціальним наслідком індустріалізації є зростання чисельності робітничого класу, збільшення його питомої ваги, підвищення ор-

⁵ Матеріали XXII з'їзду КПРС, стор. 316.

⁶ Журн. «Коммунист», 1965, № 15, стор. 94.

ганізованості, культурно-технічного рівня. В Радянському Союзі, наприклад, у 1924 р. робітники і службовці становили 14,8% всього населення країни, а в 1966 р. на їх долю (разом з сім'ями) припадало 75,4% населення. В тому ж напрямі йде соціальний розвиток і в інших країнах. У Болгарії питома вага робітників і службовців становить 59,2% (на 1 грудня 1965 р.), в Угорщині — 72,6% (1965 р.), ЧССР — 88,1% (1965 р.), у Польщі — 57,4% (1965 р.) і т. д.⁷

Індустріалізація приводить і до серйозних якісних і структурних змін у робітничому класі: збільшується питома вага кваліфікованих і висококваліфікованих робітників, зростає їх загальноосвітній рівень, провідними загонами робітничого класу стають трудівники, пов'язані з найпередовішими галузями виробництва — енергетикою, машинобудуванням, хімічною промисловістю і т. п. У зв'язку з цим зміцнюється соціальна база нового суспільства, посилюється керівна роль робітничого класу, міцніє його союз з селянством.

Розвиток промисловості супроводжується зростанням сільського господарства. Важливим соціальним завоюванням соціалістичних країн є колективізація господарств дрібних виробників і створення на цій основі великого механізованого сільськогосподарського виробництва. Але рівень його в деяких соціалістичних країнах ще не відповідає їх потребам у продовольстві і сировині для промисловості. Тому зараз в них здійснюються заходи, спрямовані на вдосконалення матеріально-технічної бази сільського господарства, підвищення інтенсифікації і прискорення його розвитку.

Розвиток сучасних продуктивних сил країн соціалізму вимагає дедалі глибшої спеціалізації і кооперування виробництва в масштабі всієї системи. Якщо Радянський Союз до другої світової війни був у капіталістичному оточенні і йому довелося створювати замкнену економіку за принципом: «мати все своє і в достатній кількості», то тепер соціалістичні країни можуть спиратися на міжнародний поділ праці в рамках соціалістичної системи.

На першому етапі поділ праці у соціалістичному таборі визначався завданнями відбудови зруйнованої війною економіки і усунення наслідків економічної блокади з боку імперіалістичних країн. Тоді налагодження економічних зв'язків між соціалістичними країнами здійснювалось переважно на основі двобічних угод. Дальший розвиток продуктивних сил вимагав ширшої координації дій в питаннях господарського будівництва. Для цього в 1949 р. була створена Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ).

З 1955—1956 рр. почалась міжнародна спеціалізація і кооперування виробництва, з 1956 р. узгоджуються плани розвитку окремих галузей економіки соціалістичних держав, з 1959 р. народногосподарські плани в цілому. В 1962 р. нарада представників комуністичних і робітничих партій країн РЕВ прийняла «Основні принципи міжнародного соціалістичного поділу праці», які передбачають дальший розвиток світового соціалістичного господарства.

Безперервно зростає частка світової соціалістичної співдружності в зовнішній торгівлі окремих соціалістичних держав. Якщо в 1937 р. частка країн, що входять нині в світову соціалістичну систему, становила в середньому менше $\frac{1}{3}$ зовнішньоторгового обороту Болгарії, Угорщини, Німеччини (в межах НДР), Польщі, Румунії і Чехословаччини, то вже в 1948 р. вона підвищилась до 45%, а в 1957 р. — до 75%. В 1963 р. частка цих країн у зовнішньоторговому обороті Ра-

⁷ Журн. «Коммунист», 1966, № 14, стор. 91.

дяньського Союзу дорівнювала 70% проти 6% в 1937 р., Польщі — відповідно 65 проти 7, Угорщини — 70 проти 13, Болгарії — 82,9% проти 11%⁸.

Економічне співробітництво народів соціалістичного світу не обмежується координацією планів і розвитком зовнішньої торгівлі. Важливими формами є також обмін технічною документацією, підготовка спеціалістів, науково-технічне співробітництво, спільне спорудження великих промислових об'єктів і т. ін. За станом на початок 1964 р. Радянський Союз передав соціалістичним країнам 36,3 тис. комплектів технічної документації і одержав від них 11,1 тис. комплектів. Крім того, соціалістичні держави обмінялися великою кількістю зразків виробів, стандартів, програм навчальних закладів і т. п. В СРСР пройшли стажування понад 28 тис. спеціалістів з братніх країн, а понад 15 тис. радянських фахівців ознайомилися з передовим досвідом за рубежом⁹. Радянський Союз, Польща, НДР, Чехословаччина і Угорщина спільно побудували нафтопровід «Дружба», що дозволило знизити вартість транспортування нафти приблизно в чотири рази і значно розширити обсяг поставок цієї сировини з СРСР.

Ще в 1921 р. В. І. Ленін писав про те, що «сучасна передова техніка настійно вимагає електрифікації всієї країни — і ряду сусідніх країн — за одним планом»¹⁰. Втіленням ленінської ідеї є об'єднана енергосистема «Мир», а також будівництво потужних електростанцій на Дунаї. Об'єднані енергосистеми дозволяють соціалістичним країнам найбільш повно і раціонально використовувати потужність електростанцій. Взаємні поставки електроенергії вже в 1965 р. перевищували 5 млрд. квт.-год, що заощадило близько 60 млн. крб.¹¹.

Розвиток світової соціалістичної економіки є прообразом майбутньої світової системи господарства, про яку мріяв В. І. Ленін ще в 1920 р., коли він вказував на «тенденцію до створення єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй, всесвітнього господарства як цілого, тенденцію, яка цілком виразно виявлена вже при капіталізмі і безумовно має далі розвиватися і цілком завершитися при соціалізмі»¹².

На основі взаємодопомоги соціалістичних держав вирішується проблема забезпечення фактичної рівності між ними, швидкого розвитку слаборозвинутих країн і поступового підтягування їх до рівня передових. Так, при середньорічних темпах зростання промислового виробництва в 1951—1963 рр. у СРСР — на 11,1%, НДР — на 10,1 і Чехословаччині — на 9,5%, у Болгарії, наприклад, вони становили за цей період 13,9%, в Румунії — 13,2, Польщі — 11,8 МНР — 10,7, КНДР — 20,0%¹³.

Одночасно відбуваються зміни і в галузі виробничих відносин, що знаходить свій прояв у посиленні соціалістичного сектора, в ліквідації багатокласності економіки. Це наслідок принципово нових відносин між державами і народами, результат дружби і взаємодопомоги братніх країн.

З цією закономірністю тісно пов'язана і така закономірність, як більш або менш одночасний перехід країн соціалістичної системи до комунізму. Різноманітність соціалістичних революцій і неоднаковий рі-

⁸ Строительство коммунизма в СССР и сотрудничество социалистических стран, М., 1962, стор. 172; Народное хозяйство социалистических стран в 1963 г., М., 1964, стор. 51, 105, 136.

⁹ Экономика социалистических стран в цифрах, 1963, 1964, стор. 24.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 107.

¹¹ Журн. «Коммунист», 1965, № 15, стор. 100.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 121.

¹³ Экономика социалистических стран в цифрах, 1963, стор. 13.

вень економічного і культурного розвитку в окремих країнах зумовлюють неодноразовість завершення будівництва соціалізму і вступу їх у період розгорнутого будівництва комунізму. Але, говориться в Програмі КПРС, «розвиток соціалістичних держав у складі єдиної світової системи соціалізму, використання закономірностей і переваг цієї системи забезпечують їм можливість скоротити строки будівництва соціалізму, відкривають перспективу їх більш-менш одночасного, у межах однієї історичної епохи, переходу до комунізму»¹⁴.

Характерною рисою нашого часу є швидка і неухильна зміна співвідношення сил між капіталізмом і соціалізмом на користь останнього, перетворення соціалізму у вирішальний фактор суспільного розвитку. За кілька десятиріч свого існування соціалізм довів, що він як суспільний лад в усіх відношеннях переважає капіталізм. Він забезпечив розвиток продуктивних сил небаченими за капіталізму темпами, здійснив швидке зростання добробуту трудящих, гарантував такі соціальні права, як право на працю, на безплатну освіту і медичну допомогу, на соціальне забезпечення трудящих; при соціалізмі встановлюється справжня демократія для народу, розквітають наука і мистецтво, неухильно зростає освітній і культурний рівень населення.

Вирішальною сферою змагання двох систем є економіка. Соціалістичні країни домоглися величезних успіхів у цій галузі. Використовуючи більш високі темпи піднесення промислового виробництва, вони істотно потіснили капіталістичний світ і виробляють нині близько 38% світової промислової продукції. Обсяг її у соціалістичних країнах у 1964 р. в 9 разів перевищив показники, досягнуті на цій же території у 1937 р., а промислова продукція капіталістичних країн за цей період збільшилась у 3,2 рази¹⁵.

На базі швидкого прогресу промислового виробництва і всього народного господарства країн соціалізму небачено зросла їх воєнна могутність, надійна гарантія непорушності завоювань соціалізму. «Об'єднані сили соціалістичного табору,— вказується в Програмі КПРС,— надійно гарантують кожну соціалістичну країну від посягань з боку імперіалістичної реакції. Згуртування соціалістичних держав у єдиний табір, його міцніюча єдність і безупинно зростаюча могутність забезпечують повну перемогу соціалізму і комунізму в рамках усєї системи»¹⁶.

Світова соціалістична система відіграє вирішальну роль у боротьбі за мир і міжнародну безпеку, проти агресивної політики імперіалізму. Вона в усе зростаючій мірі виступає як сила, що безпосередньо протистоїть контрреволюційним задумам реакції. «Ми глибоко переконані в тому,— відзначається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові партії,— що висновок міжнародного комуністичного руху про можливість приборкати агресора, відвернути нову світову війну зберігає свою силу. Але для того, щоб перетворити можливість у дійсність, необхідні участь у цій боротьбі широких народних мас, напружена, постійно наростаюча активність усіх сил миру... Особлива роль в захисті миру належить соціалістичним країнам»¹⁷.

Величезний вплив світова соціалістична система справляє на розвиток національно-визвольного руху. Без економічної, політичної, воєнної і моральної допомоги соціалістичного табору сучасні успіхи народів у боротьбі за національну незалежність були б просто неможливими.

¹⁴ Матеріали XXII з'їзду КПРС, стор. 397.

¹⁵ Мир социализма в цифрах и фактах. 1964 год. Справочник, М., 1965, стор. 143.

¹⁶ Матеріали XXII з'їзду КПРС, стор. 314.

¹⁷ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 26.

І, нарешті, досягнення народів соціалістичної системи полегшують і стимулюють боротьбу трудящих капіталістичних країн за своє соціальне визволення. В. І. Ленін вказував, що головний вплив на міжнародний розвиток соціалізм справляє своїми господарськими успіхами. «Соціалізм має силу прикладу,— говорив він.— Треба показати практично, на прикладі, значення комунізму»¹⁸. Коли робітники і селяни в капіталістичних країнах бачать успіхи соціалістичних держав у галузі господарського будівництва, підвищення життєвого рівня трудящих, в розвитку демократії, вони практично переконуються в тому, що тільки на шляху соціалізму можливе задоволення корінних потреб трудового народу. Все це революціонує маси, сприяє залученню їх до активної боротьби проти капіталістичного ладу, за соціальне і національне визволення. «Завоювання робітничого класу Країни Рад та інших країн соціалізму,— підкреслювалося на XXIII з'їзді партії,— є підтримкою нашим братам по класу в їх мужній боротьбі за свої права, за своє визволення, за майбутнє своїх дітей, за перемогу нового суспільного ладу»¹⁹.

Зрозуміло, досягнення соціалізму не можуть замінити революційну боротьбу пролетаріату в країнах капіталу, як і перемога соціалізму в економічному змаганні не приведе автоматично до перемоги там соціалістичних суспільних відносин. Але розвиток соціалістичних країн корінним чином полегшує боротьбу всіх прогресивних сил за демократичне і соціалістичне перетворення суспільства.

Вплив світової соціалістичної системи на суспільний розвиток міг би бути ще більшим, коли б не розкольніцька позиція китайського керівництва і дискредитація соціалізму та комунізму його авантюристичними діями у внутрішній і зовнішній політиці. Глибоку тривогу викликає так звана «велика культурна революція», що відбувається в Китаї і свідчить про те, що керівники його свідомо йдуть на поглиблення розколу, підривають єдність світової соціалістичної співдружності. «Велика культурна революція» не має нічого спільного ні з революцією, ні з пролетарською культурою, ні з марксизмом-ленінізмом.

Відзначаючи серйозні незгоди між китайським керівництвом та іншими соціалістичними країнами, ми одночасно повинні бачити, що нас об'єднує значно більше, ніж те, що нас роз'єднує. Наша партія і радянський народ щиро прагнуть дружби з народним Китаєм та його Комуністичною партією. Ми переконані, що кінець кінцем наші партії і народи подолають всі труднощі і будуть разом боротися за торжество спільної революційної справи. Наша партія і надалі робитиме все, що від неї залежить, для згуртування всіх сил соціалізму на непохитній, принциповій основі марксизму-ленінізму. У відповідності з цією позицією XXIII з'їзд КПРС доручив Центральному Комітетові «і далі розвивати й зміцнювати ідейно-політичні зв'язки з комуністичними і робітничими партіями всіх країн соціалізму на принципах марксизму-ленінізму, всемірно сприяти згуртованості соціалістичної співдружності, зміцненню її могутності і впливу, розширяти економічне, науково-технічне співробітництво і культурні зв'язки, виховувати радянських людей в дусі дружби та інтернаціональної солідарності з народами братніх країн»²⁰.

Згуртування, єдність і взаємодопомога країн соціалізму — об'єктивна закономірність суспільного розвитку, один з головних принципів політики Комуністичної партії Радянського Союзу.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 409.

¹⁹ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 12.

²⁰ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 170.

З історії революційного руху на західноукраїнських землях

В. Ю. ТВЕРДОХЛІБ

ПРО СТВОРЕННЯ ЄДИНОГО АНТИФАШИСТСЬКОГО ФРОНТУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1934—1939 рр.)

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції і утворенням Української Радянської держави головною метою визвольної боротьби народних мас західноукраїнських земель, поневолених панською Польщею, було возз'єднання з Радянською Україною. Організатором і керівником визвольної боротьби західноукраїнських трудящих була КПЗУ.

В обстановці активізації фашизму і імперіалістичної реакції комуністи Західної України наполегливо боролися за створення єдиного народного фронту.

Виконуючи рішення XIII пленуму ВККІ про створення єдиного антифашистського фронту всіх робітників КПЗУ розгорнула широку роботу в цьому напрямі. Так, навесні 1934 р. нею було висунуто лозунг скликання робітничо-селянського конгресу, в якому знайшли свій вираз зля найширших трудових мас Західної України та їх прагнення до цілковитого визволення від усіх форм утиску¹. Заклики КПЗУ знайшли широку підтримку в масах. В Західній Україні під керівництвом комуністів проходили збори, віча, на яких робітники приймали резолюції про скликання робітничо-селянського конгресу, розповсюджували відозви, листівки. Ця кампанія охопила 89 місцевостей з 35 повітів Західної України². В багатьох містах і селах створювались ініціативні комітети по скликанню конгресу. Вони були організовані в Станіславі, Леченіжині, Снятині, Коломиї³, Винограді, Велесниці Нижній⁴ та ін.

Налякані розмахом подій, польські власті проводили масові арешти комуністів, активних учасників антифашистської боротьби, судили їх. Так після луцького процесу «56-ти» (лютий — квітень 1934 р.) пройшли судові процеси «63-х» у Кременці, «56-ти» в Ковелі, «37-ми» у Коломиї⁵ та ін. 17 червня 1934 р. в селі Березів Нижній Коломийського повіту за читання антифашистської літератури та залучення молоді до лав КПЗУ був арештований Ярослав Галан⁶.

Велике значення для розгортання боротьби за єдиний робітничий фронт на західноукраїнських землях мали рішення IV з'їзду КПЗУ, що проходив восени 1934 р. У резолюції з'їзду з цього питання вказувалось, що згуртований пролетарський фронт є основним методом мобілізації мас проти капіталу і фашизму на весь період, який передувє безпосередньо боротьбі за владу. В резолюції відзначалась необхідність поси-

¹ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. 6, оп. 2, спр. 203, арк. 279.

² Журн. «Наша правда» (орган ЦК КПЗУ), 1934, № 2, стор. 81.

³ Газ. «Радянська Гуцульщина», 27 жовтня 1962 р.

⁴ ІФОДА, ф. Р.—1576, оп. 1, спр. Ц-4, арк. 2.

⁵ Журн. «Наша правда», 1934, № 2, стор. 69.

⁶ ІФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 232, арк. 88.

лення роботи в профспілках і, в першу чергу, в реформістських та фашистських. Так, Дрогобицько-Бориславська партійна організація повинна була негайно розгорнути масову роботу в реформістських профспілках нафтовиків, а Станіславська і Стрийська — у залізничників⁷.

Рух проти польського фашизму КПЗУ пов'язувала з боротьбою проти українських буржуазних націоналістів.

Після IV з'їзду КПЗУ поживавилась робота партійних організацій по створенню єдиного робітничого фронту, комуністи домоглися певних успіхів у справі співробітництва з соціал-демократичними партіями. Так, Станіславський окружком КПЗУ 12 квітня 1935 р. запропонував ППС, Бунду, УСДП, УСРП використати першотравневу кампанію для об'єднання своїх зусиль. В зверненні говорилось: «Перед лицем небувалої до цього часу хвилі атак капіталістів і фашистської окупаційної влади на трудящі маси міст і сіл... зростаючої небезпеки нападу імперіалістів на СРСР пропонуємо Вам — спільне організування мітингів, походів та загального страйку в день 1 Травня під лозунгами: проти наступу фашизму, за працю безробітним, проти імперіалістичної війни тощо»⁸. Але керівництво цих партій зрадило інтереси трудового народу і відмовилось від єдиного фронту з комуністами. Це викликало незадоволення народних мас, а також рядових членів ППС, Бунду, УСДП, УСРП. Робітники Снятина, зібравшись на мітинг над р. Прут 30 квітня 1935 р., засудили політику керівництва УСРП на чолі з Стаховим, Матчаком, Макухом, що «були і є наймитами капіталу і далі думають вести працюючі маси під замаскованим червоним прапором», і висловились за «прилучення до одноцілого фронту всіх працюючих світу»⁹.

В мобілізації мас на боротьбу з фашизмом велику роль відіграли рішення VII конгресу Комінтерну (липень — серпень 1935 р.), в яких узагальнювався досвід світового комуністичного руху та давались конкретні вказівки братнім комуністичним партіям у їх практичній діяльності по створенню єдиного антифашистського Народного фронту. Виходячи з цього, КПЗУ мобілізувала рядових членів з соціал-демократичних партій (УСДП, УСРП) та з організацій, що були під впливом українських буржуазних націоналістів.

Боротьба за Народний фронт у 1935 р. поєднувалась з виступами проти нового закону, за яким проходили вибори до сейму і сенату. Комуністи провадили роз'яснювальну роботу в масах, щоб зірвати вибори. Вони поширювали відозви і листівки з закликами бойкотувати виборчу кампанію. Так, у ніч на 8 вересня 1935 р. у Коломиї члени КСМЗУ розповсюдили 64 листівки ЦК КПЗУ, в яких говорилось: «Геть фашистські вибори... 8-го ніхто не голосує!..»¹⁰. Такі ж листівки та відозви були і в Заболотіві, Тлумацькому¹¹, Косівському, Рогатинському, Станіславському, Снятинському¹² та інших повітах Прикарпаття.

Під час сеймових виборів у вересні 1935 р. трудящі Прикарпаття продемонстрували високий рівень революційної свідомості і прагнення до організації єдиного антифашистського фронту. Боротьба трудящих Прикарпаття проти фашистської конституції і нового виборчого закону дала свої результати: «вибори» провалились. За офіціальними даними

⁷ На чолі визвольної боротьби. Спогади діячів КПЗУ, К., 1965, стор. 148.

⁸ ІФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 280, арк. 45.

⁹ Газ. «Голос Покуття», 5 травня 1935 р.

¹⁰ ІФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 556, арк. 51.

¹¹ Там же, арк. 49.

¹² Там же, спр. 273, арк. 42—43.

польської статистики, у «виборах» до сейму взяло участь лише 45,9% всіх виборців Західної України¹³, а на Прикарпатті — ще менше. Так, у Бориславі голосувало 27,5% виборців, у Дрогобичі — 18%, а в Стебнику — 12,5%¹⁴.

В ході боротьби за створення робітничого фронту зростає кількість політичних виступів пролетаріату і селянства. Тільки на Прикарпатті в страйковому русі взяли участь будівельники і пекарі Станіслава, будівельники Турки, Сколе, Брошнева, Долини¹⁵, робітники, що працювали на очищенні річок у Коломиї¹⁶ і Косові¹⁷, сільськогосподарські робітники в Городенківському, Коломийському і Станіславському повітах¹⁸.

Широкого розмаху набрала боротьба народних мас за звільнення політв'язнів. З ініціативи КПЗУ було створено оргкомітет, який очолив амністійну кампанію. До його складу входили комуністи, соціалісти, представники профспілок, діячі науки і культури. Комітет виступив з заявою, в якій закликав єднатись «для спільного протесту проти карання людей за політичні переконання та проти теперішнього катування політичних в'язнів»¹⁹. Заяву підписали відомі прогресивні діячі — Ярослав Галан, Кузьма Пелехатий, польські письменниці Галина Гурська і Ганна Ковальська, режисер польського театру Броніслав Домбровський та ін.

На початку листопада 1935 р. у Львові була скликана конференція, де обговорювалось питання про амністію. Конференція схвалила резолюцію, в якій ставилась вимога амністії для всіх політв'язнів і скасування концтабору Берези Картузької, а також звільнення Ернста Тельмана з гітлерівської в'язниці²⁰. Проти ув'язнення вождя німецького пролетаріату виступили комуністи Калущини²¹, Коломийщини²², Косівщини²³ та інших повітів Прикарпаття.

Масові виступи робітничих і селянських мас примусили фашистський уряд піти на поступки і внести новий проект амністії, за яким звільнялися в'язні, засуджені до 10 років. З фашистських катівень було вирвано близько 10 тис. чоловік²⁴.

На організацію народного фронту польський фашизм відповів розстрілами мирних демонстрацій, терором та судовими процесами. 23 березня 1936 р. 15 тис. краківських робітників вступили в бій з поліцією. В цій нерівній боротьбі 8 чоловік було вбито, сотні поранено. 14 квітня 1936 р. в сутичці з поліцією у Львові загинув безробітний В. Козак і був поранений робітник М. Серeda. КПЗУ вирішила перетворити похорон на політичну демонстрацію. 16 квітня в похоронній процесії взяло участь близько 100 тис. чоловік²⁵. Спроби розігнати її, були марні. Урядові не вдалося зламати опору робітників. Лише вранці 17 квітня власті

¹³ М. М. Кравець. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921-1939 рр., К., 1959, стор. 188.

¹⁴ Журн. «Наша правда», 1935, № 4, стор. 20.

¹⁵ М. М. Кравець. Назв. праця, стор. 195-197.

¹⁶ ІФОДА, ф. 6, оп. 2, спр. 263, арк. 353.

¹⁷ Там же, арк. 416.

¹⁸ М. М. Кравець. Назв. праця, стор. 189.

¹⁹ М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1960, стор. 164.

²⁰ М. Герасименко, Б. Дудикевич. Названа праця, стор. 164.

²¹ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1475, арк. 3.

²² Газ. «Голос Покуття», 18 жовтня 1935 р.

²³ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1272, арк. 26.

²⁴ М. Герасименко, Б. Дудикевич. Назв. праця, стор. 165.

²⁵ Б. Дудикевич. Під прапором Народного фронту. До історії квітневих по-дій 1936 р. у Львові, Львів, 1956, стор. 72.

придушили виступ. Близько 1500 чоловік було заарештовано, 70 з них вислано в концтабір Берези Картузької.

Львівські події викликали хвилю протесту, на західноукраїнських землях пройшли мітинги. Тільки в Львівському воєводстві страйкувало 11 439 робітників²⁶. Антифашистські виступи відбулися серед тартачних робітників Надвірної²⁷, деревообробників Стрия²⁸, цегельників Коломиї²⁹, безробітних сіл Пшеничники, Чорнолізці і Колинці Тлумачького повіту³⁰. Масові заворушення трудящих підтримали діячі науки і культури. «Краща частина інтелігенції,— писав Я. Галан,— не могла лишатися байдужою до долі пролетаріату міст і сіл... коли... пролетаріат оголошував війну режимові складковських і костек-бернацьких.

Народжувався Народний фронт, який втягував у вир подій навіть тих, хто досі залишався осторонь політики, і тих, що досі вважали політичну діяльність за щось на зразок спорту, який ні до чого не зобов'язував. Прокидалась приспана совість, а з нею й інтелект»³¹.

16 і 17 травня 1936 р. у Львові з ініціативи комуністів відбувся антифашистський конгрес діячів культури. В його роботі взяли участь представники передової інтелігенції Західної України (О. Гаврилюк, Я. Галан, С. Тудор), а також Польщі (М. Нашковський*, Ванда Василевська, Леон Кручковський та ін.).

Конгрес прийняв резолюцію, в якій засуджував фашизм та підготовку імперіалістичних держав до нового нападу на СРСР і висловлював свою солідарність з Народним фронтом, співчуття робітничому класові Кракова, Львова та інших міст, де була героїчно пролита кров його кращих синів³².

Налякани розмахом революційного руху правителі буржуазно-поміщицької Польщі розгорнули погромну кампанію. Були розгромлені редакції прогресивних журналів і газет. Так, у Коломиї заборонили видання прогресивних органів — журналу «Зеркало» та газети «Голос Покуття»³³. Посилились арешти комуністів і комсомольців, яких без суду і слідства кидали в концентраційні табори.

В Коломиї окупанти влаштували судовий процес «31-го», всіх підсудних обвинувачено в комуністичній діяльності і засуджено загалом на 184 роки тюрми³⁴, а у жовтні 1936 р. проходив процес над групою комуністів, відомий під назвою «Справа 43-х».

Широкого розмаху на західноукраїнських землях набула кампанія солідарності з іспанським народом, який вів героїчну боротьбу проти фашизму. З ініціативи комуністів провадився збір коштів, відправка добровольців на допомогу республіканському уряду Іспанії. В донесенні стрийського повітового коменданта вказується, що «на території Стрия добре працює МОДР в справі збору коштів на користь Червоної армії в Іспанії»³⁵. В іншому донесенні комендант інформує Станіславське управління поліції, що в Стрії відбулась комуністична конференція в зв'язку з вербовкою добровольців до Червоної армії в Іспанії³⁶. Збо-

²⁶ М. М. Кравець. Назв. праця, стор. 204.

²⁷ ІФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 339, арк. 155.

²⁸ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 2136, арк. 108.

²⁹ Там же, ф. 68, оп. 2, спр. 395, арк. 163—164; ф. 2, оп. 1, спр. 2325, арк. 14.

³⁰ Там же, ф. 2, оп. 2, спр. 2325, арк. 22.

³¹ Ярослав Галан. Твори, т. 1, К., 1953, стор. 424.

* Зараз заступник міністра закордонних справ Народної Польщі.

³² Антифашистський конгрес робітників культури во Львові в 1936, Документи і матеріали, Львов, 1956, стор. 27.

³³ Газ. «Радянська Гуцульщина», 27 жовтня 1962 р.

³⁴ Газ. «Голос Покуття», 22 березня 1936 р.

³⁵ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1479, арк. 77.

³⁶ Там же, арк. 78.

ри комуністів, присвячені цьому питанню, пройшли в Калуші³⁷, а незабаром, як свідчать документи, мали відбутися в околицях сіл Неговець, Томашівець, Войнилова, Середнього та ін.³⁸.

Активно проходив збір коштів для іспанських патріотів. Тільки по Львівському, Тернопільському і Станіславському воєводствах внески становили суму в 44 800 злотих³⁹. Комуністи Станіславщини В. Тимофійчук і Д. Шкурат в селах Підгайчики і Загайпіль зібрали понад 100 злотих⁴⁰. Всього по Станіславському воєводству було внесено в цей фонд 12 тис. злотих⁴¹.

З посланців західноукраїнських земель, що прибули до Іспанії, 8 липня 1937 р. була сформована рота ім. Т. Г. Шевченка⁴². Учасник подій М. М. Продеус (с. Ясениця-Сільна Дрогобицького повіту) розповідає, що в Іспанію він прибув з 137 добровольцями. Із своїх друзів пам'ятає С. Марільчика, Ф. Мартинюка, Д. Миронюка, В. Крису, П. Шпірку та інших⁴³. Павло Іванович (с. Павлівка Станіславського повіту) командував ротою ім. Т. Г. Шевченка, В. Я. Лозовий (який проживає в м. Івано-Франківську) — ротою ім. А. Міцкевича⁴⁴. В боях за свободу іспанського народу віддали своє життя І. Рапопорт з Борислава⁴⁵, комсомолець Юрій Великанович, Д. Коцаба із с. Ліски⁴⁶, Д. Возняк з с. Богородичин⁴⁷, В. Дикан з с. Товмачик⁴⁸ Коломийського повіту та багато інших.

1936 рік на західноукраїнських землях відзначався найвищою революційною активністю мас. Комуністична партія була тією цементуючою ланкою, яка згуртовувала маси в боротьбі за єдиний Народний фронт.

У 1937 р. партійні організації не припиняють мобілізації трудящих на страйкову боротьбу. У січні цього ж року страйкує 3 500 робітників комунальних підприємств Львова, робітники лісопильних заводів у Чорній Ліського повіту, Стрільках Турківського повіту, Турці, Болахові; у лютому — в Долині, Ходорові, Брошневі, Вигоді⁴⁹; у травні — трудящі будівельних підприємств Коломиї⁵⁰; у червні — робітники млина «Унія» в Городенці⁵¹; у липні — робітники хутряної фабрики в Тисмениці⁵² і т. д. Часто страйкували шкіряники Болахова, будівельники Станіслава і Калуша, пролетарі Борислава і Львова та інших міст Західної України. На Прикарпатті найбільшим був виступ 1600 робітників лісопильного заводу в Брошневі⁵³.

Активність комуністичних осередків на Прикарпатті привернула увагу окупаційних властей, які 2 березня 1937 р. всім повітовим старостам розіслали циркуляри МВС від 23 лютого 1937 р., де оголошувалась кампанія переслідувань комуністів. Наказувалось, зокрема, затри-

³⁷ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1475, арк. 3.

³⁸ Там же, арк. 10.

³⁹ Там же, ф. 68, оп. 2, спр. 353, арк. 115.

⁴⁰ Там же, ф. Р-1576, оп. 1, спр. С-2, арк. 1.

⁴¹ Там же, ф. 68, оп. 2, спр. 353, арк. 115.

⁴² Журн. «Жовтень», 1958, № 10, стор. 9.

⁴³ На чолі визвольної боротьби, К., 1965, стор. 177--184.

⁴⁴ Газ. «Червоний прапор» (орган Коломийського МК КП України, міської та районної Рад депутатів трудящих), 16 липня 1966 р.

⁴⁵ На чолі визвольної боротьби, стор. 185.

⁴⁶ ІФОДА, ф. Р-1576, оп. 1, спр. К-12, арк. 1.

⁴⁷ Там же, спр. Ю-3, арк. 4.

⁴⁸ Там же, спр. Ш-6, арк. 1.

⁴⁹ М. М. Кравець. Назв. праця, стор. 214 -215.

⁵⁰ ІФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 390, арк. 144, 150, 152, 154.

⁵¹ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 1501, арк. 97, 134.

⁵² Там же, ф. 68, оп. 1, спр. 390, арк. 246, 252.

⁵³ М. М. Кравець. Назв. праця, стор. 216--217.

мати комуністичних діячів до половини травня ц. р. Відносно тих діячів, яких через відсутність відповідних матеріалів не можна заарештовувати, рекомендувалося якнайскоріше подати до воеводського управління пропозиції про вислання в Березу Картузьку. Усі легальні організації, які перебували під впливом Компартії, вимагали ліквідувати, а їх приміщення закрити⁵⁴. За час з 1 березня по 24 квітня 1937 р. по Станіславському воеводству було проведено 337 обшуків, 178 чоловік затримано, 109 заарештовано, переважно з партійного і комсомольського активу⁵⁵.

Але репресії не могли придушити антифашистський рух.

На початку 1938 р. знову поживається партійна робота в Станіславі, Коломиї, Стрії та інших містах Прикарпаття⁵⁶. Але, як відомо, в серпні 1938 р. Виконком Комінтерну розпустив КПП, а разом з нею — КПЗУ і КПЗБ.

Цей необгрунтований розпуск було побудовано на матеріалах, сфабрикованих викритими пізніше провокаторами, ворогами комунізму. Про це говориться в спільній заяві Центральних Комітетів КПРС, компартій Італії, Болгарії, Фінляндії та ЦК ПОРП⁵⁷.

Розпуск КПЗУ завдав великої шкоди революційній та національно-визвольній боротьбі трудящих західноукраїнських земель. Але і в цих умовах комуністи продовжують боротьбу. В своєму звіті від 19 березня 1938 р. станіславський воевода писав, що «недивлячись на офіційний розпуск партійних організацій, спостерігається жвава діяльність комуністів у Коломийському повіті, де посилену активність проявив М. Гнатюк..., керуючи роботою комуністичною в П'ядиках, Залучу, а також в Підгайчиках...»⁵⁸. У Стрії комуністи намагалися оволодіти профспілками і товариствами⁵⁹.

Страйкова боротьба триває і в 1939 р. На початку року страйкують робітники Львова, Коломиї⁶⁰, пекарі Отині⁶¹ і т. д. Урядові власті застосували масовий терор, арешти і провокації проти революційного руху. Та зупинити ходу історії було неможливо.

1 вересня 1939 р. фашистська Німеччина напала на Польщу, розгромивши її армію за два тижні. Просування фашистських військ у глиб країни створювало загрозу для безпеки радянських народів. Радянський уряд, виражаючи волю і бажання трудящих, своєчасно подав руку допомоги єдинокровним братам-українцям у їх визволенні від чужоземного гноблення. Вранці 17 вересня 1939 р. було вручено ноту польському послу в Москві, де зазначалось, що Радянський уряд дав розпорядження Головному Командуванню Радянської Армії наказати військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України⁶².

Звістка про це історичне рішення швидко облетіла всі західноукраїнські землі. Комуністи і комсомольці вийшли з підпілля і почали організовувати загони робітничої гвардії та селянських дружин, які подали значну допомогу частинам Радянської Армії у розгромі окупантів.

⁵⁴ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1449, арк. 131.

⁵⁵ Там же, арк. 171.

⁵⁶ Там же, спр. 1523, арк. 7—8.

⁵⁷ Газ. «Правда», 21 лютого 1956 р.

⁵⁸ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1523, арк. 118.

⁵⁹ Там же, спр. 1541, арк. 68.

⁶⁰ Там же, ф. 68, оп. 2, спр. 557, арк. 8.

⁶¹ Там же, арк. 32.

⁶² Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Збірник документів і матеріалів, К., 1949, стор. 26.

19--20 вересня Радянська Армія визволила Прикарпаття, а 23 вересня — Західну Україну. Трудящі західноукраїнських земель висловили бажання про встановлення у них Радянської влади. 27 жовтня 1939 р. Народні Збори Західної України, виконуючи волю виборців, прийняли історичну декларацію, в якій говорилось: «Виражаючи одностайну волю визволеного народу Західної України, наслідуючи приклад народів Радянського Союзу, Українські Народні Збори проголошують встановлення Радянської влади на всій території Західної України. Віднині влада в Західній Україні належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих»⁶³. Другим історичним актом Народних Зборів була декларація про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання українського народу в Українській Радянській державі⁶⁴.

Позачергова п'ята сесія Верховної Ради СРСР, йдучи назустріч прагненням всього радянського народу, 1 листопада 1939 р. прийняла закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. 15 листопада 1939 р. позачергова III сесія Верховної Ради УРСР схвалила цей закон⁶⁵.

Встановленням Радянської влади на західноукраїнських землях завершилась революційна боротьба трудящих за своє соціальне і національне визволення. Розквітло нове життя на оновленій землі, де людина праці стала господарем своєї країни, творцем свого щастя.

⁶³ Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі, стор. 47.

⁶⁴ Там же, стор. 49.

⁶⁵ Там же, стор. 74—75.

Т. В. БЕРНАЦЕК
ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
(1922—1927 рр.)

За двадцятирічний період свого існування КПЗУ нагромадила значний досвід революційної боротьби в умовах жорстокого окупаційного режиму буржуазно-поміщицької Польщі. Важливе місце в цій боротьбі належить парламентській діяльності партії в 1922—1927 рр. До речі, це питання недостатньо висвітлене в історико-партійній літературі. В опублікованих працях і спогадах¹ автори лише частково порушують питання про тактику партії у виборчій кампанії 1922 р., наводять довідкового характеру матеріали про революційну діяльність представників КПЗУ в польському сеймі. Про революційну роботу депутатів-комуністів від Західної України згадується в окремих працях польських істориків². Цінною публікацією є збірник «Революційні депутати в Сеймі (1920—1935 рр.)»³, виданий у 1961 р. Інститутом історії партії при ЦК ПОРП.

Класики марксизму-ленінізму неодноразово підкреслювали, що робітничому класові та його марксистській партії, необхідно оволодіти всіма формами класової боротьби пролетаріату, серед яких значне місце належить революційному парламентаризму. В. І. Ленін вказував, що «участь у парламентських виборах і в боротьбі на парламентській трибуні *обов'язкова* для партії революційного пролетаріату»⁴, «тільки будучи членом буржуазного парламенту, можна, виходячи з даних історичних умов, боротися проти буржуазного суспільства і парламентаризму. Той самий засіб, яким буржуазія користується в боротьбі, повинен бути використаний і пролетаріатом,— звичайно, із зовсім іншими цілями»⁵.

¹ М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921—1939 рр.), 1960; В. Осечинський, Н. Челах. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на революційно-визвольну боротьбу трудящих Західної України (1918—1923 рр.). Збірник «40 років Великому Жовтню», 1957; Й. Т. Цьох. Комуністична преса в Західній Україні (1919—1932 рр.), Львів, 1958; М. Кравець. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр., 1959; С. Маківка. Нескорені креси (записки політв'язня). Львів, 1956; П. Челах. Революційний селянський рух у Західній Україні в 1921—1933 рр. Збірник «У боротьбі за Радянську владу і соціалізм», Львів, 1960; М. Волянчук, В. Маланчук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960; І. Заболотний. Нескорена Волинь, Львів, 1964; Є. М. Галушко. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр., Львів, 1965; История Польши, т. III, М., 1958; С. П. Бардась. Зміцнення організації КПЗУ на Волині; Й. Ф. Завадка. Сила партії — в зв'язку з народом; Є. Ступ. За єдність партії, за оволодіння масами. Збірник «КПЗУ — організатор революційної боротьби», Львів, 1958; М. Ширба. Депутат від революційного табору. Збірник «За волю народу», Львів, 1959; В. Ю. Маланчук. Бойовий організатор мас. Збірник «На чолі визвольної боротьби», 1965; Г. Д. Завагородний. Комуністическая партия Западной Украины во главе революционной борьбы трудящихся масс в 1924—1928 гг. Автореферат, К., 1961.

² A. Gwiżdż. Frakcja Komunistyczna w burżuazyjnych Sejmach polskich «Z pola walki», 1958, № 4); М. Minkowski. Komunisci w Sejmie. Kartki z dziejów KPP, Warszawa, 1958); T. Daniszewski. Przedmowa (Posłowie rewolucyjni w Sejmie).

³ Posłowie rewolucyjni w Sejmie (1920—1935), Książka i Wiedza, 1961.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 38.

⁵ Там же, стор. 217.

Оволодіваючи історичним досвідом більшовизму, застосовуючи марксистсько-ленінське вчення в конкретних умовах своєї країни, Комуністична партія Польщі та її складова частина КПЗУ вчилися ленінському мистецтву поєднання легальних і нелегальних форм боротьби. Початок парламентської діяльності КПЗУ* припадає на літо 1922 р., коли мали відбутися вибори до польського сейму та сенату. Ця кампанія на західноукраїнських землях — Східній Галичині, Волині, Холмщині, Поліссі та Підляшші проходила в умовах жорстокого окупаційного режиму. Був введений винятковий стан, уряд привів у бойову готовність дислоковані на цій території війська, надав надзвичайні повноваження генералу Галлеру, який став на період виборів фактичним диктатором.

Для Комуністичної партії Східної Галичини вибори до польського парламенту були першою політичною кампанією і проходили в дуже складній обстановці. Буржуазно-націоналістичні партії закликали до пасивного бойкоту виборів, польський уряд проводив політику жорстокого терору, трудящі маси піднімалися в багатьох місцях на збройну боротьбу з окупантами. Партія в цей період перебувала на нелегальному становищі і нараховувала в своїх рядах влітку 1922 р. близько 600 членів⁶. Керівне ядро її за доносом провокаторів у Львові восени 1921 р. було заарештовано і кинуте у в'язницю. Характеризуючи становище в партії напередодні виборів, один з активних діячів КПЗУ Є. Ступ у своїх спогадах пише: «В КПСГ в той час не існувало єдиної точки зору на виборчу кампанію. Група прихильників Василькова**, виходячи з того, що західноукраїнське питання ще не розв'язане, закликала всіляко бойкотувати вибори. Інша група товаришів підтримувала висунуте КРПП*** гасло участі у виборах і голосування за виборчий лист № 5 «Союзу пролетаріату міст і сіл»⁷. Комуністична партія Східної Галичини розколася на дві частини: так звані КПСГ — офіційну, або «каерпепівці» та КПСГ — опозиційну, або «васильківці». Обидві вони мали свої керівні органи. КПСГ — офіційна стояла за участь у виборах, КПСГ-опозиційна виступала за їх бойкот.

Керуючись ленінським вченням про парламентську діяльність марксистських партій, КРПП вирішила взяти участь у виборах. Винятково важливе значення для вироблення вірної лінії КРПП по керівництву робітничим рухом мав лист В. І. Леніна польським комуністам від 19 жовтня 1921 р., в якому вождь пролетаріату застерігав польських комуністів від передчасного повстання. Маючи на увазі «ліві», сектантські, догматичні елементи в польській компартії, Ленін підкреслював, що польським комуністам не можна піддаватись на провокацію, бо це дасть змогу урядові і буржуазії придушити революцію шляхом кривавого розгрому передчасного повстання. Як вказував Володимир Ілліч, коли уряд хоче провести вибори в сейм, то слід спрямувати зусилля на те, щоб сейм завоювала хвиля робітничої революції і селянського незадоволення⁸.

Комуністична робітничая партія Польщі та її складова частина КПСГ-офіційна перебуваючи на нелегальному становищі, не могли відкрито виступити на виборах. Для проведення виборчої кампанії вліт-

⁶ А. Д. Ярошенко. Комуністична партія Західної України — організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель, 1959, стор. 24.

* И. Крілик. — один з керівних діячів КПЗУ.

** КРПП — Комуністична робітничая партія Польщі; з 1925 р. — КПП.

⁷ КПЗУ — організатор революційної боротьби, Львів, 1958, стор. 88.

⁸ Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 44, стор. 180—181.

ку 1922 р. Компартія створила напівлегальну організацію — «Союз пролетаріату міст і сіл». У Львові діяв місцевий «Союз пролетаріату міст і сіл Східної Галичини» на чолі з Центральним виборчим комітетом у складі 14 чоловік. Головою Комітету був обраний бориславський нафтовик М. Глинський, заступником — львівський швець М. Щурковський, скарбником — львівський токарь М. Феліксик, секретарем — І. Браула, профспілковий активіст з Львова⁹. У вересні 1922 р. Комітет опублікував виборчу платформу «Союзу пролетаріату міст і сіл»¹⁰, в якій була викладена програма боротьби за найважливіші політичні й економічні вимоги, які мали мобілізувати і організувати робітничий клас і трудове селянство на повсякденну боротьбу за свої права.

Комуністи виставили свій список кандидатів до сейму під № 5 і розгорнули передвиборну агітацію. В багатьох місцях пройшли збори, наради партійного активу, у всіх округах були створені виборчі комітети списку № 5. За ним серед кандидатів в депутати від Східної Галичини були С. Ланьцуцький та Г. Михаць. З метою розширити свій вплив на маси комуністи прийняли рішення видавати в Львові українською і польською мовами газету «Робітничя трибуна». Хоч вона проіснувала недовго (до виборів вийшло всього два номери), але встигла завоювати симпатії широких верств робітників і селян. В ній була опублікована виборча платформа Союзу¹¹, друкувались статті, які закликали українських робітників і селян створити єдиний фронт з польськими трудящими в боротьбі проти спільних класових ворогів в особі польських та українських поміщиків і буржуазних націоналістів¹².

Активна підтримка трудящими масами Східної Галичини виборчих лозунгів комуністів серйозно занепокоїла польський уряд. Через кілька днів після оголошення платформи Союзу, 3 жовтня 1922 р. всім воєводам був розісланий циркулярний лист міністерства внутрішніх справ, який вимагав не допускати передвиборних зборів, що скликались Союзом, конфіскувати друковані видання цієї організації, провести обшуки і арешти її діячів. В результаті урядових репресій за тиждень до виборів керівництво Союзу і його найактивніші члени були заарештовані, вся пропагандистська література конфіскована¹³. Окупантам вдалося зірвати виборчу кампанію КРПП і КПСГ в Східній Галичині. Комуністи змогли виставити список своїх кандидатів лише в шести округах з тринадцяти, в чотирьох округах Львівського воєводства, по одному — в Станіславському і Тернопільському¹⁴.

Виборча діяльність Союзу пролетаріату міст і сіл Східної Галичини» була короткочасною, але його перший досвід масової організації трудящих в умовах польського окупаційного режиму, безперечно, мав позитивне значення. Комуністи домоглися певних успіхів у популяризації своєї виборчої платформи та в пропаганді комуністичних ідей, активно впливали на процес революціонізації народних мас Східної Галичини.

Як вже вказувалось вище, КПСГ-опозиційна бойкотувала вибори. Така тактика була помилковою. Вона не враховувала ленінської вказівки про те, що «бойкот є оголошення прямої війни старій владі, пряма атака на неї. Поза широким революційним піднесенням, поза масо-

⁹ З історії революційного руху у Львові, стор. 163.

¹⁰ Там же, стор. 162—169.

¹¹ КПЗУ — організатор революційної боротьби, стор. 109.

¹² J. Kowalczyk. Wielki proces, стор. 29.

¹³ КПЗУ — організатор революційної боротьби, стор. 110.

¹⁴ У боротьбі за Радянську владу і соціалізм, стор. 67.

вим заворушенням, що повсюди переливає, так би мовити, через край старої легальності, не може бути й мови про успіх бойкоту»¹⁵. Водночас Ленін розрізняв активний і пасивний бойкот, віддаючи перевагу першому. Досвід КПРС говорить про те, що ця тактика буває успішною лише в період піднесення революційної хвилі. Бойкотуючи вибори КПСГ-опозиційна виходила з того, що розрізнені партизанські виступи селян можна перетворити в збройне повстання, в результаті якого Західна Україна відокремиться від Польщі і приєднається до Радянської України. Все це було проявом дрібнобуржуазного революційного авантюризму. Цілком зрозуміло, що в тій міжнародній обстановці, коли не виникла безпосередня революційна ситуація в Польщі і Західній Україні, таке повстання було б неодмінно розгромлене імперіалістами.

Відсутність єдності партії становила одну з перешкод у виробленні єдиної тактики КПСГ в період виборів, негативно впливала на керівництво революційною боротьбою. У рішенні Політбюро ЦК КП(б) України, «Про неучасть галицьких комуністів у виборах в польський сейм» (вересень 1922 р.) вказувалось: «Принципально визнати, що галицькі комуністи повинні виконувати директиви свого ЦК»¹⁶. Можливо, що це рішення було із запізненням доведено до відома керівництва КПСГ-опозиційної, і тому останнє не могло своєчасно перебудувати свою тактику, відмовитись від бойкоту виборів.

«Бойкотизм» так само, як і «саботажизм», породжений політикою жорстокого національного гніту на західноукраїнських землях був проявом дрібнобуржуазної ідеології селянства, з якої виростає дрібно-буржуазний революційний авантюризм. В діяльності КПСГ у цей період, як вірно відзначав ЦК КП(б)У в своєму листі ЦК КПЗУ (червень 1927 р.), спостерігались «елементи, природні для селянської країни, селянської примітивної революційності і бунтарського напрямку саботажизму»¹⁷.

Комуністам Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя доводилось проводити виборчу кампанію в складніших умовах, ніж у Східній Галичині. На цих землях існували розрізнені комуністичні організації, багато з яких не мали зв'язків з центром. Компартії вдалось розгорнути роботу «Союзу пролетаріату міст і сіл» тільки в Ровно. Тут були проведені мітинги виборців, розповсюджені листівки, але поліція розгромила організацію напередодні виборів, заарештувала активних її учасників¹⁸.

На цих землях створився блок національних меншостей з представників дрібнобуржуазної інтелігенції української, російської, єврейської та німецької національностей, що визнавав польську державність на окупованій території, поставив перед собою завдання обрати до сейму депутатів, які б захищали інтереси національних меншостей.

Польська реакція намагалась розбити цю організацію з допомогою буржуазно-націоналістичного охвістя. Залишки петлюрівців, підтримані польською адміністрацією, на противагу кандидатам блоку виставили кандидатами в депутати сейму своїх ватажків: екс-отамана Оскілка, колишнього члена всеукраїнського трудового конгресу в Києві і голову так званої «комісії державної оборони» Мацюка, парського охоронника Купчинського¹⁹. Але трудящі Волині дали гідну відповідь зрад-

¹⁵ В. І. Ленін. Твори. т. 13, стор. 10.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 14, од. зб. 874, арк. 50.

¹⁷ Там же, оп. 26, од. зб. 9, арк. 71.

¹⁸ Під прапором Жовтня. Документи і матеріали, Львів, 1964, стор. 84.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 33, арк. 217—218.

никам. В Ровно на передвиборних зборах Оскілка освистали і викрили як грабіжника і зрадника українського народу²⁰. Провалились і всі інші кандидати польської реакції. Трудящі маси підтримали блок національних меншостей. Від земель Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя було обрано двадцять одного депутата сейму і п'ять депутатів сенату²¹. Вони створили в польському парламенті свої фракції — українські сеймовий і сенатський клуби, які разом становили українське парламентське представництво²².

В ньому були як праві, так і ліві течії. Група правих, в основному землевласники, прикриваючись фіговим листком безпартійності, повела боротьбу проти лівого крила, намагаючись захопити керівні політичні позиції у представництві в свої руки. Цілком природно, що вони відстоювали інтереси пануючих класів і співробітничали з польською адміністрацією. Ядром лівого крила були соціалісти Я. Войтюк, А. Пашук, Х. Приступа, Й. Скрипа, на формування світогляду яких великий вплив мала Велика Жовтнева соціалістична революція. Ліве крило пройшло складний процес еволюції поглядів і згодом вплилось частково в КПЗУ, частково в організацію «Сельроб», що була під впливом КПЗУ.

Діяльність депутатів-комуністів членів КРПП С. Круліковського і С. Ланьцущого в польському сеймі в 1922—1923 рр., їх сміливі виступи проти політики буржуазно-поміщицького уряду, тісний зв'язок з масами, полум'яні промови з трибуни сейму на захист народних інтересів мали великий вплив на політичні угруповання в сеймі, сприяли кристалізації лівих, соціалістичних елементів у парламентських представництвах. Цей процес прискорювався колонізаторською політикою польського уряду. Депутати українського сеймового клубу виступали проти закриття українських шкіл, переслідування робітників-українців, аграрної політики уряду, вимагали звільнення політичних в'язнів. Ряд членів цього клубу підписували інтерпеляції депутатів-комуністів²³. Але в цілому політика його була непослідовна. Так, клуб проголосував за довір'я урядові генерала Сікорського у січні 1923 р., не підтримавши в цьому питанні депутатів-комуністів, які висловилися проти довір'я²⁴.

Гостра внутрішня боротьба в українському сеймовому клубі, що була яскравим проявом класових суперечностей буржуазного суспільства, привела до організаційного оформлення лівих елементів у самостійну фракцію: 23 травня 1923 р. утворилася соціалістична фракція клубу, до складу якої ввійшли Я. Войтюк, А. Пашук, Х. Приступа, Й. Скрипа, П. Васильчук, і М. Чучмай, а дещо пізніше — С. Маківка, В. Мохнюк та А. Братунь²⁵. Ця подія — результат роботи КПСГ, яка в 1922—1923 рр. значно розширила свій вплив на масові організації Західної України. Так, КПСГ завоювала дрібнобуржуазну українську соціал-демократичну партію (УСДП) і перевела її на революційну платформу²⁶. Й. Крілик (Васильків) говорив на IV конференції КПП у 1925 р.: «Ми, КПЗУ, зуміли ще весною 1923 року створити в українському депутатському клубі соціалістичну фракцію, яка під нашим впливом пройшла процес еволюції, зайняла нашу позицію і сьогодні є комуністичною фракцією»²⁷.

²⁰ Газ. «Українські робітничі вісті», орган прогресивних організацій українських емігрантів в Канаді, 25 жовтня 1922 р.

²¹ Газ. «Наша правда», 24 лютого 1923 р.

²² Газ. «Українські робітничі вісті», 30 грудня 1922 р.

²³ *Posłowie rewolucyjni w Siejmie*, стор. 467—487.

²⁴ Там же, стор. 47.

²⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 10, арк. 4—5.

²⁶ Там же, од. зб. 33, арк. 117.

²⁷ Журн. «Z pola walki», 1961, № 2, стор. 108.

Життя диктувало необхідність створення єдиного соціалістичного фронту, об'єднання розрізнених соціалістичних гуртків Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя. 17 листопада 1923 р. в Луцьку на квартирі Х. Приступи була проведена нарада представників соціалістичних груп, яка прийняла програму УСДП, створила обласну організацію партії на землях Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя, обрала керівні органи²⁸. Соціалістична фракція сейму була підпорядкована партійному керівництву УСДП. Однак, через певний час всередині фракції виникли серйозні розходження, які призвели до її розколу, виходу п'яти депутатів із складу українського сеймового клубу і утворення 22 лютого 1924 р. фракції УСДП, що була на цей час легальною організацією КПЗУ. До складу фракції ввійшли Я. Войтюк, А. Пашук, Х. Приступа, Й. Скрипа та В. Мохнюк. Її декларація від 22 лютого 1924 р.²⁹ та звернення до трудящих Західної України (березень 1924 р.) свідчать про те, що вона зробила новий крок у своєму революційному розвитку по шляху зближення з Комуністичною партією.

Порвавши з опортуністичним українським сеймовим клубом, фракція УСДП послідовно проводила лінію КПЗУ на парламентській арені. Я. Войтюк, А. Пашук, Х. Приступа, Й. Скрипа вступили до лав Комуністичної партії³⁰.

Велике значення для діяльності фракції та її повного переходу на комуністичну платформу мав червневий пленум ЦК КПЗУ, (1924 р.), який обговорив питання про роботу фракції УСДП³¹. Визнавши ненормальним існування двох комуністичних угруповань в сеймі, пленум прийняв рішення про об'єднання фракції УСДП з фракцією «Союзу пролетаріату міст і сіл».

7 листопада 1924 р. депутати-комуністи Я. Войтюк, А. Пашук, Х. Приступа, Й. Скрипа разом з С. Ланьцуцьким та С. Круліковським створили у сеймі Комуністичну посольську фракцію і виступили з декларацією³². Депутат В. Мохнюк відмовився приєднатись до них, боячись репресій³³. Головою комфракції був обраний С. Круліковський, заступником — Я. Войтюк, секретарем Й. Скрипа. Декларація відбивала програмні вимоги Комуністичної партії, в ній підкреслювалося, що фракція буде боротися за перемогу комуністичних ідей³⁴.

Комуністична фракція сейму скоро завоювала довір'я трудящих мас Польщі. У відозві Виконкому Комінтерну від 23 грудня 1924 р. говорилося, що в «демократичному» парламенті, ..серед розлючених пнів «високого» сейму комуністичні депутати палко протестували проти капіталістичного насильства, національного гніту, викриваючи всі шахрайства та фальш «парламентської демократії». Мужньо й рішуче боролася парламентська фракція польської Компартії за визволення робітників, селян та поневолених національностей³⁵.

Щоб розгромити комфракцію, польський уряд вдається до репресій. 18 грудня 1924 р. сейм прийняв рішення видати суду депутата С. Ланьцуцького, якого незабаром було заарештовано і засуджено до шести років тюремного ув'язнення. В зв'язку з поліцейською провока-

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 10, арк. 5—6.

²⁹ Там же, од. зб. 76, арк. 9.

³⁰ Там же, од. зб. 33, арк. 115.

³¹ Там же, од. зб. 80, арк. 1—12.

³² *Posłowie rewolucyjni w Sejmie*, стор. 83.

³³ Журн. «Z pola walki», 1962, № 3, стор. 135.

³⁴ Журн. «Наша правда», 1924, № 9—12, стор. 97.

³⁵ Газ. «Вісті Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», 24 грудня 1924 р.

цією, яка готувалась проти С. Круліковського, останній змушений був відмовитись від депутатського мандату. У 1925 р. в складі комфракції залишалися лише представники КПЗУ Я. Войтюк, А. Пашук, Х. Приступа та Й. Скрипа. Вони й далі проводили активну діяльність.

Комуністична фракція розгорнула енергійну діяльність по консолідації лівих елементів сейму і створенню блоку революційних депутатів, до якого крім комуністів, входили депутати Незалежної селянської партії (революційна масова організація польського селянства) та Білоруської селянсько-робітничої «Громади» (революційна організація білоруських трудящих). До середини 1926 р. блок революційних депутатів мав 18 мандатів. На початку 1926 р. комфракція була значно зміцнена видатними партійними діячами, членами ЦК КПП — А. Варшавським-Варським і Є. Чешейко-Сохацьким.

Основною формою боротьби депутатів-комуністів на парламентській арені були їх виступи. В них порушувались питання внутрішньої і зовнішньої політики буржуазно-поміщицького уряду Польщі, викривалась антинародна суть угодовських партій, висвітлювалось тяжке становище трудящих мас.

Важливу форму діяльності комфракції становили інтерпеляції урядові, які публікувались в прогресивній пресі, випускались окремими виданнями, були гострою викривальною зброєю в руках партійних організацій. Комфракція вносила на розгляд сейму і законопроекти, які часто автоматично відсилались відповідним комісіям і не попадали на форум сейму.

Згуртовуючи маси під прапором комунізму, Комуністична партія приділяла особливу увагу селянству — своєму союзнику в революційній боротьбі проти буржуазно-поміщицького ладу. Вона розробила програму з аграрного питання Польщі в інтересах широких селянських мас. Боротьба за аграрну реформу зайняла центральне місце в діяльності комфракції у 1925 р. 26 червня 1925 р. від імені блоку фракцій Комуністичної партії, Незалежної селянської партії та Білоруської селянсько-робітничої «Громади» на обговорення сейму був внесений законопроект про негайну конфіскацію поміщицької землі і розподіл її між селянами³⁶. Викладаючи з парламентської трибуни робітничо-селянську програму з аграрного питання, А. Пашук заявив: «Мільйони селян і робітників розуміють все краще, що тільки робітничо-селянський союз, тільки спільна боротьба дасть селянам землю, робітникам фабрики, пригнобленим народам — повну свободу»³⁷. Законопроект викликав опір всього буржуазно-поміщицького табору та його агентури. Реакційна більшість сейму відхилила його. Але внесенням законопроекту комуністичній фракції вдалося привернути до цього питання увагу всієї країни.

Даючи оцінку роботи депутатів-комуністів червневий пленум ЦК КПЗУ (1925 р.) відзначав «що комфракція в цілому виповнила свої завдання на сеймовому терені, головно в останніх часах в зв'язку з аграрною реформою...»³⁸.

Комуністична фракція сейму, керуючись програмними настановами КПП, рішеннями КПЗУ, вела послідовну боротьбу проти посилення польською реакцією національного гніту, спрямованого на колонізацію окраїн, задушення національної культури пригноблених народів. В основі цієї діяльності була ленінська програма з національного питання, боротьба за право націй на самовизначення, за возз'єднання Захід-

³⁶ *Postowie rewolucyjni w Sejmie*, стор. 561—564.

³⁷ Там же, стор. 132.

³⁸ ІА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 49, арк. 10.

ної України і Західної Білорусії з радянськими республіками УРСР та БРСР.

Велику увагу комуністична фракція приділяла боротьбі проти фашизації Польщі та милітаризації її економіки. Вона рішуче викривала фашистську диктатуру Пілсудського. У виступі Я. Войтюка 25 липня 1926 р. у сеймі вперше дається глибокий аналіз і оцінка фашистського перевороту Пілсудського³⁹.

Польські імперіалісти намагались розв'язати гострі внутрішні суперечності, посилюючи політику терору, готуючи війну проти СРСР, підтримуючи агресивні плани імперіалістичних акул. Комуністична фракція послідовно захищала Радянську країну. Почуттям глибокого розуміння цього інтернаціонального обов'язку пройнята пропозиція депутатів-комуністів щодо укладення з СРСР пакту про ненапад, представлена на розгляд сейму 20 червня 1927 р.⁴⁰ Комуністична фракція від імені робітничого класу заявила, що «робітники і селяни Польщі не дадуть зробити з себе гарматне м'ясо для того, щоб відібрати в робітників і селян Радянського Союзу землі і фабрики і віддати їх експлуаторам: не дозволять вони, щоб їх руками буржуазія руйнувала фортецю і опору соціальної революції, Союз Радянських Республік»⁴¹.

З сеймової трибуни, спростовуючи наклепницькі вигадки буржуазної преси, обранці народу популяризували економічні успіхи Радянського Союзу, підкреслюючи, що вихід з економічної кризи польський народ може знайти, коли він піде за прикладом Країни Рад. В одній із своїх промов Й. Скрипа зазначав, що до господарської відбудови Польщі веде лише один шлях — повалення влади капіталу, встановлення робітничо-селянського уряду, тісне співробітництво з СРСР⁴².

Комуністична фракція подавала партії велику допомогу в справі виховання трудящих мас у революційному дусі. Викриваючи класову суть внутрішньої та зовнішньої політики уряду, комфракція вела послідовну боротьбу з дрібнобуржуазними угодовськими партіями, які сягали реформістські ілюзії серед робітників і селян.

Використовуючи в своїй практиці багатий досвід більшовицької фракції в IV Думі, депутати-комуністи вміло поєднували парламентську діяльність з позапарламентською боротьбою. Працюючи під безпосереднім керівництвом центральних партійних органів, вони підтримували тісні зв'язки з місцевими партійними організаціями, брали активну участь в їх роботі, були членами окружкомів КПЗУ, виступали з доповідями на партзборах і конференціях, організовували наради партійного активу⁴³. Так, Й. Скрипа був членом Холмського окружного КПЗУ⁴⁴. А. Пащук — Волинського окружного⁴⁵, Х. Приступа — членом ЦК КПЗУ⁴⁶. Депутати-комуністи брали участь в роботі центральних партійних органів. V конференція КПЗУ (1924 р.) надала їм право ухвального голосу⁴⁷, вони допомагали в підготовці II з'їзду КПЗУ⁴⁸. Й. Скрипа виступав з доповіддю про діяльність комуністичної фракції сейму на IV конференції Комуністичної партії Польщі (1925 р.)⁴⁹.

³⁹ Posłowie rewolucyjni w Sejmie, стор. 221--226.

⁴⁰ Там же, стор. 616--618.

⁴¹ Там же, стор. 618.

⁴² Там же, стор. 151.

⁴³ Волинський обласний державний архів (далі -- ВОДА), ф. 45, оп. 1, спр. 217, арк. 48.

⁴⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 33, арк. 119.

⁴⁵ КПЗУ -- організатор революційної боротьби, стор. 105.

⁴⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 66, арк. 45.

⁴⁷ Там же, од. зб. 80, арк. 8.

⁴⁸ На чолі визвольної боротьби, стор. 75.

⁴⁹ Журн. «Z pola walki», 1962, № 3, стор. 135.

Депутати-комуністи підтримували тісний контакт з виборцями, систематично проводили збори в містах і селах⁵⁰. Польський уряд всіляко цьому перешкоджав. Але ніщо не могло зламати бойового духу депутатів-комуністів. Впевнені в правоті справи Комуністичної партії, вони несли в маси її лозунги та програмні вимоги, виступали на захист СРСР, викривали маневри буржуазних націоналістів, закликали до інтернаціонального згуртування трудящих на класовій основі боротьби проти спільного ворога.

Для зміцнення братерської інтернаціональної солідарності західно-українського пролетаріату з трудящими інших країн велике значення мали офіційні закордонні поїздки Х. Приступи та А. Пашука. Восени 1925 р. Х. Приступа відвідав УРСР з метою ознайомлення з життям радянської республіки. Перебуваючи в Харкові, він дав інтерв'ю представникам преси, охарактеризував злиденне становище пролетаріату Польщі, засудив колонізаторську політику буржуазно-поміщицького уряду⁵¹.

Важливе політичне значення мав візит А. Пашука в Сполучені Штати Америки⁵² на запрошення комуністичних організацій українських емігрантів. Протягом трьох місяців перебування в Америці він відвідав Нью-Йорк, Філадельфію, Бостон і ряд інших американських міст, виступаючи з доповідями перед українськими емігрантами. А. Пашук розповідав їм про революційну боротьбу трудящих Західної України, викривав маневри українських буржуазних націоналістів, які стали на шлях співробітництва з польською буржуазією та поміщиками. Діяльність А. Пашука, як відзначала газета «Українські щоденні вісті», допомагала українським емігрантам зрозуміти, що «український ундо-вєць і соціаліст-радикал такий же ворог робітників і селян, як і польський пілсудчик або пєпєєсовєць»⁵³.

Повноваження депутатів-комуністів у зв'язку з призначенням нових виборів закінчилися 28 листопада 1927 р. Творче застосування КПЗУ в конкретно-історичних умовах своєї країни основних положень марксизму-ленінізму і багатого практичного досвіду парламентської діяльності партії більшовиків забезпечили КПЗУ успіхи в боротьбі за підготовку трудящих мас до соціальної революції. Комуністична партія Західної України своєю парламентською діяльністю внесла новий вклад у загальну скарбницю марксистсько-ленінського вчення про класову боротьбу в епоху імперіалізму.

⁵⁰ ВОДА, ф. 45, оп. 1, спр. 133, арк. 21; ІФОДА, ф. 8, оп. 1, спр. 116, арк. 15; ЛОДА, ф. 1, оп. 52, спр. 106, арк. 5.

⁵¹ Газ. «Вісті Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету», 2 вересня 1925 р.

⁵² Газ. «Українські щоденні вісті», орган комуністичної організації українських емігрантів у США, 9 січня 1927 р.

⁵³ Там же.

Зашиїтка

З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ЄГИПЕТСЬКОГО НАРОДУ

Національно-визвольний рух у Єгипті виник одночасно з проникненням у країну колонізаторів і був закономірним протестом єгипетського народу проти колоніального рабства.

Ще Наполеон Бонапарт говорив, що «Єгипет — це колонія, яка одна варта всіх володінь, втрачених Францією...»¹ З цією метою «він пропонував директорії план підкорення Єгипту»².

Англійські імперіалісти, враховуючи стратегічне становище Єгипту, дивилися на нього як на «опору»³ своєї зовнішньої політики. Уїнстон Черчіль неодноразово заявляв, що Арабський Схід є для Британської імперії зв'язуючою ланкою між європейською, азіатською та африканською її частинами.

Під час першої й другої світових воєн за володіння Єгиптом боровся німецький імперіалізм.

Багато сторінок єгипетської історії сповнені жорстокої боротьби проти поневолювачів. Ось що пише про це д-р Хусейн Муніс: «Ми не знаємо в історії Єгипту періоду, коли б нам зсередини або зовні не загрожував ворог: коли ми виганяли його з країни, він намагався закріпитися біля кордонів Єгипту, або на його місце приходив якийсь інший ворог... У давні часи це були вавілоняни, ассирійці, перси, греки, римляни. У середні віки — хрестоносці, монголи, турки. В нові часи — Англія і Франція. В наш вік — Франція, Англія й Сполучені Штати Америки»⁴.

Волелюбний єгипетський народ ніколи не мирився з пануванням колонізаторів на своїй землі. Лозунг «Єгипет для єгиптян!» переходив від покоління до покоління і став священним для кожного патріота.

Видатний єгипетський історик Ар-Рафії писав, що «сам собою факт іноземної окупації викликає невдоволення й обурення в середовищі будь-якого народу, який зберіг якоюсь мірою національну гордість. Національне почуття в єгиптян було розвинуто не менш, ніж у народу іншої цивілізованої країни»⁵.

На героїчний опір єгипетського народу нашоствхнулася армія Бонапарта* вже наприкінці XVIII ст. Сучасник експедиції Наполеона історик Абд ар-Рахман аль-Джабарті характеризує період французької окупації як «роки великого кровопролиття... нещасних подій і жахливих бідувань... безперервного страхіття... загального руйнування й спустошення»⁶.

Особливого розмаху набув тут національно-визвольний рух у період панування англійських колонізаторів, які перетворили Єгипет на аграрно-сировинний придаток Англії. Досліджуючи характер англійського імперіалізму, В. І. Ленін відзначав: «Англійські капіталісти всіляко стараються розвинути виробництво бавовни у *своїй* колонії, Єгипті...»⁷

У роки першої світової війни Англія прагнула «твердо влаштуватися в Єгипті». Міністр іноземних справ Англії Едуард Грей заявляв: «Наш досвід у Єгипті дово-

¹ Ш. М. Талейран. Мемуари, М., 1959, стор. 109

² Там же, стор. 151.

³ Weir. Expansion Egypt and Anglo-Egypt Collaboration, London, 1899, стор. 17.

⁴ Хусейн Муніс. Мы не должны забывать историю. Сб. «Суэцкий канал», М., 1959, стор. 29.

⁵ А. ар.Рафийи. Восстание 1919 года в Египте, М., 1954, стор. 59.

* Навколо єгипетської експедиції Бонапарта в історичній літературі склалося чимало легенд. Так, Гібб твердить, що «вторгнення Наполеона в Єгипет розірвало завісу апатії, що відділяла арабів від нового європейського життя й завдало смертельного удару по середньовіччю (Gibb. Arabie literature, L., 1926, стор. 117).

⁶ Абд-ар-Рахман аль-Джабарті. Чудеса преданий в біографіях и известиях, т. 3, Каир, стор. 2 (журн. «Советское востоковедение», 1957, № 5 стор. 89).

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 242.

дить, що чим більше хто-небудь залишається в певному місці, тим важче для нього звіти піти і тому я не хочу, щоб це коли-небудь сталося»⁸. В 1914 р. одностороннім актом англійського уряду, що фактично узаконив англійську окупацію, Єгипет було перетворено на протекторат. Під час війни Єгипет став головною англійською базою на Близькому Сході. На плечі країни лягли постачання й обслуговування 500-тисячної англійської армії. З єгиптян були сформовані трудові й транспортні корпуси, в яких загалом узяло участь 1200 тис. чоловік — майже $\frac{2}{3}$ чоловіків віком 20—40 років⁹.

Іноземний капітал повністю підкорив собі економіку Єгипту, який щорічно по всіх видах інвестицій сплачував близько 9 млн. фунтів колоніальної данини. В 1917 р. тут нараховувалось понад мільйон безземельних фелаків. Серед мусульманського населення було 96% неписьменних¹⁰.

Англійський буржуазний політик Чіроль визнавав, що освіта єгиптян «мало цікавила» англійців, і щодо цього вони проводили «традиційну економію»¹¹. Говорячи про злиденне становище єгипетського народу, Чіроль писав, що до 1917 р. «два мільйони єгиптян серйозно страждали від недоїдання»¹².

Велика Жовтнева соціалістична революція, що викликала перелом в історичній долі народів колоніальних країн, поклала початок новому етапу в розвитку національно-визвольного руху і в Єгипті. Ще напередодні Великого Жовтня, восени 1916 р., В. І. Ленін писав: «Соціальна революція не може відбутись інакше, як у вигляді епохи, що з'єднує громадянську війну пролетаріату з буржуазією в передових країнах і цілий ряд демократичних і революційних, в тому числі національно-визвольних, рухів у нерозвинених, відсталих і пригноблених націях»¹³.

Принципи рівності й суверенітету народів, самовизначення націй, проголошені Жовтневою революцією, стали програмними пунктами боротьби єгипетського народу проти імперіалістичного гноблення.

Вплив Жовтневої соціалістичної революції на арабські народні маси визнавали й буржуазні діячі. Так, Чіроль, який безпосередньо спостерігав єгипетську революцію 1919 р., писав, що органи революційної влади, створені тоді в єгипетських селах, часто називалися російським словом «советы»¹⁴. Англійський історик Юнг писав, що єгипетські націоналісти в 1919 р. вивчали «методи російських комуністів»¹⁵, що російська революція зміцнила серед арабів ідею незалежності¹⁶. Німецький буржуазний орієнталіст Ганс Кон підкреслював, що російську революцію на Сході вважали союзницею¹⁷.

Гамаль Абдель Насер так згодом говорив: «Наш народ повністю усвідомив той факт, що Жовтнева революція мала далекосяжні наслідки для визвольного руху в країнах, які довгі роки терпіли ярмо імперіалізму»¹⁸.

Після 1917 р. в Єгипті створюються численні політичні організації. До національно-визвольного руху включаються дедалі ширші маси робітників і фелаків.

Наприкінці 1918 р. в Єгипті було організовано політичний комітет «Вафд аль-Мисрі» («Єгипетська делегація») на чолі з видатним політичним діячем Саад Заглулом. Вафд звернувся до англійського уряду з вимогою «повної автономії» Єгипту. Однак, уряд Ллойд-Джорджа відмовив.

8 березня 1919 р. були заарештовані лідери Вафд, що стало безпосереднім поштовхом до повстання. Народ вимагав повної національної незалежності, скасування протекторату, виведення англійських військ з Єгипту. «Хай живе повна незалежність!» та «Геть протекторат!» — були головними лозунгами повстання. Боротьба селян мала не тільки антиімперіалістичну, але й антифеодалну спрямованість: селяни відбирали землю як у іноземців, так і у місцевих поміщиків¹⁹. «Ніхто не сподівався, — пише в праці, присвяченій повстанню 1919 р., відомий єгипетський історик Абдаррахман ар-Рафії, — що наївний фелак, своєю природою далекий від політики, візьме таку жваву участь в політичній боротьбі, що він піде на повстання...»²⁰. І не

⁸ А. М. Голдобин. Из истории установления английского протектората над Египтом в 1914 г. Ученые записки Ленинградского государственного университета им. А. А. Жданова, № 195, вып. 6, стор. 41.

⁹ А. М. Голдобин. Египетская революция 1919 года, Л., 1958, стор. 5.

¹⁰ Там же, стор. 4.

¹¹ V. Chirole. The Egyptian problem, London, 1921, стор. 283.

¹² Там же, стор. 102.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 46—47.

¹⁴ V. Chirole. Назв. праця, стор. 183.

¹⁵ E. Jung. Egypt, London, 1927, стор. 231.

¹⁶ E. Jung. La revolte arabe, vol. 1, Paris, 1924, стор. 192.

¹⁷ Х. И. Кильберг. Египет в борьбе за независимость, Л., 1960, стор. 22.

¹⁸ Газ. «Правда», 9 листопада 1961 р.

¹⁹ Л. Н. Ватолина. Современный Египет, М., 1949, стор. 70; Л. Ш. Гордон о в. Египет, М., 1953, стор. 99—100.

²⁰ А. ар-Рафії. Восстание 1919 года в Египте, М., 1954, стор. 91.

можна погодитись з іншим єгипетським автором А. Айру, який характеризує виступ єгипетських селян у 1919 р. лише як «непорядки»²¹. У період березневого повстання єгиптяни втратили 1000 чоловік убитими і 1600 пораненими; втрати англійців становили 29 убитих і 114 поранених²². Повстання було жорстоко придушене окупантами²³.

Англійські імперіалісти, які потопили в крові народне повстання, не збиралися залишити Єгипет. «Англійське панування,— заявляв Бальфур у парламенті від імені англійського уряду,— існує в Єгипті; воно залишиться; і хай ніхто в Єгипті або за межами його не сумнівається щодо цього основного принципу його величності»²⁴.

Характеризуючи революцію 1919 р., Абдарахман ар-Рафії пише, що «ініціатива повстання належала народові», що «прості люди були основною силою повстання, його гордістю і героями»²⁵. Але, як зауважує радянський історик А. М. Голдобін, ар-Рафії «повністю замовчує про класові суперечності всередині самого Єгипту»²⁶. Більше того, ар-Рафії вказує, що «путівною ниткою... повстання була... єдність усіх класів населення,— багатих, середніх і бідних»²⁷.

Незважаючи на поразку, революція 1919 р. викликала активність народних мас, у суспільному житті Єгипту з'явився новий фактор — робітничий клас, який заявив про себе створенням своїх класових організацій — профспілок і компартії. Заснована в 1921 р. компартія висунула послідовну програму демократичної, національно-визвольної революції²⁸.

Внаслідок національно-визвольного руху 1919—1921 рр. Англія змушена була піти на деякі поступки. У лютому 1922 р. англійський уряд опублікував декларацію про скасування протекторату 1914 р. і про надання Єгипту «незалежності». Декларація незалежності містила ряд застережень, що ставили країну в залежності від Англії становище. За цією декларацією Англія залишила під своїм контролем: 1) оборону Єгипту; 2) охорону імперських шляхів, що проходять через Єгипет; 3) захист іноземних резидентів і національних меншостей; 4) управління Суданом, що його захопили англійці в 1898 р.

У єгипетському парламенті, обраному 12 січня 1924 р. на основі конституції 1923 р., переважну більшість одержала партія національної буржуазії Вафд. Вафдистський кабінет на чолі з Заглулом домагався повної незалежності Єгипту²⁹ й виводу англійських військ. Але ці вимоги відхилив лідер лейбористського кабінету Макдональд. Щодо внутрішньої політики уряд національної буржуазії став на шлях придушення робітничого руху: комуністичну партію й єгипетську конфедерацію праці заборонив, а їх керівників кинув до тюрми.

У 1936 р. був підписаний англо-єгипетський договір. Нав'язаний Єгипту за умов загострення міжнародної обстановки напередодні другої світової війни, цей договір передбачав залишення англійських військ у зоні Суецького каналу. Договір поклав на Єгипет обов'язок консультуватися з Англією з питань зовнішньої політики, забороняв укладати з іншими державами політичні союзи.

Становище робітничого класу Єгипту було вкрай тяжке. Заробітна плата робітника становила близько 33—34% прожиткового мінімуму родини й приблизно 66—68% суми, необхідної для придбання продуктів харчування³⁰. В 1936—1938 рр. робітничий день у єгипетській промисловості тривав у середньому близько 9 1/2 годин³¹.

Друга світова війна привела народні маси Єгипту до крайнього зубожіння³². Реальна заробітна плата робітників і службовців знизилась майже на половину³³.

²¹ А. Айру. Феллахи Египта, М., 1954, стор. 91.

²² Х. И. Кильберг. Египет в борьбе за независимость, Л., 1956, стор. 35.

²³ Чіроль писав: «придушення, безперечно, було суворим». Див. V. Chirole. Назв. праця, стор. 183.

²⁴ Ф. А. Ротштейн. Захват и закабаление Египта, М., 1959, стор. 314—315.

²⁵ А. ар-Рафії. Назв. праця, стор. 19.

²⁶ А. М. Голдобин. Египетская революция 1919 г., стор. 82.

²⁷ А. ар-Рафії. Назв. праця, стор. 92.

²⁸ А. Шами. Коммунистическая партия Египта, М.—Л., 1929, стор. 58.

²⁹ Ф. А. Ротштейн. Назв. праця, стор. 349. Після одержання перемоги Заглул заявив: «Наша головна турбота — це повна незалежність». І далі: «На щастя для обох сторін, до влади прийшов в Англії кабінет, який, ми знаємо, прихильно до нас ставиться». Однак Макдональд заявив в англійському парламенті, що програма його попередників щодо Єгипту «залишається без змін».

³⁰ Л. А. Фридман. Положение и борьба рабочего класса Египта в 1931—1938 гг., журн. «Вопросы истории», 1954, № 2, стор. 117—129.

³¹ Л. А. Леонов. Положение рабочего класса Египта в 1939—1945 гг., журн. «Народы Азии и Африки», 1962, № 5, стор. 98.

³² Там же.

³³ Там же, стор. 96.

В 1944 р. на 22% підприємств робочий день тривав понад 10 годин³⁴. До 1944 р. кількість зареєстрованих трудових конфліктів досягла 11 970 і майже в 4,5 раза перевищила кількість їх у довоєнні роки³⁵.

За даними єгипетського економіста Махмуда Аніса в 1945 р. 62% національного доходу країни привласнювали експлуаторські класи у вигляді прибутків і ренти³⁶, причому левову пайку національного доходу забирали іноземні компанії; трудящим Єгипту залишалось тільки 36% національного доходу³⁷.

Середньорічні витрати іноземних військ у Єгипті (1941—1945 рр.) становив 62,4 млн. фунтів стерлінгів. Характерно, що національний дохід Єгипту до війни в середньому становив 166 млн. фунтів³⁸. Англія та її союзники під час війни щорічно вилучали з Єгипту від 12 до 22,4% національного доходу³⁹, діставши за цей період цінностей на 450 млн. єгипетських фунтів.

Другий етап загальної кризи капіталізму, що почався в роки другої світової війни і особливо розгорнувся в післявоєнні роки, створив сприятливі умови для піднесення національно-визвольного руху в Єгипті. Найважливішим поштовхом до нового піднесення національно-визвольної боротьби була історична перемога Радянського Союзу в другій світовій війні.

У країні посилилась концентрація промислового виробництва⁴⁰, що вело до збільшення чисельності робітничого класу⁴¹.

В 50-х роках у Єгипті було вже 1,5 млн. робітників. Формування єгипетського промислового пролетаріату⁴² здійснювалось переважно на підприємствах, що належали іноземному капіталу. Становище єгипетських робітників залишалось вкрай тяжке. У 1948 р. середня зарплата становила 139 піастрів на тиждень. В 1951 р. 4% робітників не заробляли й 40 піастрів на тиждень; 29% — від 40 до 100 піастрів; 39% — від 100 до 199; 14% — від 200 до 299; 15% — понад 300 піастрів. В 1951 р. діти 10—15 років становили 7% загальної кількості робітників. Число безробітних у середньому коливалась від 100 тис. до 250 тис. чоловік, при загальній кількості зайнятих у промисловості 835 тис.⁴³

В країні активізувався профспілковий рух. У 1946 р. кількість профспілок досягла 388, а число членів у них — 96 тис. У 1951 р. в країні було вже 488 профспілок, які об'єднували 146 тис. робітників⁴⁴.

Створений у травні 1946 р. конгрес профспілок висунув вимогу негайної евакуації англійських військ з долини Нілу. У процесі антиімперіалістичної боротьби в Єгипті почали створюватися бойові демократичні організації, що об'єднували робітників, прогресивну учнівську молодь, селянство та передову інтелігенцію. Найбільшу роль відігравали Робітничий комітет національного визволення та Національний комітет робітників і учнів, які здійснювали керівництво антиімперіалістичними виступами⁴⁵. Однак слабкою була організаційна єдність робітничого класу в національно-визвольному русі.

В 1950 р. в країні налічувалось приблизно 2 млн. селянських сімей, які не мали землі⁴⁶, і 2,6 млн. сімей, що володіли ділянками менше 5 федданів, в тому числі близько 2 млн. сімей, ділянки яких були менше одного феддана⁴⁷. Разом з тим,

³⁴ М. А. Аніс. A study of the National income of Egypt, Cairo, 1950, стор. 803.

³⁵ Л. А. Леонов. Назв. стаття, стор. 101.

³⁶ М. А. Аніс. Назв. праця, стор. 676.

³⁷ В. Б. Луцкий. Июльская революция 1952 г. в Египте, журн. «Советское востоковедение», 1957, № 2, стор. 33.

³⁸ Абд-Ур-Разик Мухамед Хасан. Кризис экономики Египта, М., 1955, стор. 21.

³⁹ Там же, стор. 87.

⁴⁰ Відомий дослідник єгипетської економіки Ш. Ісаві вказує, що в Єгипті концентрація виробництва була вищою, ніж у США, Англії і Японії. Наприклад, спирт й цукор виробляла одна фірма, а цемент — три і т. д. (Ш. Ісаві. Египет в середині ХХ века, М., 1958, стор. 246—247).

⁴¹ Там же.

⁴² Ф. М. Ацамба. Формирование рабочего класса в Египте и его экономическое положение (1914—1952), М., 1960.

⁴³ Ш. Ісаві. Назв. праця, стор. 267—269, 225.

⁴⁴ Ш. Ісаві. Египет в середині ХХ века, М., 1958, стор. 272.

⁴⁵ Єгипетські дослідники Аль-Бараві та Мухаммед Улейш вказують, що «робітники вели економічну боротьбу, захищаючи свої класові інтереси і політичну боротьбу, виступаючи проти панування іноземного капіталу». Див. Рашід аль-Бараві та Мухаммед Улейш. Экономическое развитие Египта в новое время, М., 1954, стор. 241.

⁴⁶ R. Al-Barrari. The military coup in Egypt. An analitic Study, Cairo, 1952, стор. 81.

⁴⁷ Там же.

англійський імперіалізм охороняв земельну власність феодалів — власників більш як 2 млн. федданів землі⁴⁸. За цих умов мільйони фелахів ставали закабаленими орендаторами і наймитами. Поміщики привласнювали звичайно $\frac{3}{4}$ — $\frac{4}{5}$ врожаю⁴⁹. Засилля феодалних пережитків вело до застою й занепаду сільського господарства, до постійного голоду селян, до їх вимирання. Про тяжку працю єгипетських селян писав А. Айру: «Фелах проводить в полі більшу частину свого часу, а для виконання деяких робіт залишається і на ніч. Незалежно від погоди влітку (середня температура 28,6°) і взимку (середня температура 11,5°) він працює з непокритою головою й босий. У своїй роботі, що вимагає великого напруження всього організму, фелах працює головним чином самими голими руками»⁵⁰. У країні почастишали антифеодальні виступи єгипетських селян, життєвий рівень яких був «набагато нижчий від рівня англійських селян XVII ст.»⁵¹.

Середня тривалість життя в Єгипті (1945—1950 рр.) коливалась від 24 до 31 року, а смертність досягала 27 на 1000 чоловік. У селах на 4 тис. хворих був один лікар. У країні стародавньої культури панувала повна відсталість. За свідченням колишнього єгипетського міністра М. Ісмаїла аль-Каббані дореволюційний Єгипет характеризувався «найвищою неписьменністю, що досягла 75%, а в селах 80% і навіть 90%»⁵².

За підрахунками каїрського економіста професора Мен'є, абсолютний розмір національного доходу в Єгипті в 1951 р. залишався на рівні 1907 р., а річний доход на душу населення зменшився з 12,04 єгипетських фунтів у 1907 р. до 7,06 єгипетських фунтів у 1951 р.⁵³

Англія не визнала денонсацію Єгиптом договору 1936 р. і надіслала до Єгипту нові збройні сили, які зайняли міста Порт-Саїд, Ісмаїлію, аеродроми та інші стратегічні пункти на шляху від Суецького каналу до Каїру. Ця одверта агресія підняла й об'єднала проти англійських імперіалістів весь єгипетський народ. В авангарді руху йшли робітники. 75 тис. робітників у зоні Суецького каналу відмовилися працювати на англійських окупантів. По всьому Єгипту знову пройшла хвиля масових народних виступів під лозунгом: «Геть імперіалізм!» В зоні Суецького каналу розгорнувся масовий партизанський рух.

На боротьбу піднялися селяни, передова інтелігенція, учнівська молодь, патріотично настроєна національна буржуазія і єгипетська армія. В 1948 р. патріотично настроєні офіцери організували політичну організацію «Дуббаталь-ахрар» («Вільні офіцери») на чолі з Г. А. Насером.

Лідери правлячої партії Вафд опинилися перед дилемою: або стати на чолі всенародного революційного руху, що охопив найширші верстви трудового народу, або поступитися місцем іншим політичним силам, здатним довести боротьбу за визволення країни до кінця. Буржуазний уряд вів двоїсту політику. З одного боку — він розірвав договір з Англією і виступив з гучними деклараціями, з другого — шукав компромісу з імперіалістами, щоб розправитися з революційним рухом у країні. Така позиція уряду викликала ще більше обурення єгипетського народу.

Становище ставало дедалі напруженішим. Ось як характеризує Єгипет 1952 р. дослідник Уїлок: «Єгипет 1952 р. був загниваючою країною. Охоплені політичними чварами, національні уряди, що змінювали один одного, мало рибали для розвитку країни. Архаїчна структура землеволодіння, жахливі умови життя величезної більшості населення, економіка, пристосована для збагачення привілейованої верхівки, політична нестабільність...»⁵⁴

23 липня 1952 р. єгипетська армія виступила проти існуючого ладу в країні. Національна армія, за словами Насера, була певна, «що весь народ готовий до дій і що він чекає лише виступу авангарду й початку штурму, щоб потім кинутися суцільною фалангою і йти твердим поступом до великої мети»⁵⁵. Саме підтримка і участь народних мас забезпечили перемогу Липневої революції 1952 р.

Революційне повстання 23 липня 1952 р. було підготовлене всім ходом національно-визвольного руху єгипетського народу. Події показали, що армія, керована патріотично настроєними офіцерами, може відіграти визначну роль в антиімперіалістичній і антифеодальній революції. Це підтверджує положення марксизму-ленінізму про те, що армії, створені колонізаторами для придушення народу, можуть стати основою виступу цього народу за національну незалежність.

⁴⁸ А Б д-ур-Разик Мухаммед Хасан. Назв. праця, стор. 78.

⁴⁹ А. Айру. Назв. праця, М., 1954, стор. 70; А. Султанов. Положение єгипетского крестьянства перед земельной реформой 1952 г., М., 1958, стор. 46.

⁵⁰ А. Айру. Назв. праця, стор. 48.

⁵¹ Ш. Исави. Назв. праця, стор. 157.

⁵² Л. Н. Ватолина. Экономика ОАР, М., 1962, стор. 13.

⁵³ А. Шваков, В. Богословский. Независимый Египет, М., 1956, стор. 11.

⁵⁴ Keith Wheelock. Nasser. New Egypt, New York, 1960, стр. 277.

⁵⁵ Samal Abd Al-Nasser. The philosophy of the Revolution. Book I, Cairo. стр. 19.

В. І. Ленін говорив: «Англія і Франція озброювали колоніальні народи і допомагали їм ознайомитися з військовою технікою і удосконаленими машинами. Цією наукою вони скористаються проти панів імперіалістів»⁵⁶.

Національно-визвольний рух єгипетського народу пройшов у своєму розвитку ряд етапів — від боротьби єгипетських патріотів у 1882 р., всенародного антиімперіалістичного повстання 1919 р. і до найвищого піднесення антиімперіалістичної боротьби 1946—1952 рр. Липнева революція 1952 р. була закономірним продовженням усього попереднього розвитку національно-визвольної боротьби єгипетського народу.

Національно-визвольна революція 1952 р. ставила перед собою шість головних завдань: ліквідацію імперіалізму і його агентури в країні; знищення феодалізму; ліквідацію монополій та їх контролю над державною владою; забезпечення соціальної справедливості; створення міцної армії і кращих умов життя для народу⁵⁷.

Липнева революція 1952 р. в Єгипті стала найвидатнішою подією в історії Арабського Сходу.

У своєму розвитку єгипетська національно-визвольна революція пройшла два етапи. На першому етапі (1952—1961 рр.) вона мала антиімперіалістичний і антифеодальний характер. В 1956 р. була націоналізована імперіалістична компанія Суецького каналу. Ця акція заклала матеріальну основу для становлення і розвитку державного сектора в економіці країни. Тоді ж була націоналізована англійська і французька власність. Були також націоналізовані іноземні банки, страхові компанії і торгові агенства. Внаслідок здійснення аграрної реформи у поміщиків було вилучено 1 млн. федданів землі (420 тис. га), яка розподілена серед 267 тис. сімей фелаків.

У липні 1961 р. почався другий етап революції, який характеризується націоналізацією власності великої й середньої єгипетської буржуазії, а також важливими соціальними реформами, спрямованими на демократизацію суспільного життя.

Після широкої націоналізації під контроль держави потрапили 90% основних засобів виробництва. Держава ввела монополію на зовнішню торгівлю. Державний сектор став регулювати все економічне життя країни, що стала на шлях некапіталістичного розвитку, поступового переростання національно-визвольної революції в соціалістичну. В прийнятій 1962 р. Хартії національних дій ОАР підкреслюється, що кінцевою метою єгипетської національно-визвольної революції є побудова соціалістичного суспільства.

Минуло 14 років з дня перемоги Липневої революції 1952 р. Країна домоглась великих успіхів у розвитку національної економіки і культури, підвищення матеріального добробуту народу. Так, обсяг промислового виробництва з 1952 по 1964 р. збільшився втриє. В країні встановлено семигодинний робочий день, введено безплатне навчання на всіх ступенях. Установлено твердий мінімум заробітної плати та ін.

В силу історичних і політичних особливостей розвиток ОАР по некапіталістичному шляху проходить під керівництвом революційно настроєних проміжних верств єгипетського суспільства, які здійснюють політику розвитку національної економіки й соціальної перебудови країни. Найважливішою складовою частиною дальшого розвитку єгипетської революції є демократизація суспільно-політичного життя країни, залучення найширших народних мас до управління державою.

Глибокі соціально-економічні перетворення можуть бути здійснені лише за активної участі народних мас, які зацікавлені в повній перемозі національно-визвольної революції.

Перемога національно-визвольної революції вивела країну на широку міжнародну арену. ОАР виступає за політику мирного співіснування держав з різними соціальними системами, позитивного нейтралітету й неприєднання до блоків, активно бореться за мир, за загальне й повне роззброєння, виступає проти колоніалізму, за ліквідацію іноземних військових баз на чужих територіях.

Завдяки миролюбній політиці ОАР Каїр став місцем частих зустрічей представників Арабського Сходу, Африки і Азії. Тут перебувають штаб-квартири Організації економічного співробітництва країн Африки і Азії, Ліги арабських країн та інших організацій, діяльність яких спрямована проти імперіалізму і колоніалізму. ОАР енергійно підтримує національно-визвольні рухи народів Азії і Африки.

Близькість поглядів Радянського Союзу й ОАР з багатьох найважливіших питань сучасності знаходить своє відображення в тісних дружніх зв'язках між СРСР і ОАР. Радянський Союз подає велику економічну допомогу, зокрема у будівництві висотної Асуанської греблі. Відмічаючи безкорисну допомогу Радянського Союзу, президент ОАР Г. А. Насер говорив, що «будівництво висотної греблі буде зразком арабсько-радянської дружби, яка пройде через усю історію».

Український народ, як і всі народи Радянського Союзу, з великим інтересом стежить за розвитком національно-визвольної революції єгипетського народу. Між

⁵⁶ В. І. Ленін і н. Твори, т. 30, стор. 137.

⁵⁷ The Revolution in 6 Years, Cairo, 1958, стор. 5.

народами Об'єднаної Арабської Республіки і Радянського Союзу існують традиційні дружні зв'язки, коріння яких сягає в глибину історії. Ще в «Повести временных лет» київський літописець Нестор називає серед країн, відомих на Русі, Єгипет, що лежить нижче течії річки Шони, «зовемой — Нил».

Починаючи з IX ст. Київську Русь і Київ відвідує багато арабів. В арабських джерелах згадуються київські князі Аскольд і Дір. У «Книге драгоценных сокровищ» компілятора Ібн-Даста знаходимо назву столиці стародавньої Русі — «Куяба» (Київ). Опис Київської Русі зустрічаємо і в інших арабських письменників.

Леся Українка в своєму циклі віршів «Весна в Єгипті» з любов'ю писала про Єгипет, його народ і Нил. У вірші «Таємний дар» поетеса говорила про любов єгиптян до своєї батьківщини:

«...Співом свій край вихваляють й
жінки й чоловіки».

Великий вклад у програму радянської економічної допомоги ОАР вносить Радянська Україна, яка зокрема постачає Єгипту комплексні бетономішалні заводи, свердлильні верстати, металоконструкції, різні агрегати, електроустаткування тощо.

У травні 1964 р. в Александрійський порт прибув залізобетонний гігант — плавучий док довжиною 130 м, виготовлений херсонськими суднобудівниками. Управління процесами підйому суден на ньому провадиться з центрального пульта за допомогою телемеханіки й автоматики. Київський завод «Ленінська кузня» збудував для ОАР унікальне сейсмозвідувальне судно. Серед електроустаткування Асуанського комплексу можна бачити прилади з маркою Київського заводу реле й автоматики.

Підприємства Об'єднаної Арабської Республіки, збудовані з допомогою Української РСР, випускатимуть 40% усієї продукції машинобудування, 50% продукції гірничої і нафтової промисловості, понад третину — металургійної промисловості.

Під час перебування на Україні урядової делегації ОАР газета «Правда України» писала: «...Український народ палко вітає весь волелюбний, мужній й талановитий народ ОАР, народ, який вніс великий вклад у скарбницю світової культури й мистецтва, народ, який завоював собі свободу й відстояв свою незалежність в героїчних битвах проти чужеземних поневолювачів»⁵⁸.

В. Я. ТЕРЕЗОВ

⁵⁸ Газ. «Правда України», 8 травня 1958 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО АНТИНАРОДНУ ПОЗИЦІЮ ЦЕРКВИ ПІД ЧАС ГОЛОДУ В 1921—1922 р.

Після закінчення громадянської війни Радянська держава приступила до відбудови народного господарства. Про діяльність Комуністичної партії України в цей період написано чимало праць. Проте про боротьбу партії і народу з голодом у 1921—1922 рр. і про ставлення церкви до цього лиха в історичній літературі є лише окремі згадки. Спроба висвітлити це питання і робиться в даному повідомленні.

Внаслідок неврожаю 1921 р. у ряді губерній РРФСР і України, де проживало близько 38 млн. чоловік, почався голод. У серпні 1921 р. В. І. Ленін опублікував «Звернення до селян України», в якому закликав українських землеробів допомогти голодному Поволжю: «Допомога потрібна швидка. Допомога потрібна велика. Хай не лишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими селянами, яким нічим засіяти полів»¹. Тоді ж ВУЦВК видав «Положення про Комітети допомоги голодуючим при підприємствах і установах», у відповідності з яким під керівництвом губробкомів і повітробкомів почали діяти трійки. Основним їх завданням було залучення до допомоги голодуючим усієї маси робітників і службовців підприємств і установ².

Держава вживала всіх заходів для допомоги. Голодним районам надсилалися хліб, посівний матеріал, організувалась санітарно-медична допомога. В урожайні губернії було евакуйовано близько 300 тис. дорослих і дітей.

Трудящі України гаряче відгукнулись на заклик Радянського уряду допомогти голодуючим. Так, робітники Сумського заводу «Сільмаш» вирішили щомісячно відраховувати в фонд допомоги голодуючим Поволжя 4% своєї заробітної плати³.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 464.

² Газ. «Пролетарій», 23 серпня 1921 р.

З 1 по 30 вересня на Україні проходив «Тиждень допомоги голодуючим». Робітники, селяни, службовці ділили свій пайок з голодуючими.

Деяка допомога надходила з-за кордону. Зокрема, активну діяльність розгорнув відомий учений і мандрівник Ф. Нансен⁴.

Дещо робила й американська організація «АРА». Однак її керівники намагались використати допомогу голодуючим для розгалуження шпигунської агентури й активізації ворожих сил у Радянській країні.

Проте становище залишалось тяжким. Голод поширювався, лютували тиф і чинга. Шукаючи порятунку, голодні маси людей, залишали рідні місця. До того ж, щоб покінчити з голодом, потрібно було 5 млн. пудів хліба на місяць (з розрахунку 200 г на одну людину в день), а держава могла дати тільки 2 млн. пудів⁵.

Для закупки хліба за кордоном потрібне було золото, якого молода Радянська держава майже не мала. Вихід з становища знайшли самі голодуючі. На зборах вони почали виносити рішення про вилучення цінностей, що належали церкві. Першими цю пропозицію висловили жителі с. Давидівки Мелітопольського повіту. На початку лютого 1922 р. вони ухвалили передати на потреби голодуючих золоте начиння з церкви і закликали віруючих інших сіл наслідувати їх приклад⁶.

Підтримуючи цей почин, жителі с. Городок Сибірського повіту звернулись з проханням до Радянської влади дозволити їм обміняти на хліб цінності соборів і монастирів. З таким же проханням звернулись селяни с. Вирипаєво цього ж повіту⁷. Подібні рішення виносились повсюдно. Народні маси правильно вирішили, якщо багатства церкви створені руками трудящих, то вони мають право використати їх для свого врятування.

Церква мала величезні багатства. Загальний річний доход її на Україні у 1914 р. становив понад 22 млн. крб. Духовенство не шкодувало коштів на свої потреби, на прикрашання церков, на придбання дорогоцінностей. Зокрема, у Троїцько-Сергіївській лаврі тільки золота і срібла було кілька сот пудів. В Троїцькому соборі цієї лаври навіс в олтарі над престолом мав 5,5 пудів срібла і 3 фунти золота, велике срібне панікадило важило понад 25 пудів і т. д.⁸. Від Троїцько-Сергіївської лаври не відставала за своїми багатствами Києво-Печерська лавра та інші церкви й монастирі України. У Києво-Печерській лаврі зберігались дві архієрейські митри, кожна з яких ще у 1880 р. (курс золотого карбованця був у півтора раза вище довоєнного) була оцінена в 50 млн. крб.⁹

На гроші, одержані від продажу частини церковного майна, можна було врятувати від голодної смерті кілька мільйонів чоловік, забезпечити посівним матеріалом селянські господарства.

Яку ж позицію зайняла церква щодо становища, яке створилося у зв'язку з голодом? Деякий час церковники відмовчувалися, згодом намагались використати голод у своїх цілях. Восени 1921 р., коли загроза голоду стала явною, патріарх Тихон випустив «відозву про допомогу голодуючим». Звертаючись до попів, він закликав їх «звати народ до покаяння» і посилено молитися¹⁰. В голоді Тихон бачив кару «грішникам», які посміли здійснити Жовтневу революцію. Тихонівці підтримували тісні зв'язки з відкрито монархічними елементами духовенства, що емігрували за кордон. У листопаді—грудні 1921 р. зібрався відомий Карловицький собор, на якому були представлені найбільш реакційні елементи російської еміграції. Були тут колишній претендент на пост російського патріарха митрополит Антоній Храповицький, якого В. І. Ленін назвав «владикою» чорносотенних бузувирів¹¹, князь Львов, відомий чорносотенець Марков 2-й, барон Врангель, колишній царський міністр Трепов та інші представники церковної й світської контрреволюції. 6 грудня 1921 р. собор проголосив відновлення на царському престолі династії Романових. Учасники Карловицького собору відкрито говорили про використання голоду для повалення влади більшовиків. Патріарх Тихон послав з'їзду монархістів і чорносотенців благословення, підкресливши цим свою солідарність з його рішеннями.

Йдучи назустріч побажанням трудящих, 9 грудня 1921 р. ВЦВК видав постанову, якою дозволяв проводити збір коштів у церквах та інших релігійних установах на користь голодуючих. 23 лютого 1922 р. ВЦВК видав підписаний М. І. Калініним декрет, яким пропонував місцевим Радам негайно взяти з церковного майна усі коштовні предмети із золота, срібла та самоцвітів, вилучення яких не може

³ Газ. «Пролетарий», 18 серпня 1921 р.

⁴ Б. К а н д и д о в. Голод 1921 года и церковь. М.—Л., 1932, стор. 10.

⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 26, оп. 1, од. зб. 632, арк. 14.

⁶ Там же.

⁷ Газ. «Пролетарий», 30 березня 1922 р.

⁸ Там же.

⁹ Газ. «Пролетарий», 4 квітня 1922 р.

¹⁰ Б. К а н д и д о в. Назв. праця, стор. 21.

¹¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 15, стор. 411.

істотно зачепити інтереси самого культу, і передати їх у фінансові органи з спеціальним призначенням для фонду допомоги голодуючим¹².

Декретом передбачалося створити спеціальні комісії в кожній губернії для організації вилучення церковних цінностей. Комісії мали працювати під керівництвом одного з членів ВЦВК. Декрет вимагав обов'язкового залучення віруючих до цієї справи. Кошти, що надходили в Наркомфін від вилучення церковного майна, повинні були використовуватися виключно на потреби голодуючих; дані про це вирішено систематично публікувати в центральній і місцевій пресі.

8 березня 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим», підписану Г. І. Петровським і А. В. Івановим¹³. Партійній організації і органи Радянської влади, керуючись декретом ВЦВК і постановою ВУЦВК, дбали, щоб кожна копійка використовувалась для голодуючих. В усіх містах і селах були створені комісії, до яких, крім представників партійних і радянських органів, ввійшли представники віруючих і духовенства. Прозодились масові збори і мітинги, на яких роз'яснювалась необхідність заходів по боротьбі з голодом, причому підкреслювалося, що в них немає нічого, що ображало б релігійні почуття віруючих.

Трудящ маси України, як і всієї країни, схвалювали рішення Радянської влади. Залізничники ст. Основа в резолюції зборів писали: «Цілком усвідомлюючи критичне становище місцевостей, вражених неврожаєм, і беручи до уваги, що велика частина церковних цінностей здобута трудовими копійками..., і глибoko усвідомлюючи, що вищою доброчесністю є врятування сотень тисяч голодуючих дітей, батьків і матерів єдиної трудової сім'ї, вважаємо своїм обов'язком заявити робітничо-селянському уряду про своєчасність видання декрету про конфіскацію церковного майна на користь голодуючих»¹⁴.

На початку березня 1922 р. ЦК КП України надіслав усім губкомам республіки циркулярного листа, в якому рекомендував провести ряд заходів для успішного вилучення церковних цінностей. Особлива увага зверталася на необхідність роз'яснення віруючим того факту, що ці заходи є не боротьбою з релігією і церквою, а виключно допомогою голодуючим. У листі говорилось також, що цю кампанію треба використати як форму антирелігійної пропаганди¹⁵.

У березні 1922 р. було опубліковано «Інструкцію про порядок вилучення церковних цінностей на користь голодуючих», вироблену ВУЦВК. В ній рекомендувалось згадані комісіям протягом тижня зажадати від усіх місцевих Рад копії описів і договорів з групами віруючих, яким передані в користування молитовні приміщення та майно. Комісії повинні встановити порядок вилучення цінностей, причому насамперед потрібно цю роботу проводити в найбагатших церквах, монастирях, синагогах і т. д. На кошти, виручені від реалізації церковного майна, Центральна комісія допомоги голодуючим повинна негайно закуповувати продовольство для голодуючих¹⁶.

Партійні організації республіки проводили мітинги, збори, бесіди, організували диспути, вистави, випускали листівки, в яких висвітлювалась попівська жадність і жорстокість. У сільських місцевостях активну діяльність розгорнули комітети незможних селян.

У травні 1922 р. ЦК КП України направив губкомам КП України телеграму, в якій вказувалось на необхідність повного використання руху, що почався серед безпартійних робітників і селян за вилучення церковних коштів для допомоги голодуючим. ЦК рекомендував використати для агітації такі організації, як Червоний хрест та ін. Всі резолюції робітничих, селянських і червоноармійських зборів, говорилось у телеграмі, потрібно негайно передрукувати в місцевих газетах і водночас переслати в «Коммунист» (Харків), «Правду» та «Известия». Пропонувалось використовувати також і авторитет духовенства, залучаючи окремих його представників до публічних виступів¹⁷.

Всі ці заходи із задоволенням зустріли широкі маси трудящих. Конференція фабрично-заводських комітетів спілки «Металіст», що зібралась у Запоріжжі, «визнала за необхідне вилучити церковні цінності всіх культів і зобов'язалась активно підтримати Радянські органи в роз'ясненні робітничим масам невідкладності цих заходів»¹⁸. На початку квітня 1922 р. на загальних зборах залізничників Південного

¹² Собрание узаконений, 1922, № 19, стор. 217.

¹³ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины, 1922, стор. 182.

¹⁴ Газ. «Пролетарий», 23 лютого 1922 р.

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 27, оп. 1, од. зб. 20, арк. 2.

¹⁶ Газ. «Пролетарий», 25 березня 1922 р.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 31, оп. 1, од. зб. 28, арк. 13.

¹⁸ Газ. «Пролетарий», 6 квітня 1922 р.

вузла, де були присутні кілька тисяч чоловік, з доповіддю виступив А. В. Іванов. Збори прийняли резолюцію, в якій відзначали, що «вважають за необхідне вилучення церковних цінностей і ганьблять попів, які заважають справі допомогти голодуючим»¹⁹.

Як і робітники, заходи Радянської влади гаряче підтримували селяни. У прийнятій на сільському сході резолюція с. Вільшани Харківської губернії писали: «Громадяни с. Вільшани наполягають, щоб цінності із церков були вилучені й використані на закупки хліба голодуючим». Проти цієї резолюції в селі виступили тільки церковний староста і куркулі²⁰.

Отже заходи, вжиті Радянською державою, зустріли підтримку всіх верств трудящих, і вилучення церковних цінностей проходило успішно. Проте у цій важливій справі були й недоліки та перекручення. Не завжди враховувалась складність роботи з віруючими. Тому ЦК КП України особливу увагу звернув на форму проведення цього заходу. У листі від 6 квітня 1922 р. Центральний Комітет застерігав громадські організації, що вилучення церковних цінностей не повинно зачіпати релігійні почуття віруючих, що в цій роботі необхідно дотримуватись такту. Зокрема, підкреслювалося, що «правильно поставлена кампанія ніколи не може призвести до конфліктів, а кожний необережний крок може призвести до тяжких ускладнень»²¹. У листі до всіх губкомів ЦК КП України 29 квітня 1922 р. відзначав, що деякі місцеві газети взяли невірний тон, виступаючи проти духовенства взагалі. Це викликало незадоволення віруючих, які бачили, що значна кількість священнослужителів не виступала проти вилучення цінностей, а віддавала їх всупереч вимогам Тихона, в своїх проповідях роз'яснювала необхідність цих заходів²².

У квітні 1922 р. почалася широка кампанія по вилученню церковних цінностей. Так, у Харкові, а також у більшості губерній її було розпочато 20 березня і закінчено 13 травня. Однак у республіці мали місце випадки, коли комісії вилучали надзвичайно малу частку церковного майна, залишаючи найбільш цінну. ЦК КП України змушений був у квітні 1922 р. запропонувати місцевим органам точно дотримуватись декрету ВЦВК та інструкції. Там, де були допущені порушення цих документів, ЦК запропонував негайно провести додаткове вилучення цінностей²³.

«Князі церкви» зустріли декрет про вилучення церковних цінностей надзвичайно вороже. Через кілька днів після його опублікування патріарх Тихон видав свій декрет, яким загрожував мирянам відлученням їх від церкви, а духовенству — позбавленням сану за здачу церковних цінностей. Крім того, Тихон писав у секретній інструкції єпархіальним єпископам, що з гнівом відкидає і карає відлученням від церкви навіть за добровільне пожертвування церковних предметів. «Важливо, не що давати, а кому давати», — писав він. В цьому ж секретному посланні Тихон дякував бога за покарання боговідступників, які «дістали належне за справи свої»²⁴. У березні 1922 р. безпартійні селяни, делегати голодних губерній, відвідали патріарха і просили його прискорити допомогу з боку церкви. Проте вони нічого не добились²⁵.

Незважаючи на те, що в більшості церков вилучення цінностей пройшло спокійно, часто при сприянні самих священників, частина духовенства, виконуючи вказівки патріарха, розгорнула кампанію проти здачі церковного майна. В деяких місцях маси, введені в оману посланням Тихона, виступили проти декрету Радянської влади. Всього в країні відбулося 1414 кривавих ексцесів²⁶. У с. Розділ Першотравневого повіту Одеської губернії у травні 1922 р. під час роботи комісії по вилученню церковних цінностей стали бити на сполох. Натовп, що зібрався, намагався вбити голову виконкому. Робота комісії була перервана²⁷.

Контрреволюційно настроєне духовенство чинило впертий опір заходам по вилученню церковних цінностей. Так, настоятель Троїцької церкви м. Полтави Зеленцов приховав цінності храму колишнього кадetskого корпусу, віддані йому на зберігання, а в 1922 р., замість того, щоб віддати у фонд допомоги голодуючим, передав їх офіцеру колишньої денікінської армії, який виїжджав за кордон. За контрреволюційну діяльність, антирадянську агітацію і опір Радянській владі при вилученні церковних цінностей Зеленцов був засуджений до розстрілу²⁸. Виконуючи тасмні інструкції патріарха Тихона, архієпископ Харківський і Охтирський Нафанаїл склав відозву,

¹⁹ Газ. «Пролетарий», 4 квітня 1922 р.

²⁰ Там же.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 27, оп. 1, од. зб. 20, арк. 2.

²² Там же, арк. 1.

²³ Там же, арк. 3.

²⁴ Журн. «Наука и религия», 1922, № 1.

²⁵ Газ. «Коммунист», 29 березня 1922 р.

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 150, оп. 1, од. зб. 62, арк. 14.

²⁷ ПА УУП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 1300, арк. 25.

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 17, оп. 1, од. зб. 38, арк. 14; газ. «Пролетарий»,

що закликала віруючих здавати церковне майно, але наказав не розсилати її²⁹.

Виступив проти вилучення церковного майна священник церкви с. Волосько-Балакліївка Куп'янського повіту Харківської губернії Мухін. Він гальмував роботу комісії, підбурював народ на виступи проти вилучення цінностей, внаслідок чого один представник комісії був побитий. Суд засудив Мухіна як керівника й ідейного нахненника контрреволюційного виступу до розстрілу³⁰. Траплялися крадіжки церковних цінностей самими священослужителями. Так, у с. Зуївка Дебальцевського повіту під разом з церковним старостою заховали церковні цінності на дзвіниці³¹. У Катеринославі відкопали в архієрейському саду скриню і дерев'яну діжку з срібними і золотими речами церковного вжитку³².

Щоб не здавати церковне майно, духовенство часто приховувало інвентарні книги й описи. У Преображенському соборі, у Вінниці, зникли 11 аркушів інвентарної книги; у м. Кам'янець — описи цінностей. У Київській губернії церковні ради двох монастирів не дали інвентарних книг довоєнного часу; в Одеському кафедральному соборі не знайшли опису майна³³.

Духovenство разом з куркулями, таємними і явними ворогами Радянської влади не зупинялося ні перед чим, тільки б не віддати церковні цінності, не підтримати молоду республіку. Їм було байдуже до того, що вмирили від голоду тисячі людей. У ряді місць вилучення церковних цінностей вилилось у відкрити, запеклу боротьбу, в ході якої проявилися справжні цілі різних соціальних груп. Про це свідчать події в с. Засілля Миколаївської губернії. Активістка села тов. Бармашова, член президії II-го з'їзду комнезамів, 67-річна жінка виступала на мітингах і сільських зборах, роз'яснювала селянам необхідність внесення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим. Куркульсько-попівська зграя вирішила розправитися з комуністкою. Коли в с. Засілля зібрався мітинг, тов. Бармашова виступила з полум'яною промовою, переконуючи своїх односельчан допомогти голодуючим. Куркулі, агенти попів підбурили присутніх, насамперед жінок. Розлючений натовп накинувся на відважну жінку і розтерзав її³⁴. М. І. Калінін назвав тов. Бармашову ветераном революції, непримиренним противником куркульства, бандитів і духовенства. У вбивстві тов. Бармашової виявилась ненависть темних сил до молоді республіки, до народу. Судовий процес у цій справі став справжнім судом над церквою, виступи на ньому лунали як полум'яна антирелігійна пропаганда. Через кілька місяців після трагедії жителі с. Бармашової (колишнє Засілля) звернулися з проханням до губвиконкому дозволити з двох церковних дзвонів відлити «пам'ятник бабусі Бармашисі». Губвиконком задовольнив прохання³⁵.

Все ж, незважаючи на труднощі, внаслідок великої роботи, проведеної партійними і радянськими органами по вилученню церковних цінностей. Радянська республіка одержала достатньо коштів, щоб допомогти голодуючим, врятувати їх від голодної смерті, забезпечити селян посівним матеріалом на майбутній рік. За даними на 24 червня 1922 р., коли ця кампанія на Україні в основному завершилася, з українських релігійних установ було вилучено 2850 пудів 30 фунтів срібла, 3 пуди і 2 фунти золота, 1397 каратів і 13 золотників брильянтів, 468 золотих і срібних монет та інші цінності³⁶.

Рішучі заходи по боротьбі з голодом і саботажем церковників у цій справі сприяли зростанню авторитету Комуністичної партії і Радянського уряду серед трудящих, підірвали вплив релігії серед народних мас. ЦК РКП(б) у звіті XII з'їзду партії відзначав: «Кампанія по вилученню церковних цінностей оживила антирелігійну пропаганду партії, і тому значення її виявилось значно ширшим, ніж та практична мета, яка викликала безпосередню потребу в конфіскації церковних цінностей»³⁷.

Н. В. РАСТОРГУЕВА

²⁹ Газ. «Пролетарий», 23 квітня і 21 травня 1922 р.

³⁰ Газ. «Коммунист», 30 травня 1922 р.

³¹ Газ. «Коммунист», 28 квітня 1922 р.

³² Газ. «Безбожник», 21 грудня 1922 р.

³³ Газ. «Коммунист», 10 травня 1922 р.; ПА ІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 1300, арк. 20.

³⁴ Газ. «Коммунист», 17 і 18 травня 1922 р.

³⁵ Газ. «Коммунист», 8 серпня 1922 р.

³⁶ Газ. «Коммунист», 4 липня 1922 р.

³⁷ Журн. «Известия ЦК РКП(б)», 1923, № 4, стор. 26.

ЯК У СЕЛІ ПОКРОВСЬКОМУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА ПІД АРЕШТ ПОСАДИЛИ (1906 р.)

Це сталося шістдесят років тому. Селяни села Покровське (нині Бойове) Маріупольського повіту Катеринославської губернії всю ніч з 9 на 10 жовтня 1906 р. протримали під арештом десять царських сатрапів на чолі з губернатором Клінгенбергом, прибулих для наведення «порядків».

Тяжким і безпросвітним було життя трудового селянства царської Росії, де всі кращі землі належали поміщикам і куркулям. Щоправда, за переписом 1905 р., у Маріупольському повіті в середньому на селянський двір припадало 19,2 дес. надільної землі¹. Однак ці дані не відбивають фактичного розподілу земельних наділів між селянами. В повіті непогано були забезпечені землею куркулі та колоністи, але з 35 тис. селянських дворів понад 21 тис. припадало на українське та російське населення, а середній наділ на душу становив 1,78 дес.² У 1906 р. в Покровському кожна друга родина не мала землі, а дві з трьох були безкінними³. Злидні і безземелля примушували селян наймитувати у поміщиків та куркулів чи йти на заробітки в промисловість. У народних масах зріли гнів і ненависть до експлуататорів.

Величезний вплив на селянство мав революційний рух робітників у 1905—1906 рр., який широким фронтом охопив Донецький басейн. Пролетаріат, очолений більшовиками, прагнув підняти селянські маси на боротьбу проти самодержавства. Уже навесні 1905 р. у села Покровської волості привозили революційну літературу з Єнакіївського металургійного заводу, а розповсюджував її серед селян Покровського відставний солдат С. Я. Казачек⁴. Вели агітацію серед них і колишні односельчани, які пішли робити на заводи й шахти Донбасу. Антиурядовою пропагандою в колах молоді займався також житель села Стародубівки Г. П. Кармазін. Він привозив з Єнакієвого соціал-демократичні листівки, намовляв селян не сплачувати податків державі, не виконувати повинностей і боротися за те, щоб відібрати землю у поміщиків⁵.

Дізнавшись про революційну роботу серед селян, поліція наприкінці травня 1906 р. провела арешти в Покровській волості. Було кинуте у в'язницю Г. П. Кармазін і С. Я. Казачек. Але така «профілактика» викликала тільки ще більше обурення селян. Вони відмовлялись вчасно сплачувати податки і відробляти повинності. В селах Покровське, Нікольське, Стародубівка відбулися сходи, де проголошувалися вимоги звільнення політ'язнів, зниження орендної плати за землю, приймалися рішення про несплату податків тощо. Від ухвал селяни перейшли до діла⁶. Податний інспектор Маріупольського повіту в своєму звіті вказував, що з другої половини серпня 1906 р. селяни відмовляються платити податі. «Цьому прагненню,— писав інспектор,— багато в чому сприяло поширення серед селян виборної відозви (в зв'язку з виборами в II Думу.— О. М.) і взагалі революційна агітація»⁷.

За таких умов, восени 1906 р. катеринославський губернатор у супроводі члена губерньського присутствія в селянських справах, маріупольського повітового спрачника, голови земської управи, місцевого земського начальника і стражників об'їжджав села Маріупольського повіту, «ревізуючи місцеві селянські установи і роз'яснюючи селянам зміст опублікованих останнім часом розпоряджень уряду і вищої адміністрації»⁸.

9 жовтня на час приїзду губернатора селян Покровської волості зібрали на сход. Навколо приміщення волосної управи табором розташувалось понад сто возів з сусідніх сіл. З ранку селяни чекали «гостей». Нарешті під кінець дня з'явилися карети царських ставлеників. Біля церкви волосний старшина зустрів начальство хлібом-сіллю. Після короткого молебня губернатор з його почетом підійшли до гурту селян. Непривітно зустрів їх волосний сход, до якого Клінгенберг звернувся з промовою. Коли йшлося про закон від 5 жовтня 1906 р. щодо зрівняння селян у правах з іншими станами, присутні стояли мовчки. Але як тільки губернатор почав говорити про податки, про розпорядження губерньських властей передати охорону

¹ Статистика землевладення 1905 г. Выпуск XIV. Екатеринославская губерния, Спб., 1906, стор. 10.

² Труды X губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии, т. I, Екатеринослав, 1910, стор. 65.

³ Газ. «Заря Приазовья» (орган Володарського райкому КП України і райвиконкому Рад депутатів трудящих), 6 квітня 1965 р.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 124, оп. 43, спр. 51, арк. 5.

⁵ Там же, арк. 6.

⁶ Газ. «Комсомолец Донбасса», 16 вересня 1956 р.

⁷ ЦДА СРСР, ф. 573, оп. 25, 1906 р., спр. 315, арк. 88.

⁸ Там же, ф. 1405, оп. 111, спр. 557, 1906 р., арк. 1.

казенних винних крамниць у відання сільських громад, сход захвилювався; скрізь залунали вигуки, що селяни — «не робітники для поліції» і що «варті вони не дадуть». Тоді Клінгенберг запропонував скласти протокол про відмову невдоволених підкоритися постанові тимчасового катеринославського і таганрозького генерал-губернатора. «У відповідь на цю пропозицію, — повідомляв прокурор Новочеркаської судової палати міністру поліції, — почулись вигуки: «пиши хоч два протоколи», «нам однаково», «ти землю нам дай», «ви грабувати приїздите», «грабіжники...», і з цими вигуками натовп сунув на губернатора»⁹. Останній із своїм почетом почав відступати до будинку волосного правління, де й сховався.

Обурені селяни наполегливо домогались скасування постанови про охорону казенних винних крамниць. Губернатор, побоюючись ускладнень, вирішив прийняти селянських представників. У приміщення ввійшло кількадесят чоловік. Коли селяни, виклавши свої вимоги, заявили протест проти того, що уряд відібрав у їх дідів землю, і настійно просили скасувати нову повинність, Клінгенберг розлютився. Він наказав земському начальнику переписати всіх присутніх і скласти протокол, де зазначити тих, хто відмовляється виконувати розпорядження властей¹⁰.

Це не залякало селян. Вони обступили губернатора і з погрозою вимагали нічого не писати. За словами самого Клінгенберга, натовп «почав поводитися так вільно, що мені довелося кілька разів запропонувати йому більш добропристойне поведіння, але це вплинуло ненадовго»¹¹.

Губернатор відмовився вести переговори і зажадав, щоб селяни пішли геть. Його підтримало волосне начальство. Залишаючи приміщення, селянські представники заявили: «Закони нам ваші не потрібні. Варті не дамо!» Вийшовши на вулицю, вони з галасом накинулись на екіпажі, що стояли наготові до від'їзду непроханих гостей. Підбігши до карети губернатора, селянин Н. Т. Адарюков скомандував: «Випрягайте, мужики, коней! Не давайте цим глитаям від'їхати!» — «Вірно! Не пустимо з села, поки не скасує постанови», — відповів у натовпі І. М. Трубецької. В одну мить селяни, відсторонивши стражників, що вартували губернаторського екіпажа, випрягли й угнали коней, пошматували частину збруї, розбили лихтарі. Волосне правління було оточено. Щоб ніхто не повідомив у сусідній поміщицький маєток Газадінова і в Маріуполь — козакам, повсталі оточили село, виставили пости на дорогах і розпалили багаття. Клінгенбергу і особам, що його супроводжували, нічого не залишалось, як забарикадуватися у волосному правлінні. Дошками і шафами вони загородили вікна й двері¹².

Всю ніч селяни облягали приміщення, кидаючи каміння, і у вигуках виливали все, що накіпало в них на душі. Тільки вранці вони зняли облогу і варту за селом. Нарочний, посланий до маєтку Газадінова за десять кілометрів від Покровського, розповів про те, що сталося. Поміщик прислав коней, бо селяни не дали свого транспорту і не допустили ямщиків з сусідніх сіл. Переляканого губернатора перевезли до маєтку, де він протягом доби обмірковував план розправи з селянами.

11 жовтня Клінгенберг у супроводі всього повітового начальства, поліції та козаків прибув до Покровського. Під загрозою зброї всіх жителів села зібрали на майдані, вимагаючи від них покори. Розлюченим опричникам вдалося знайти головних «підбурювачів». Близько 20 селян було заарештовано¹³. Майже півтора року їх тримали у в'язниці. Прокурору Таганрозького окружного суду спеціально доручили стежити за слідством у цій справі. Тільки в січні 1908 р. відбулося ганебне судилище. За відсутністю доказів, більшість заарештованих була звільнена, шість чоловік — Н. Т. Адарюкова, М. П. Авращенко, В. І. Дмитрієва, І. Є. Кононенко, І. М. Трубецького і В. К. Чуйка засудили до різних строків тюремного ув'язнення¹⁴.

Жовтневі події 1906 р. у селі Покровському викликали особливу повагу до його жителів з боку сусідів і селян всього повіту, які схвально говорили: «В Покровському мужики бойові. Вони самого губернатора під арешт посадили». Покровське все частіше стали називати Бойовим ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції, а після неї ця назва назавжди закріпилась за селом.

О. М. МАКСИМОВ

⁹ ЦДА СРСР, ф. 1405, оп. 111, спр. 557, 1906 р., арк. 1 зв.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 1905 р., спр. 1350, ч. 3, арк. 248.

¹¹ Донбасс в революции 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов, Донецк, 1957, стор. 167.

¹² ЦДА СРСР, ф. 1405, оп. 112, спр. 961, арк. 8—10, 16—18; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 1905 р., спр. 1350, ч. 3, арк. 250.

¹³ ЦДА СРСР, ф. 1405, оп. 111, спр. 557, арк. 1.

¹⁴ Там же, оп. 112, 1908 р., спр. 961, арк. 8—10, 16—18.

ЧОМУ І ЯК УТВОРИЛИСЬ СКАРБИ

Гроші — це адекватне відображення мінової вартості товарів, що заповнюють ринки. Після того як монополія у виконанні ролі грошей утверджується за металами, «з функції грошей як засобу обігу виникає їх монетна форма»¹.

На зміну одному товару на ринку приходять інші, а монета як платіжний засіб продовжує своє нескінченне мандрування. За певних умов монети втрачають грошові якості й виступають у вигляді товарних злитків благородних металів, що становлять предмет купівлі-продажу².

Золотий і срібний потоки йдуть з країн, де є родовища благородних металів, в країни, які їх не мають³, в обмін на різні продукти національної праці останніх.

Глибоко помилковим, на нашу думку, є широко розповсюджене твердження, що кожний скарб закордонних монет — власність іноземного купця, а не заощадження місцевого жителя. На користь останнього говорять особливо характерні для умов України і Білорусії обставини: досить широкий ареал топографії скарбів, значна частина яких виявляється на території вузьких місцевих ринків, слабо зв'язаних з великими економічними центрами і найзначнішими торговими шляхами, де, звичайно, бували іноземні «гості»; «багатонаціональний» склад сотень скарбів; велика кількість дуже мізерних грошових заощаджень; виявлення ювелірних й інших виробів місцевого походження в монетних похованнях; численні згадки актових джерел про іноземну монету як звичайний засіб місцевого грошового обігу.

Отже, в країнах, які ввозять монету, іноземна монетна продукція, за образним виразом К. Маркса, скидає свій «національний мундир», освоює місцеві ринки на правах того чи іншого номіналу грошово-вагової системи, що склалась тут.

На цьому, проте, шлях значної частини монет не закінчується. Часто вони залишають цю нову сферу обігу, переміщуючись на інші національні ринки, а іноді (між іншим, дуже рідко і в незначній кількості) повертаються на батьківщину. В цілому ж напрям руху монетного золота і срібла носить односторонній, необоротний характер. Таким чином, шлях, що його проходить монета, складний і звивистий, бо в «частому повторенні переміщень одних і тих самих грошей відбивається не тільки ряд метаморфоз окремого товару, але переплетення незліченних метаморфоз усього товарного світу в цілому. ...гроші як засіб обігу завжди перебувають у сфері обігу, завжди обертаються в ній»⁴.

Монетна маса, необхідна для обслуговування того чи іншого ринку, повинна постійно варіювати відповідно до масштабу товарного обігу, зростання і падіння товарних цін, інтенсивності процесу купівлі-продажу. Ринок ніколи не може привести у повну відповідність кількість грошей і товарів навіть на короткий проміжок часу. Пропорція між товарною і грошовою масами в процесі обігу носить відносний характер.

В зв'язку з коливаннями ринкового курсу загальна сума грошей, необхідна для товарообігу сьогодні, може стати недостатньою або, навпаки, досить значною завтра. Внаслідок цього виникають диспропорції між грошовими сумами і масою товарів. Їх можна усунути лише завдяки осіданню монети⁵. Так виникають монетні скарби — регулятори нормальної дії механізму товарного ринку.

Грошові скарби — дуже специфічні й змістовні пам'ятки далекого минулого, які об'єктивно відбивають склад грошового обігу, міжнародні економічні, політичні й культурні зв'язки тієї чи іншої країни в певний період.

Закопування грошей в землю — звичайний і досить розповсюджений метод їх зберігання в минулому — виходить з об'єктивних законів суспільного розвитку. В давнину переховування грошей в землі або в тайниках було таким же звичайним, повсякденним явищем, як у наш час зберігання їх в ощадках або в сейфах установ⁶.

Про скарби говориться в таких джерелах з історії Київської Русі як «Повесть о крещении Владимира» (кінець XI ст.), «Чтение о Борисе и Глебе» (XI — початок XII ст.), «Печерский патерик» (XII ст.) та ін.

Значна кількість свідчень про поширеність звичаю закопувати гроші є і в пізніших джерелах. Флетчер, який побував на руських землях у кінці XVI ст., відзначає: «Надзвичайні утиски, яких зазнають бідні престолюдини, позбавляють їх зовсім бадьорості займатись своїми промислами, бо хто багатий, той в більшій перебуває небезпеці не лише позбутися свого майна, а й самого життя. Коли ж у кого і є яка власність, то він намагається приховати її, ...іноді зариваючи в землю

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, К., 1963, стор. 128.

² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. 1, стор. 325.

³ Мідна монета не відігравала значної ролі в міжнародній торгівлі: як правило, вона обслуговувала лише вузькі ринки, що прилягали до центру її карбування.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 121.

⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 99—100.

⁶ И. Г. Спасский. Русская монетная система, Л., 1962, стор. 10.

і в лісі, як звичайно роблять при нападі ворогів»⁷ (курсив мій.—В. Р.). З його словами перегукується запис Мейерберга, який бачив Росію в середині XVII ст.: «Сільські мешканці та й самі дворяни, що живуть у своїх селах і маєтках, звичайно (курсив мій.—В. Р.) заривають свої нажиті гроші в землю, в лісах і полях»⁸.

Ці свідчення цікаві тим, що підкреслюють поширеність на Русі зариття грошей в землю у звичайній, мирній обстановці.

Часто таємні скарби являли собою своєрідну «сімейну казну», з якої могли брати гроші тоді, коли виникала потреба. Домашніх скарбів на Україні у XVII—XVIII ст. було багато⁹.

Закопування грошей — явище на той час настільки буденне, що воно стало темою для ряду творів сатиричної літератури. Український чернець Климентій (кінець XVII ст.) у вірші «О оскудинях в сие время грошових» скаржитья:

Скудно вельми на гроши стало в нашому віку.
 Же трудно с них згола нендзну чоловіку.
 Хоч заробить, лихими грошми заплачуют...
 А добрие все собі богачи позбирали,
 Жеб было що на той світ брать, в землю поскривали¹⁰.

Повсякденність створення в давнину тимчасово мертвих скарбів доводять не лише свідчення сучасників, але й самий характер монетних заховань. Перш за все привертає увагу ретельне упакування абсолютної більшості скарбів. Вони вміщувались у який-небудь посуд (найчастіше глиняний) або тканину, шкіру, березовий луб. Часто зустрічається і «комбінована» тара — монети спочатку згортали в тканину, берест і т. п., а потім уже вкладали в посудину. Шийка горщика заливалась воском, об'язувалась полотном або накривалась спеціально пригнаним каменем. Масовий характер тезаврації скарбів на Русі викликав до життя цілу галузь гончарного ремесла, яка спеціалізувалась на виробництві найрізноманітнішого посуду для їх зберігання¹¹.

Цікаві спостереження Р. Керсновського¹² про глибину зариття скарбів. Абсолютна більшість їх залягає на невеликій глибині — 0,20—0,30 м і лише в окремих випадках вони виявлені глибше (до 1 м і більше). У другому, нетиповому випадку коштовності ховались, очевидно, надовго, в першому ж, очевидно, використовувались частково або повністю, чи, навпаки, доповнювались.

Скарб не лише ставить перед дослідником ряд складних і цікавих проблем, а й допомагає вирішити їх. Вивчення монетних заховань починається з визначення їх складу і дати зариття, яка ґрунтується, як правило, на часі карбування молодших монет. Слід, проте, при датуванні скарбу враховувати, що той чи інший вид монети міг бути в обігу на одній території значний час без припливу його більш пізнього карбування; монета могла надійти з однієї країни в іншу значно пізніше, ніж була випущена і ввійти в обіг на різних національних ринках протягом багатьох десятиліть після того, як припинилось її карбування; скарби, заховані на території Східної Європи в I—IV і XI—XV ст., складаються з монет, що не мають дати емісії*. Вихідним моментом при їх датуванні може служити лише більш-менш хронологічно обмежений відрізок часу, визначений роками правління володаря, ім'я якого позначені молодші монети скарбу.

Тому коли встановлюється час зариття скарбу, першочергового значення поряд з датами молодших монет набуває порівняння його з іншими синхронними, а також більш-менш близькими йому за часом монетними захованнями відповідно до кількісного складу різних типів монет.

Монетний скарб допомагає датувати порівняно точно посуд і ювелірні вироби, які знаходять разом з монетами.

За кожним монетним захованням, що дійшло до нас, стоїть живий його сучасник, суперечливу позицію якого яскраво охарактеризував К. Маркс: «Збирач скарбів виступає мучеником мінової вартості, благочестивим аскетом на вершині металічного стовпа. Він має справу тільки з багатством в його суспільній формі і тому

⁷ Джильс Флетчер. О государстве Русском, Спб., 1911, стор. 80.

⁸ Мейерберг. Путешествие в Московію. М., 1874, стор. 179.

⁹ И. Г. Спасский. Русская монетная система, стор. 9.

¹⁰ Див. И. Г. Спасский. Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформа 1654—1663 гг. Археографический ежегодник за 1959 г., М., 1960, стор. 153.

¹¹ И. Г. Спасский. Русская монетная система, стор. 10.

¹² R. Kiersnowski. Pieniądz kruszowy w Polsce wczesnośredniowiecznej, Warszawa, 1960, стор. 478.

* Виняток становить лише невелика кількість датованих античних і золотоординських монет.

ховає його від суспільства. Він жадає товару в його постійно придатній для обігу формі і тому вилучає його з обігу. Він мріє про мінову вартість і тому не обмінює. Текуча форма багатства і його скам'яніла форма, життєвий еліксир і філософський камінь, як в алхімії, шалено стикаються один з одним. В своїй уявній безмежній жадобі насолод він відмовляється від усякої насолоди... Зберігаючи багатство в його металічній тілесності, він перетворює його в просту примару»¹³.

Якісний і кількісний склад скарбів характеризує, у певній мірі, соціальний стан його власника: поряд із скарбами з невеликою кількістю низькопробних монет зустрічаються і такі, які в момент їх закопування становили ціле багатство. У більшості відкритих скарбів зберігались досить скромні заощадження, що ще раз свідчить про розповсюджений серед широких мас населення звичай закопування їх.

Справжнє уявлення про склад, закономірності й інтенсивність грошового, а отже й товарного обігу, про рівень розвитку й основні напрямки внутрішніх і міжнародних економічних і, до певної міри, політичних та культурних зв'язків тієї чи іншої країни в далекому минулому може дати лише метод дослідження, заснований на аналізі складу багатьох десятків синхронних скарбів на окресленій території в поєднанні з даними їх топографування.

Існують дві основні думки в питанні про причини більшої чи меншої концентрації синхронних монетних поховань. Згідно з першою, зростання кількості скарбів є наслідком великих суспільних потрясінь (війн, ворожих нападів, міжусобиць, народних повстань) і занепаду економічного життя держави. Частина дослідників, навпаки, вважає велику кількість монетних знахідок свідченням жвавої діяльності ринку, розвинених товарно-грошових відносин. Суперечливість цих теорій пояснюється тим, що вони розглядають ізольовано різні сторони однієї й тієї ж медалі.

Кожний скарб, що його відкривають тепер,— нетипове, випадкове явище. Закопуючи свої заощадження, власник їх і гадки не мав, що вони зможуть пережити його, і врешті решт знов пускав їх в обіг. Отже, іммобілізація коштів в основному мала тимчасовий характер. Активна участь монети в житті ринку проявляється не лише тоді, коли вона перебуває в сфері обігу, а й тоді, коли лежить у землі, в складі скарбу. «...Це зупинення грошей є умова їх руху... Постійно продавати, весь час кидати товари в обіг,— така є ...перша умова утворення скарбів з точки зору товарного обігу»¹⁴. Неспокійна обстановка примушувала людей частіше, ніж звичайно, довіряти свої заощадження землі. Створення скарбів, викликане сильним суспільним потрясінням, обмежувалось хронологічними рамками цієї події, якщо вона була короткочасною, або строком, необхідним населенню для заховання основної маси цінностей, якщо потрясіння тривало довгий час. Таким чином, посилення концентрації скарбів як наслідок бурхливих подій носить порівняно нестійкий характер і не може бути типовим для цілого періоду товарно-грошового обігу, бо становить лише окремих його епізод.

При занепаді економічного життя країни зменшується кількість товарів і уповільнюється швидкість їх обігу. В результаті цього зменшується потреба ринку в грошах, знижується імпорт іноземної і карбування місцевої монети, а значна частина її, зібрана раніше, йде в землю, перетворюючись у мертвий капітал. Але для того щоб цей металічний потік міг ринути в землю, необхідне джерело, яке б живило його. Таким джерелом міг служити лише досить розвинутий ринок, що оперував великою кількістю монет. Отже, занепад економіки на певній території може виявлятися в різкому збільшенні монетних заховань лише у тому випадку, якщо на цій території були раніше достатньо розвинуті товарно-грошові відносини. Крайні дати зариття великої кількості синхронних скарбів, на нашу думку, є лише віхою, що визначає початок економічного занепаду, але не самий цей процес, який характеризується припиненням регулярних монетних надходжень на ринок.

Таким чином, загальна кількість скарбів, що належать до певного періоду, в кінцевому результаті прямо пропорціональна рівню економічного розвитку території, де вони виявлені. Слід зауважити, що, незважаючи на особливо бурхливий розвиток національних і міжнародного ринків з другої половини XVII ст., кількість скарбів (особливо з XVIII ст.) різко скоротилась порівняно з попереднім періодом і зійшла нанівець на середину XIX ст. Це, на перший погляд загадкове явище, пояснюється тим, що «...збирання скарбів, як самостійна форма збагачення, зникає разом з розвитком буржуазного суспільства»¹⁵, бо на розвинутому ступені капіталістичного суспільства створення скарбів обмежується тим мінімумом, якого потребують різні процеси обігу для вільної дії свого механізму¹⁶.

В. Н. РЯБЦЕВИЧ

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 106.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 100, 101.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 144.

¹⁶ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 120.

На допомогу викладачу історії

АТЕЇСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ

У період комуністичного будівництва великого значення набуває широке розгортання ідейно-виховної роботи, боротьба проти ворожих комунізму ідеологічних впливів на трудящих, на підростаюче покоління, проти релігійних забобонів.

Завдання педагогічних колективів полягає в тому, щоб попереджати можливе проникнення релігійних поглядів і марновірства в свідомість дітей, виховувати учнів войовничими атеїстами і пропагандистами ідей атеїзму, подавати необхідну допомогу школярам, які підпали під релігійний вплив. Це завдання тісно пов'язане також з науково-атеїстичною пропагандою серед батьків і населення.

За останні роки вийшла численна література з атеїстичного виховання у школі взагалі і в процесі вивчення історії зокрема. Проте деякі питання досліджені в цій літературі ще порівняно слабо: атеїстичне виховання молодших школярів; відповідна робота на уроках суспільствознавства; деякі важливі моменти антирелігійної пропаганди в позаурочний час.

У справі вироблення атеїстичних поглядів у школярів неocenним є значення уроку як основної форми навчально-виховної роботи. При плануванні кожного окремого уроку передбачається певна виховна мета, зміст якої пов'язується з формуванням науково-матеріалістичного світогляду учнів.

Здебільшого вчителі, викриваючи неспроможність релігійних догм, з належною майстерністю, тактом і переконливістю підводять школярів до єдино правильних науково-матеріалістичних висновків. Безумовно, при цьому слід враховувати підготовку і вік учнів. Робота з молодшими школярами потребує від вчителя більшого методичного хисту. Адже діти цього віку більше, ніж старші, горнуть до батьків. І коли віруюча родина прищепила дитині релігійність, то дуже великих зусиль доведеться докласти педагогам, щоб очистити дитячий розум і почуття від отруйного дурману. До того ж, малі діти відзначаються підвищеною вразливістю і особливо жадібно сприймають те, що виголошується барвисто й емоційно. А релігійні фанатики нерідко володіють красномовством у більшій мірі, ніж посередні вчителі.

Тому педагогові молодших класів слід добирати ілюстративний антирелігійний матеріал не тільки переконливий з наукової точки зору, але й емоційально яскравий, що міг би торкнутись найінтимніших почуттів дитини.

Вчителеві або вихователю молодших класів необхідно добре знати, наскільки учні вільні від релігійних забобонів і марновірства, з тим щоб відповідно спрямовувати виховну роботу. Досвідчені педагоги багато уваги приділяють попередженню марновірства і боротьбі з ним. Вони терпляче, наполегливо і дохідливо роз'яснюють дітям різницю між науково обґрунтованими і забобонними прикметами, досить поширеними в побуті. Як у цьому, так і в боротьбі з релігійними віруваннями не можна ображати самолюбства дитини, в жодному разі не слід її висміювати, інакше не вдасться досягнути бажаного вихов-

ного ефекту: зовні учень може не виказувати себе, але насправді він внутрішньо не зміниться, набувши, до того ж, рис прихованої недобррозичливості.

Багато вчителів шкіл республіки успішно здійснюють атеїстичне виховання на уроках суспільствознавства. В цьому курсі систематизується, узагальнюється, по суті, вся робота по формуванню комуністичної свідомості і світогляду, розкриваються основні риси соціалізму й комунізму, внутрішньої і зовнішньої політики Комуністичної партії та Радянської держави, перспективи розвитку світової соціалістичної системи.

Вчитель суспільствознавства пантелеймонівської школи Донецької області А. П. Лагода, який творчо підходить до викладу навчального матеріалу, докладно спиняється під час уроків на походженні релігії, її соціальних коренях, показує торжество науки в боротьбі з темрявою і неучтвом, прищеплює учням матеріалістичне розуміння суспільно-історичних явищ. На матеріалі курсу суспільствознавства він підсумовує науково-матеріалістичні висновки, засвоєні школярами під час вивчення інших суспільних і природничих предметів. Об'єднання цих знань у струнку систему допомагає учням глибоко усвідомити непорушну істинність діалектичного матеріалізму і неспроможність ідеалістичних уявлень про світ. Педагог привчає дітей вести спостереження, розвиває у них допитливість розуму. Під його керівництвом школярі знайомляться з навколишнім життям, що також є засобом формування справді матеріалістичного світогляду.

Значне місце має відводитись науково-атеїстичному вихованню також у позакласній і позашкільній роботі. В багатьох школах створюються гуртки атеїстів. Досвід їх роботи в середній школі № 30 та інших школах Горлівки показує, що вони цілком себе виправдовують. Гуртківці — активні воєвничі атеїсти, добрі помічники вчителів в антирелігійній пропаганді серед школярів, батьків та населення.

У тематику занять цих гуртків включено найважливіші питання основ атеїзму: класики марксизму-ленінізму і Програма КПРС про релігію; її походження і класова суть; релігійні секти та їх реакційний характер; походження церковних свят; наука і релігія; мораль комуністична і релігійна; релігійні пережитки та їх подолання; пророчтва і наукове передбачення; чи можливі чудеса; сучасний стан та перспективи розвитку науки й техніки в СРСР; освоєння людиною космосу тощо. Такий зміст роботи атеїстичних гуртків під силу учням старших класів. Для школярів V—VIII класів плануються більш доступні заходи, пов'язані з проведенням експериментів, зокрема хімічних, з читанням та обговоренням оповідань, віршів антирелігійного характеру.

В школах Донецької, Харківської, Черкаської, Кіровоградської областей широко практикується для учнів V—VIII класів (а в деяких школах — і для старшокласників) включення питань атеїзму в роботу найрізноманітніших предметних учнівських гуртків, у тому числі історичних. В останніх розглядаються такі теми: «Походження релігії», «Реакційна роль церкви в розвитку суспільства», «Наука в боротьбі з релігією», «Програма КПРС про боротьбу з релігійними забобонами», «Моральний кодекс будівника комунізму й неспроможність релігійної моралі» та ін. Керівники гуртків використовують з метою атеїстичного виховання такі відомі картини, як «Хресний хід у Курській губернії», «Протодиякон», «Відмова від сповіді» — І. Ю. Рєпіна; «Проповідь у селі», «Сільський хресний хід на пасху», «Чаювання у Митищах», «Проводи небіжчика» — В. Г. Перова; «Зустріч ікони» — К. А. Савицького та ряд інших.

Досвід підтверджує, що така форма атеїстичного виховання дуже доцільна, особливо в школах подовженого дня та інтернатах, де кожному учневі створено якнайсприятливіші умови для гурткової роботи та інших позакласних заходів. Добре працюють звичайно гуртки, забезпечені кваліфікованими керівниками-вчителями. Це, в свою чергу, сприяє встановленню тіснішого зв'язку навчання з позакласною виховною роботою.

Ефективність атеїстичного виховання значно підвищується завдяки використанню місцевого матеріалу. В горлівській школі № 30 члени історико-краєзнавчого і літературного гуртків систематично збирають факти і літературний матеріал атеїстичного змісту. Все це розподіляється за такими рубриками: «Боротьба церковників проти використання земних надр людиною», «Боротьба церкви проти народної освіти», «Цар, багач і піп — союзники в боротьбі проти революційного руху», «Сектанти — проти соціалістичного суспільства», «Атеїзм і фольклор».

Проведення антирелігійної пропаганди під час занять у гуртках різного профілю дає можливість організувати атеїстичні вечори з участю всіх гуртківців незалежно від їх спеціалізації.

У збаразькій восьмирічній школі-інтернаті Тернопільської області активно працює атеїстична секція історичного гуртка, яка нерідко проводить спільні заходи з літературним й хімічним гуртками. Влаштовувані ними атеїстичні вечори, диспути, доповіді привертають увагу не тільки школи, але й місцевого населення. Активну участь у цій справі бере піонерська організація школи, яка проводить збори загонів, ланок, піонерські ранки й вечори антирелігійного характеру. Зміст такої роботи відповідає віковим особливостям дітей. Так, піонери IV класу організували збір на тему про шкідливість прикмет. Його відкрив один з учнів, а потім було поставлено монтаж, у якому взяли участь всі піонери загону. Вони читали вірші С. Олійника, С. Маршака, де висміюються забобони та прикмети. На закінчення збору піонери співали пісень, відгадували загадки і т. ін. Серед присутніх були батьки учнів і представники громадськості.

У збаразькій школі-інтернаті з педагогів і учнів було організовано агіткультбригаду, що проводить антирелігійні заходи не тільки в Збаражі, але й в інших населених пунктах.

В школах Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей великого поширення набули краєзнавчі музеї з атеїстичними відділами. Цікавою є експозиція атеїстичного музею у бучацькій школі-інтернаті Тернопільської області. Це — транспаранти з висловлюваннями класиків марксизму-ленінізму про релігію, наочні матеріали про будову всесвіту, походження Землі і життя. Екскурсоводи-учні знайомлять відвідувачів з поглядами видатних атеїстів минулого, передових російських учених, революціонерів-демократів М. Г. Чернишевського, В. Г. Белінського, Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка та ін. Експонати музею розповідають про утиски й катування, яких зазнавали визначні мислителі-атеїсти — М. Коперник, Д. Бруно, Г. Галілей. Представлені також репродукції картин антирелігійного змісту. Експозиція закінчується показом досягнень сучасної науки й техніки, зокрема в завоюванні Космосу.

Матеріали музею з успіхом використовуються на уроках літератури та історії, фізики й хімії, біології і географії.

Масові, колективні форми атеїстичного виховання в школах звичайно поєднуються з індивідуальною роботою серед віруючих — батьків та їх дітей. Це найважливіша і найскладніша ділянка антирелігійної пропаганди. Індивідуальна робота ґрунтується на глибокому

вивченні побутових умов життя кожної дитини в сім'ї, обізнаності щодо її оточення (родичів, сусідів, товаришів). Без цього школа не може своєчасно ліквідувати вплив релігії на школяра. Насамперед, у центрі уваги вчителя (вихователя) мають бути діти, які живуть в обстановці релігійності. З ними проводяться індивідуальні бесіди. Педагог разом з учнівським активом залучає їх до життя дитячого колективу, шкільних гуртків, піонерської роботи. Все це відвертає таких учнів від релігії, будить інтерес до громадського життя. Часто буває потрібна й серйозна робота з батьками.

У тих випадках, коли на дитину впливають віруючі дідусь чи бабуся або зовнішнє оточення, батьки після перших же бесід стають союзниками вчителя. Але справа значно ускладнюється, якщо батько й мати, самі віруючі, чинять опір шкільному впливові. З ними необхідна систематична ідеологічна робота, яка має проводитись у тактовній формі, шляхом переконання і доказів, що розкривають шкоду релігії і релігійних забобонів, несумісних із завданнями комуністичного будівництва. Антирелігійна пропаганда не повинна ображати релігійних почуттів віруючого, відштовхувати його.

В. І. Ленін застерігав: «Боротися з релігійними забобонами треба надзвичайно обережно; багато шкоди завдають ті, хто вносить в цю боротьбу образу релігійного почуття. Треба боротися шляхом пропаганди, шляхом освіти»¹.

Особливо великі можливості для захисту дітей від релігійного впливу віруючих родичів, знайомих і сусідів та посилення атеїстичного виховання мають школи-інтернати і школи подовженого дня. Перебування дітей у них цілу добу чи протягом дня створює сприятливі умови для здійснення різноманітних виховних завдань. Вільний від занять час у цих школах заповнюється цікавою позакласною роботою. Інститут вихователів дає можливість систематично й глибоко вивчати побут школярів, з'ясувати причини, джерела релігійного впливу і своєчасно їх усувати, розгортати всебічну масову атеїстичну роботу в позаурочний час, а також тісніше пов'язувати між собою урочні й позакласні заняття.

Вчителі республіки мають на своєму рахунку чимало конкретних досягнень у переборенні проявів релігійності в деяких учнів. Наприклад, у горлівській школі подовженого дня № 76 трапився такий випадок. Помітили, що учениця V класу Наташа по дорозі додому знімає й ховає піонерського галстука. Потім вона взагалі перестала його носити, відмовилась від участі в шкільній самодіяльності, піонерській роботі. Вихователька вирішила з'ясувати, що трапилось з дівчинкою. Виявилось, що її мати — переконана сектантка. Вчителям вона коротко відрубала: «Моя дитина, і я її виховую, як хочу. А ви не втручайтесь».

Тоді вчителі й подружки почали вести бесіди з Наташею, роз'яснюючи шкідливість релігії. Однак дівчинка повторювала слова матері про «бога», «гріхи» або мовчала. Було зрозуміло, що вона керується не стільки власним розумом, скільки вказівками матері. На допомогу школі прийшла громадськість, профспілкова організація установи, де працювала мати. Переконати її не вдалось, але вона кінець кінцем погодилась з тим, щоб «дочка жила своїм розумом і своєю совістю». Наташа повернулась у ряди піонерів і взяла активну участь в громадському житті, як і її подружки.

Цей випадок мав місце тому, що ні класний керівник, ні інші вчителі своєчасно не поцікавилися умовами сімейного побуту школярки.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 158.

В результаті вплив релігійної матері виявився настільки сильним, що в дівчинки почали формуватися релігійні переконання. Стара мудра приказка правильно вчить: «Краще попередити, ніж лікувати».

Значний досвід індивідуальної атеїстичної роботи з учнями має кременецька школа-інтернат Тернопільської області. VII клас цього закладу почав відвідувати Михайло Ф. Він був замкнутий, мовчазний. Класні вихователі встановили, що батьки хлопця — сектанти, а сам Михайло поділяє їхні погляди. Педагоги школи виробили засоби виховного впливу на учня. Проводилась копітка й систематична робота і на уроках, і в позаурочний час. Згодом Михайло, як і всі учні VII класу, включився у змагання за кращий піонерський загін. Доклавши зусиль, семикласники школи завоювали перше місце серед піонерських організацій району й були нагороджені путівками в «Артек». Разом з усіма поїхав і Михайло. Перейшовши у VIII клас, він вступив до комсомолу. Після закінчення восьмирічної школи почав працювати на меблевій фабриці і став передовиком виробництва. Школа й зараз цікавиться його життям.

Як свідчать наведені приклади, індивідуальна робота по атеїстичному вихованню досягає бажаної мети тоді, коли спирається на підтримку шкільного колективу, коли ставить виховуваного в позицію активної свідомої діяльності.

Успішному вирішенню всіх цих питань сприяє і продуманий підхід до батьків, сполучення масових та індивідуальних засобів впливу.

Специфіка атеїстичного виховання вимагає вироблення спеціальної системи, яка враховує конкретні обставини і передбачає перспективу роботи. Як показує досвід, стихійність і епізодичність у цій відповідальній справі не тільки не дає бажаного ефекту, а й призводить до прикрих прогалин у виховній роботі, що спричиняється до пасивності дітей.

Систематичне, цілеспрямоване атеїстичне виховання в школі є важливою передумовою успішної підготовки підростаючого покоління до майбутньої свідомої діяльності, активної участі в будівництві комунізму.

Б. С. КОБЗАР

Повертаючись до надрукованого

КООРДИНАЦІЯ МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ — ЗАВДАННЯ ПРИНЦИПОВОЇ ВАЖЛИВОСТІ

Розпочата на сторінках «Українського історичного журналу» дискусія про методику вивчення селянського руху в Росії ХІХ ст. є принципово важливим явищем у радянській історіографії.

Розмах локальних досліджень про селянський рух став особливо помітним за останні роки, але поки що немає спроби узагальнити нагромаджений матеріал. Проте проблема вимагає саме узагальнень. Адже досі далеко не з'ясоване місце селянського руху у визвольній боротьбі в Росії на перших двох її етапах — дворянському і різночинському. Дослідники уникають відповіді на питання: чому В. І. Ленін називав другий етап різночинським, а не селянським? Чи вважати це випадковістю?

На таке центральне та супровідні його питання відповідь можна знайти тільки в разі, коли вся сукупність фактів селянського руху в ХІХ ст. буде згрупована й вивчена за допомогою єдиної методики, розробку якої ведуть дослідники, зокрема Д. П. Пойда¹ й М. Н. Лещенко², які почали дискусію.

Гостра полемічність надрукованих статей — свідчення глибокої заінтересованості і авторів і редакції журналу у виробленні правильних основ цієї методики. Я також хочу поділитися своїми думками з цього приводу.

Д. П. Пойда виходить з положення, що пореформений період характеризується зростанням індивідуальних рис у русі селян окремих селищ (стор. 26). М. Н. Лещенко, заперечуючи йому, не відкидає деяких особливостей «у формах і напрямках боротьби селян першої і другої половини ХІХ ст.» (стор. 33).

Д. П. Пойда не тільки переоцінює питому вагу нових рис у селянському русі після реформи, але невірно визначає і самий зміст новини. Він пише: «В діях селян кожного населеного пункту було більше, ніж у період феодално-кріпосницького ладу, специфічних рис і особливостей. І зумовлене це приватновласницькими інтересами селян, які стали власниками землі» (стор. 26). Автор явно помиляється: реформа, уніфікуючи становище селян у правовому й економічному відношеннях (скасування кріпосного права, єдині форми і розміри землекористування та платежів для селян величезних територіальних зон), створювала передумови для уніфікації змісту селянських виступів. Саме своєрідні умови побуту в різних маєтках були основою для замкнутості й локальності селянських виступів. Реформа ліквідувала відмінності окремих груп селянського стану: і поміщицькі, і держав-

¹ Д. П. Пойда. Про методику вивчення селянського руху періоду домонополітичного капіталізму, «Український історичний журнал», 1966, № 5, стор. 25—31.

² М. Н. Лещенко. Удосконалювати методику дослідження селянських рухів, «Український історичний журнал», 1966, № 5, стор. 32—38.

ні, і удільні селяни — одні раніше, інші пізніше — ставали «вільними сільськими обивателями», що також сприяло згуртуванню цих груп. Найвищий зліт селянського руху в момент реформи і впровадження уставних грамот за конкретністю й загальністю вимог, а також кількістю селян, залучених до боротьби, залишив далеко позаду навіть великі селянські повстання в Росії в 1773—1775 рр. під керівництвом Є. І. Пугачова.

У ХІХ ст. до початку пролетарського періоду у визвольному русі селянський рух був антипоміщицьким і тільки під впливом пролетаріату влився в загальнодемократичну боротьбу пролетаріату проти самодержавно-поміщицького ладу.

Саме ця антипоміщицька спрямованість дозволяє не шукати якихось двох методик у вивченні селянського руху в ХІХ ст., а обмежитися однією, що враховує певні особливості в розвитку цього руху до і після реформи.

Сама по собі вірна теза Д. П. Пойди, що приватна власність на землю роз'єднує селян, пояснює нам тільки причини виникнення «другої соціальної війни», яка, можливо, в українському селі з подвірним землекористуванням виявилася значно раніше, ніж у великоруському з обшинним землекористуванням. Але і на Україні і в Великоросії ця приватна власність виявляла свою роз'єднувальну дію всередині даного селища більше, ніж між селищами. Все це Д. П. Пойда наводить для доказу необхідності для пореформеного періоду вживати селище як одиницю виміру масового селянського руху. Д. П. Пойда пише, що «в своїй основі селянський рух періоду домонополістичного капіталізму був стихійний і локальний» (стор. 30). Але таким він, на жаль, був завжди.

Хоча не можна погодитися з теоретичним обґрунтуванням Д. П. Пойди, його пропозицію слід вважати правильною. Розглядати селище як одиницю обліку розмаху селянського руху треба і можна не тільки при вивченні пореформеного, але й дореформеного селянського руху в ХІХ ст. Це необхідно й доцільно тому, що селище є величина цілком придатна для підсумовування й порівняння, чого не можна сказати про поняття «селянське заворушення».

Облік «селянських заворушень» був запроваджений царськими каральними органами. У нашій літературі зустрічається зовсім неправильне твердження, ніби ці органи свідомо применшували кількість заворушень. Відгуком такого погляду є і думка М. Н. Лещенка: «Як відомо, офіційна статистика царської Росії значно зменшувала кількість селянських заворушень» (стор. 38). Але справа в тому, що царським властям не було потреби применшувати розмах селянського руху, оскільки вони не публікували цієї статистики, а приховувати дані не було рації. Для царського чиновника такий облік відповідав суґубо утилітарному завданню — він потрібний був для організації каральних дій або для звіту про їх проведення. Внаслідок цього в діловодстві кожного ступеня ієрархії каральних органів відклалися відомості, не враховані у центрі, оскільки центр акумулював тільки факти, що здавалися чиновникам найважливішими.

Оскільки вивчення селянського руху було розпочате на матеріалі центральних каральних установ, то одиницею обліку мимоволі стала та, що фігурувала у зведенні. Так у радянську історіографію селянського руху ввійшла одиниця виміру — «заворушення».

Потім, коли розширилось коло джерел і відомості поповнювались безперервно, природним стало бажання співставляти їх з даними центральних установ, що сприяло дальшому закріпленню практики вживання цієї одиниці обліку.

Радянська історіографія відкинула ліберальну легенду про відсутність селянського руху в критичні моменти історії селянства XIX ст. і це завдання можна було розв'язати, користуючись «методикою» підрахунку — спадщини царського діловодства.

Але поглиблення дослідницької роботи показало всю примарність і хиткість цієї одиниці виміру, що відкриває простір для суб'єктивістського підходу до вивчення такого складного явища, як селянський рух. «Селянське заворушення» включає різні форми виступів — від потрави до повстання, тому об'єктивним наслідком вживання цієї одиниці виміру є довільне й мимовільне спотворення справжньої картини. «Селище» як одиниця обліку дає можливість точно визначити розмах селянського руху, ступінь причетності до нього селянських мас, бо відома не тільки загальна кількість населених пунктів, але й кількість жителів у кожному з них. Разом з тим важко заперечувати справедливості думки М. Н. Лещенка про деяку штучність цієї одиниці обліку, бо часто селянські виступи охоплювали не одне, а кілька селищ. Однак зовсім неприйнятна його аргументація цієї думки. Облік за селищами не приведе до збільшення кількості виступів, як думає М. Н. Лещенко (стор. 35),— треба тільки правильно застосовувати цю одиницю обліку.

На розчленування тих групових селянських виступів, до яких були причетні селища, ми свідомо йдемо, щоб глибше вивчити їх розмах. Але «селище» це тільки місце події, тому облік повинен координуватися з іншим показником — змістом події, інакше не буде ясної картини селянського руху. Цей другий показник відображає якісний бік селянського руху. Його застосування дає основу для статистичних групувань, бо стає відомо, що в такому-то районі, в такий-то час, у таких-то селищах відбулася така-то подія, в інших — така-то.

За моїми дослідженнями у різних селищах центру Росії в XIX ст. було до 50 форм селянських виступів. Таким чином, одержавши цей первинний матеріал, можна побудувати таблицю, де по вертикалі перелічуватимуться всі ці форми (для стислості їх можна зашифрувати цифрами), по горизонталі — роки, а в клітинах таблиці — кількість селищ, у яких спостерігалась та або інша форма. Ця таблиця може бути доповнена відомостями про кількість учасників, про кількість жителів селища, про тривалість виступу, «прізвідників» і т. д.

За такою таблицею можна визначити ступінь охоплення селищ селянським рухом, а також ступінь гостроти селянської боротьби. Зважаючи на те, що селянські виступи не однакові за своєю гостротою, слід установити їх градацію. Основним показником її має стати ступінь матеріальної, моральної й політичної шкоди, що завдається панівному класу (або окремому його представникові) та ступінь охоплення селян цим виступом. За цією градацією порубка лісу або підпал (не пожежа в поміщицькому маєтку, а саме підпал) стоять нижче, ніж відмовлення від виконання повинностей (зокрема панщина), бо у першому випадку — дія окремих селян, а в другому — колективні дії всім селом. Не зупиняючись докладно на градації селянських виступів, слід однак підкреслити, що при її виробленні виступи, в яких поєднується багато різних форм, потрібно відносити до вищої форми, що проявилася. Таким чином усувається побоювання М. Н. Лещенка, що селище як одиниця виміру штучно збільшуватиме кількість виступів — і зберігається принцип обліку якісного боку виступів.

Видатні селянські виступи, як, наприклад, «Чигиринська справа», потрібно не тільки внести до таблиць, але й текстуально змалювати, щоб передати всі особливості таких великих (які рідко зустрічаються) подій селянського руху в XIX ст.

При розробці градацій форм селянського руху необхідно досягти єдності думок дослідників.

Намагаючись дати визначення поняття «селянське заворушення», Д. П. Пойда вважає, що під нього підходять «події, що залишили помітний слід у житті села й були протестом якщо не всього населення, то значної його частини певного населеного пункту» (стор. 28). Це визначення внутрішньо суперечливе й розпливчате. Насамперед, неясно, що означає «помітний слід у житті села». Війна, епідемія, смуга неврожайв теж залишали «помітний слід», але вони не є явищами селянського руху. Вбивство поміщика, підпал його садиби, побиття його та інші дії окремих осіб або групи селян залишали помітний слід у пам'яті, в усній народній творчості, але оскільки в них не брала участі «значна частина» населення, то за визначенням Д. П. Пойди вони не були «селянським заворушенням». І далі, йдучи за цією логікою, якщо численні відмовлення від виконання панщини, що охопили більшість селян селища, але, через їх постійне повторення в різні роки, не залишало помітного сліду в житті села, то ці події також випадають з поняття «селянське заворушення».

Проте будь-яка спроба визначити поняття «селянське заворушення» передрікається на провал, бо не можна визначити непевне, різнохарактерне одним терміном. Це поняття народилось у канцеляріях царського апарату, для чиновників якого всяка спроба протесту вже була надзвичайним явищем, що вимагало негайно «привести до покори». Чи є потреба шукати визначення цього поняття, якщо в кожному випадку селянського виступу спостерігається певна форма або сукупність форм селянського протесту? Досі, поки ми користувалися царською статистикою селянського руху, де основною одиницею обліку служило «заворушення», нам, звичайно, треба було шукати якість визначення. Але перехід до вище запропонованої одиниці обліку — «селище», виключає цю потребу. Термін «заворушення» як збірний, звичайно, можливий, але він ніколи не був і не може бути науковим поняттям.

У статтях Д. П. Пойди та М. Н. Лещенка порушено питання про облік конкретних наслідків селянських виступів. Позиція Д. П. Пойди з цього питання краща від позиції М. Н. Лещенка (стор. 29 і 36—37). Тверезий облік поступок селянам (навіть найдрібніших) допомагає не тільки у вивченні тактики лавірування панівного класу, але й показує ту саму порівняльну самостійність царського апарату, про яку говорять, пам'ятаючи ленінське висловлювання з цього приводу, але реально собі не уявляють.

М. Н. Лещенко висуває вірну тезу про те, що головні селянські вимоги (земля без викупу, знищення поміщицького землеволодіння та інших решток кріпосництва) не задовольнялися. Кожна поступка вчила селян боротися, вселяла певність у перемогу. Щоправда, вона ж і зміцнювала царистські ілюзії селян. Таке соціальне значення поступок. Воно, безумовно, говорить за те, що їх слід урахувувати в дослідницькій роботі. Важливе й економічне значення цих поступок, бо вони сприяли частковим успіхам американського шляху розвитку капіталізму на селі.

Вивчення всієї сукупності локальних найнезначніших перемог селян у «партизанській війні», що розгорнулася в пореформене 35-річчя, може дати позитивні наслідки. Для цього, всупереч думці М. Н. Лещенка, є достатнє джерело — викупні акти. Саме вони й уставні грамоти дають цінний великий матеріал. З матеріалів викупних актів чорноземного центру Росії пощастило встановити помітне зниження кількості селищ, що виходили на викуп з додатковим платежем, по-

чинаючи з 1864 р. Це був результат тієї небаченої для нашого ока (незафіксованої в звичних поліцейських документах) боротьби, яку вели селяни за кращі умови господарювання. Ця боротьба в кінцевому підсумку завершилась урядовим актом про обов'язковий вихід на викуп з частковим полегшенням його умов.

Вивчення наслідків селянських виступів — важлива частина дослідження, незалежно від того, чим виступи кінчалися для селян.

Завдання істориків — дослідити історичну дійсність у всій її суперечливості й пояснити цю суперечливість.

Уточненню підлягають й інші моменти методики вивчення селянського руху (оцінка факту вводу каральних команд, визначення ступеня організованості, стихійності, тривалості й стійкості, визначення значення національного, релігійного та інших моментів у селянському русі), але їх треба висвітлити окремо.

Українська історіографія селянського руху досягла значних успіхів. Над проблемою працює великий загін українських істориків, для координації зусиль яких доцільно запропонувати такий план. Внаслідок дискусії буде вироблена найраціональніша методика, що має лягти в основу фронтального вивчення селянського руху на Україні в ХІХ ст. Можливо доречно провести анкетне обстеження всіх архівів, де можуть бути матеріали про селянський рух. Одержаний анкетний матеріал доцільно сконцентрувати в одному місці й опрацювати, відповідно до прийнятої методики, силами всіх істориків, які бажали б і змогли б узяти участь у цій важливій справі. Внаслідок цього було б створено колективне дослідження однієї з кардинальних проблем нашої країни. Разом з тим, первинний матеріал анкетного обстеження різко збагатив би працю краєзнавців і сприяв би успішному написанню історії українських сіл.

Б. Г. ЛИТВАК

До історії міст і сіл Радянської України

ТОПОНІМІЧНІ ВІДОМОСТІ В «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР» включатиме найголовніші дані про населені пункти України з часу їх виникнення і до наших днів, зокрема про походження назв. Топонімічні відомості, тобто дані про походження та історичні зміни географічних найменувань, становлять важливе джерело для вивчення історії краю. Топоніміка — галузь мовознавства, у якій особливо виразно виявляється зв'язок історії народу та його мови. Тому автори нарисів та упорядники довідок мусять приділити належну увагу топонімам.

Назви населених пунктів виникли не в один час. Одні з них дуже давні, походять ще з часів Київської Русі, інші виникли пізніше. Чимало є найменувань, породжених уже радянською епохою. У той же час топоніми України досить строкаті за мовною належністю. За давніх часів на українській території побували різні племена і народи. Природно, в топоніміці України, особливо степової її частини, зустрічається багато назв тюркського походження. На півдні республіки, зокрема на узбережжі Чорного моря, чимало грецьких найменувань або ж назв, утворених на їх зразок, як Херсон, Одеса (в пам'ять античних Херсонеса та Одесоса), Маріуполь, Севастополь, Нікополь (старогрецьке «поліс» означає «місто»). Назвами іншомовного походження рясніє й топонімія Буковини, Закарпаття та інших областей України.

Вивчення назви, вірне пояснення походження її дуже часто допомагає розкрити історію ландшафту та заселення даної місцевості або ж конкретно проливає світло на якийсь період з минулого населеного пункту. Слід зауважити, що кожна назва з часом втрачає своє первісне значення: зникає або забувається той реальний об'єкт, за яким названо поселення; виходить з ужитку слово, використане для найменування населеного пункту; назва зазнає таких звукових змін, що втрачає зв'язок з початковим своїм варіантом.

Назви населених пунктів історично зумовлені, і завданням дослідника є розкрити їх значення. Якщо, наприклад, автор нарису про м. Донецьк розповідає, що у 1870 р. «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва», організоване у Лондоні Джоном Юзом, заклало власний рудник на березі р. Кальміуса¹, стане зрозумілим походження старої назви міста — Юзівка.

Усі назви населених пунктів можна згрупувати у певні лексико-семантичні розряди. Існує величезна кількість топонімів так званого антропонімічного походження (беруть початок від імен чи прізвищ людей). З періоду феодалізму залишилось багато назв, які походять від імен чи прізвищ власників маєтків. Автори нарисів та довідок Вінниччини стверджують, що с. Калинівка (Калинівського району Він-

¹ Журн. «Летопись революции», 1926, № 3—4, стор. 200.

ницької області) належало колись польському магнату Калиновському, а с. Корделівку (цього ж району) магнат назвав на честь своєї доньки Корделії (раніше село звалось Постоловим Бродом, бо лежить по обидва боки р. Постолової). Селом Токарівка на Херсонщині володів поміщик Токарев. У Харківській області селище Панютине носить ім'я царського генерала Панютина, а селище Сахновщина пов'язується з прізвищем поміщика Сахновського.

Чимало пунктів носять імена визначних революційних діячів, народних героїв, учених, письменників, діячів мистецтва та культури. Пояснення, популяризація цих пам'яток — благородна і почесна справа. Лише серед міст і селищ міського типу є багато назв, пов'язаних з іменем В. І. Леніна (сmt Леніне — Кримської області, сmt Ленінське — в Донецькій та Луганській областях та ін.). Від прізвища Ф. Е. Дзержинського походять назви міста Дзержинська в Донецькій і Дніпродзержинська в Дніпропетровській областях, а також сmt Дзержинськ в Житомирській області. У назвах населених пунктів України увічнені імена таких видатних борців за Радянську владу і діячів Радянської держави, як С. М. Кіров (м. Кіровське і сmt Кірове й Кіровськ у Донецькій, сmt Кіровське у Дніпропетровській та Кримській областях), М. І. Калінін (сmt Калініне Дніпропетровської, Калінінське Херсонської, Калінінський Луганської областей), Я. М. Свердлов (м. Свердлове Донецької і сmt Свердловськ Луганської областей), В. В. Куйбишев (сmt Куйбишеве в Запорізькій та Кримській областях) і багато інших. Почесне завдання авторів нарисів та довідок розповісти, чому колишнє місто Сновськ (Чернігівщина) перейменоване на Щорс, а колишні Олешки Херсонської області — на Цюрупинськ, чому Корсунь на Черкащині зветься Корсунь-Шевченківський.

Для молодшого покоління радянських громадян стало вже історією виникнення назви с. Олійники Сахновщинського району Харківської області. Це село так назвали на честь більшовика Петра Арсеновича Олійника, учасника партизанської боротьби, який загинув від руки бандита-петлюрівця 1919 р. У боях громадянської війни загинуло чимало людей, імена яких живуть у назвах сіл.

Отже, найменування населених пунктів доцільно розкрити при написанні багатотомної історії міст і сіл України. Це матиме велике виховне значення.

Для вивчення історії рідного краю цікаві свідчення можуть дати назви етнонімічного походження, тобто пов'язані з назвами народів. На Україні це досить поширене явище². Так, у південних областях республіки не випадково зустрічається чимало найменувань, пов'язаних з етнонімами «болгари», «серби», а на Волині і Поділлі є назви, що свідчать про перебування тут чехів (с. Чехи у Хмельницькій області, с. Чехівщина на Волині, с. Чехів на Тернопільщині). Топонімія допомагає встановити райони розселення народів, простежити етногенез українського народу.

Найменування населених пунктів становлять матеріал для вивчення міграції населення. Так, у деяких областях України є багато назв з компонентом «Нов-» (Новомосковськ, Новомиргород, Новоархангельськ і т. ін.). Особливо багато їх у районі Донбасу, Харківщини. Як правило, такі населені пункти засновані переселенцями з інших країв у середині та в кінці минулого століття. Аналіз цього явища допоможе у дослідженні проблеми заселення певних територій країни.

² В. Д. Дяченко. Про назви населених пунктів України етнонімічного походження, зб. «Питання топоніміки та ономастики», К., 1962, стор. 157—164.

Серед населених пунктів України трапляється багато однойменних. Проте однакові назви поселень у різних місцевостях далеко не завжди свідчать про переселення. Наприклад, на Україні є 23 Павлівські сільради³ (центри сільрад зветься Павлівками), але це не означає, що з Павлівки Жашківського району на Черкащині переселилися люди в Павлівку полтавську чи волинську. Проте не виключено, що окремі правобережні Павлівки дали назви Павлівкам донецьким, луганській, харківській. Тут уже авторам нарисів та довідок широке поле діяльності — шукати, досліджувати, доводити, спростовувати.

Часто, щоб розкрити походження назви населеного пункту, треба дослідити навколишнє географічне середовище. Величезна кількість найменувань походить від якогось природного об'єкта — ріки, озера, гори, урочища, долини, яру тощо, відбиваючи риси місцевого ландшафту. Наприклад, село Рогачик (Херсонської області) лежить на р. Рогачик; на околиці с. Білки (Вінницької області) бере початок р. Білка — притока р. Соб; с. Годунівка (Яготинського району на Київщині) розташоване на однойменній річці, м. Луганськ — на р. Луганці, с. Рогань (на Харківщині) лежить обабіч р. Рогань.

За свідченням авторів довідок, посеред села Широка Балка на Херсонщині справді тягнеться балка шириною до 2 км. Назва с. Бобейка в Чернівецькій області пішла від однойменної гори поблизу села⁴. Недалеко від с. Пороги Ямпільського району Вінницької області є гранітні пороги на Дністрі. Навіть особливості лісу навколо населеного пункту можуть відбиватися в його назві, наприклад, Сосниця, Березна, Дубовий Гай, Грабівка, Єліне — в Чернігівській області.

Найменування свідчать про характер господарства в далекому минулому, відбивають назви промислів і занять, навіть давно забутих, вказують на характер розподілу природних багатств, отже, дають важливі відомості дослідникам економічної історії краю. Пояснити ж таку назву — означає розкрити виробничу роль самого населеного пункту. Загальновідоме значення назв типу Гута, Рудня, Буда, Виноградний, Бортничі і т. ін. А ось зовсім свіжий приклад. У Чугуївському районі на Харківщині є селище міського типу Есхар. Воно виникло у 1926—1928 рр. під час будівництва електростанції Харківського промислового району. Назва його є власне складноскороченим словом (аббревіатурою) і означає: електрична станція Харківщини. Село Заводи Ізюмського району Харківської області виникло ще в 20-х рр. XVIII ст. Тут займалися виварюванням солі на соляних заводах. У найменуванні села й відбито виробничу діяльність його мешканців у минулому.

Є населені пункти, назви яких пов'язані з релігійними віруваннями людей. Так, поселення на місці майбутнього Миколаєва (обласного центру) фіксувалося давно, проте воно руйнувалося турецько-татарськими загарбниками. Десь 1788 р. тут було закладено верф і на честь Миколи-чудотворця названо все поселення Миколаєвом⁵.

Отже, у найменуваннях знайшли відображення різні види людської діяльності чи прикмети місцевості. Проте у кожному конкретному випадку треба спеціально досліджувати, порівнювати з історичними даними, з навколишнім географічним середовищем.

³ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ, К., 1965.

⁴ Ю. О. Карпенко. Топоніміка гірських районів Чернівецької обл., Конспект лекцій, Чернівці, 1964, стор. 15—16.

⁵ Газ. «Молодь України», 26 листопада 1965 р.

При написанні нарисів часто доводиться зустрічатись з легендарними поясненнями тих чи інших назв. Ці легенди слід урахувувати, але не віддавати їм переваги. З усіх можливих варіантів вибирається найбільш переконливий і обґрунтований.

«Методичні вказівки» Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» вимагають подавати назву населеного пункту з позначенням наголосу (Дубовé, Сосновá, Кривий Ріг, Ямпіль, Полóги і т. д.). У переважній більшості нарисів та довідок, які надходили для рецензування до Інституту історії АН УРСР, цієї вимоги не дотримано.

Якщо населений пункт перейменовували один або кілька разів, потрібно обов'язково вказати рік, коли це було здійснено, стару назву і по можливості пояснити як її, так і нову.

Окремо слід звернути увагу на ті назви, які не узгоджуються з нормами української мови. У зв'язку з тим, що в дорадянський період найменування населених пунктів України офіційно вживалися і фіксувалися в документах та літературі не в українській, а в іншомовній формі (російській, польській, румунській та ін.), з'явилося чимало таких назв, які не узгоджуються з нормами української мови та правопису* (Ново-Надеждине, Родники, Советський, Октябрьське, Западне, Спокойствие, Охотниче та ін.). При написанні «Історії міст і сіл Української РСР» це необхідно враховувати, забезпечуючи додержання принципів своєї мови.

У процесі роботи над нарисами й довідками слід залучати для консультацій місцевих учителів мови, звертатись за порадами до Інституту мовознавства АН УРСР. Обласні редколегії повинні використати написання «Історії міст і сіл Української РСР» для унормування назв своєї області. Іноді, правда, це пов'язане із серйозними спеціальними дослідженнями (історичними та філологічними). Останнім часом питання про унормування назв населених пунктів порушується в пресі (наприклад, про м. Охтирку, яке до цього часу офіційно іменується Ахтиркою⁶, про Сіверськодонецьк, який невірно називають Северо-Донецьком, і т. д.). Багато в цій справі можуть допомогти обласні Ради депутатів трудящих, які мають право розв'язувати питання про назви населених пунктів (аж до заміни їх).

Створення «Історії міст і сіл Української РСР» сприятиме справі нормалізації географічних найменувань, зокрема назв населених пунктів. Виданню необхідно забезпечити належний науково-теоретичний рівень, високу культуру мови.

І. П. ЧЕПІГА

* Така ж картина спостерігається і в назвах колгоспів, радгоспів, кінотеатрів. Так, лише на Харківщині є кілька колгоспів, що носять назви: «Родина», «Рассвет», «Победа», «Красная Армия» та ін.

⁶ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ, К., 1965.

Охорона і використання пам'яток історії та культури

ВИКОРИСТАННЯ В ІДЕЙНО-ВИХОВНІЙ РОБОТІ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Пам'ятки історії та культури, створені талановитими майстрами з народу, відбивають його багатовікову історію і культурний розвиток, мають велике виховне значення.

З ініціативи В. І. Леніна з перших днів Великої Жовтневої соціалістичної революції облік і збереження історико-культурних пам'яток стали державною, загальнонародною справою, до якої залучаються широкі маси робітників, селян та інтелігенції. В цьому значна роль належить членам Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, що створено за рішенням Ради Міністрів УРСР.

Вже перші кроки діяльності цього Товариства в м. Києві та Київській області свідчать, що воно активно сприяє поліпшенню справи збереження історико-культурних пам'яток у місті та області, а також використанню їх для виховання трудящих на революційних традиціях минулого нашого народу.

У Києві зараз важко знайти школу або піонерську організацію, які не брали б участі в урочистих походах з вінками та квітами до пам'ятників, могил, меморіальних дошок у дні революційних свят або ювілейних дат, зв'язаних з діяльністю видатних революціонерів, полководців, діячів науки і культури.

Тисячі киян і відвідувачів столиці ідуть до пам'ятників В. І. Леніну, М. Ф. Ватутіну, М. О. Щорсу, І. Я. Франкові, Т. Г. Шевченку, О. С. Пушкіну, до обеліска на могилі Невідомого солдата в парку Вічної Слави.

Такі ж походи організуються в містах, селищах промислового типу і селах області, зокрема до пам'ятників В. І. Леніну в районних центрах, М. Ф. Ватутіну (с. Нові Петрівці), В. П. Чкалову (с. Гостомель), О. М. Горькому (м. Біла Церква), Т. Г. Шевченку (м. Яготин, м. Переяслав-Хмельницький). З пошаною уквітчують бюсти двічі Героїв Соціалістичної Праці О. Диптан (с. Кодакі) і С. Виштак (с. Лосятино).

Організуються урочисті походи до меморіальних дошок на честь ювілейних дат. У Києві — понад 200 меморіальних дошок, багато з них зв'язані з подіями Великої Жовтневої соціалістичної революції. Дошки встановлені на будинках, де жили видатні діячі революції, Герої Великої Вітчизняної війни, визначні вчені, письменники, композитори.

Трудящі м. Переяслава-Хмельницького та гості з інших міст не минають будинок, де жив Т. Г. Шевченко і де він написав свій уславлений «Заповіт» та інші твори. Відвідувачі залишають квіти біля бюсту великого Кобзаря на цій садибі.

В Боярці привертає увагу меморіальна дошка на приміщенні вокзалу, де в свій час працював М. Островський, у Сквирі — на будинку, де жив Г. Котовський, в Ржишеві — на школі, в якій вчився Герой Радянського Союзу Олег Кошовий.

Пам'ятники і деякі меморіальні дошки є місцем зустрічі з вете-

ранами революції і героями Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.). Наприклад, на честь 20-річчя визволення Києва біля обеліска в парку Вічної Слави відбулась урочиста лінійка піонерського активу столиці. Тут з спогадами виступив учасник цих подій генерал-лейтенант Т. Ф. Уманський. На міському комсомольському зльоті, який також проходив у цьому пам'ятному місці, виступили генерал Я. І. Мельников і командир Бородянського партизанського загону Г. С. Куцан.

Стали традиційними щорічні міські лінійки біля пам'ятника В. І. Леніну, де відбулися зустрічі молоді із старими комуністами О. П. Піроговим, Е. Г. Горбачовим, Б. І. Федоровим, С. І. Білоусовим та ін.

Особливого масштабу набрав урочистий комсомольський похід з факелами, присвячений 20-м роковинам визволення Києва від фашистських загарбників. Організаторами всіх цих заходів були міськом комсомолу та Окружний будинок Радянської Армії.

Комсомольські і піонерські організації проводять аналогічні походи в населених пунктах Київської області. Біля пам'ятників і могил виступають старі більшовики, герої Великої Вітчизняної війни. Так, у Кагарлику, в селі Жовтневе, на могили загиблих в дні війни комсомольців-десантників щорічно відбувається молодіжний зліт.

Традицією стало проведення під девізом «Зліт трьох поколінь» щорічних зустрічей комсомольців Києва і області у підніжжя Трипільського обеліска, встановленого на місці звірячої розправи банди Зеленого над комсомольцями в 1919 р. у с. Трипілья.

В районі Білої Церкви й Дарниці є могили чехословацьких воїнів — учасників Великої Вітчизняної війни. Їх систематично відвідують трудящі нашої республіки й численні делегації з Чехословаччини.

Цікава форма вивчення революційного минулого піонерами і учнями — створення груп «Червоних слідопитів» при школах і в Палаці піонерів. Вони збирають матеріали про маловідомих героїв-партизанів, підпільників, організують походи по місцях партизанських битв і по бойових шляхах партизанських з'єднань С. А. Ковпака, М. І. Наумова та ін. Ці матеріали експонуються в Музеї піонерської слави в Київському палаці піонерів або в шкільних музеях.

Деякі школи Києва використовують місцеві історичні пам'ятки при вивченні курсу історії. Члени шкільних історичних гуртків знайомляться з стародавніми пам'ятками, місцями революційних подій, життям і діяльністю видатних революціонерів, письменників, полководців, композиторів тощо. Особливо добре організована ця робота в київській середній школі № 25. Історичне товариство школи видає рукописний журнал «Юний історик», періодично виготовляє альбоми фотографій і газетних вирізок, присвячених історії Києва тощо.

В містах і селах Київської області вивченням історичних пам'яток займаються деякі бібліотеки. Зокрема, цю справу добре налагодив бібліотечний актив с. Ракитне.

Велику роботу по комуністичному вихованню трудящих, з використанням історичних пам'яток, провадить міське відділення товариства «Знання», яке, крім екскурсій по місту, організує лекції на краєзнавчі теми, зокрема з історії Києва. Печерське районне відділення цього Товариства має свій філіал при заводі «Арсенал», який влаштовує читання лекцій з історії заводу, виступи із спогадами учасників повстання 1918 р. проти контрреволюційної Центральної ради.

В деяких селах області активісти-комсомольці, члени комісій по запровадженню нових обрядів організують урочисті походи з квіта-

ми та вінками на могили героїв громадянської, Великої Вітчизняної воєн.

Значну роль у справі комуністичного виховання трудящих відіграє Державний історичний музей УРСР, який протягом року відвідують понад 200 тис. екскурсантів. У цьому ж напрямі провадиться робота в його філіалі — «Пам'ятнику-музеї визволення Києва від фашистських загарбників», до якого комсомольські організації Києва та Окружний будинок Радянської Армії організують екскурсії молоді.

Кращому використанню історичних пам'яток у виховній роботі дуже сприяють такі видання, як путівник «Історико-революційні пам'ятні місця у Києві» (автори І. М. Чудновська, Г. Н. Кононко і І. М. Скуленко), «Розповідають художньо-меморіальні дошки Києва» (автор А. М. Галайчук).

Свій вклад у справу комуністичного виховання трудящих вносить комісія киевознавців-любителів при Державному історичному музеї УРСР, яка організує систематичне читання лекцій з історії Києва та його культурних скарбів.

Вже знайдено немало цікавих форм і методів використання історико-культурних пам'яток у виховній роботі серед населення, особливо молоді. Важливо ширше їх впроваджувати і збагачувати далі. Цьому, безперечно, сприятимуть міське й обласне Товариство по охороні і збереженню пам'ятників історії та культури.

В. О. СИДОРЕНКО

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ НА БОЙОВИХ ТРАДИЦІЯХ

Трудящі Радянського Союзу свято шанують пам'ять про загиблих у Великій Вітчизняній війні, оточують глибокою повагою тих, хто не шкодував своїх сил і самого життя в ім'я нашої великої справи. Приклади мужності й героїзму сотень і тисяч героїв допомагають виховувати в душі патріотизму нашу молодь, допомагають їй усвідомити, якою дорогою ціною дісталась нам перемога.

Культосвітні заклади Одещини використовують різноманітні засоби для виховання молоді на бойових традиціях, передусім зустрічі з визволителями наших міст і сіл від фашистських загарбників, народними месниками, мужніми підпільниками. Чимало друкованих спогадів учасників Великої Вітчизняної війни, зокрема про незабутню епопею оборони і визволення міста-героя Одеси, стають у пригоді бібліотекам для організації бібліографічних оглядів літератури, читачьких конференцій, зустрічей з учасниками героїчних подій. Так, у Червоноокнянській зональній бібліотеці Котовського району вже рік діє куток бойової слави. Багато місця в ньому відведено подвигам місцевого жителя О. А. Юраша, який разом з чехословацькими партизанами визволяв м. Скалицю. На честь цієї події у Чехословаччині було випущено поштову марку. У книзі А. Згібнева «Спасибі, солдате» змальовано героїчні вчинки Юраша. Нещодавно у бібліотеці відбувся тематичний вечір «Герої живуть серед нас», де виступили О. А. Юраш, нині працівник колгоспу «Шлях Ілліча», та колишній командир танкового з'єднання В. П. Гончарук. Присутні ознайомились з книжковою виставкою «Цих днів не змовкне слава», прослухали огляд кількох книжок, присвячених героїзму радянських людей у роки другої світової війни.

Кутки бойової слави створено в клубах сіл Котовського району

Федосіївка, Велика Кіндратівка, Володимирівка, Гидерим та ін. У Котовській міській бібліотеці на вечір «Бійці згадують минулі дні» прийшли учасники Великої Вітчизняної війни — колишні воїни Радянської Армії, нині працівники цукрового заводу Сіренко і Штайнер, учасник партизанського руху Захаренков, в'язень гітлерівського табору смерті в Бухенвальді Мунтян. Їх розповіді справили сильне враження на юних читачів. А комсомольці Новоселівки організували вечір «Нехай назавжди замовкнуть автомати, а серця молоді б'ються».

Велику роботу по пропаганді бойових традицій серед населення провадять районні й обласне товариство «Знання». Протягом 1966 р. на Одещині відбулося близько 600 тематичних вечорів і зустрічей з учасниками Великої Вітчизняної війни. На підприємствах, в установах, парках і будинках відпочинку десятки тисяч трудящих були присутні на лекціях і вечорах «Цього забути не можна», «Нас надихають подвиги батьків», «Пам'ятай про тих, хто легендою овіяний», «Рівняння на героїв», «На сторожі улюбленої Вітчизни». В одному з вечорів — «Це не повинно повторитися» — взяло участь понад 650 чоловік. Колишні в'язні таборів смерті Бухенвальд і Маутхаузен В. Рачковський та А. Пирогов розповіли про жорстокість гітлерівських вандалів, про мужню боротьбу, яку вели радянські та інші військовополонені.

Набули популярності вечори-зустрічі з одеськими літераторами — учасниками Великої Вітчизняної війни. На одному з вечорів «З пером і автоматом» виступили письменники В. Ляковський, В. Іванович, В. Курбатов, які поділилися спогадами про незабутні дні великої битви з гітлерівськими загарбниками, прочитали присутнім уривки із своїх творів.

Як відомо, в 1944 р. під Одесою, поблизу с. Йосипівка, був висаджений десант підпільників, які встановили зв'язок з народними месниками міста і взяли участь у вигнанні окупантів з Одеси. Про подвиг десантників, очолюваних мужнім чекістом Авдеевим-Чорноморським, їх самовіддану боротьбу з ворогом створено пісні, книги. І ось на місце незабутніх подій приїхали десантники — зв'язковець Дора Мамедова, начальник штабу групи Дмитро Гавшин, учасники підпільної групи Євген Баркалов, Василь Рибін, Микола Шляхов та ін. Вони зустрічалися з колгоспниками, школярами, молоддю району. На місці висадки десанту споруджено пам'ятний обеліск, а всім героям-десантникам вручено почесні паспорти громадян села Йосипівки.

Центром багатьох масових заходів по вихованню юних лєнінців Одеси на бойових традиціях став Палац піонерів. У 1965 р. звідси дано старт походу бойової слави. М. З. Галай, колишній командир 248-ї Одеської Червонопрапорної стрілецької дивізії, солдати і командири якої брали участь у визволенні міста-героя і 10 квітня 1944 р. піднесли на оперному театрі прапор, дав завдання червоним слідопитам пройти по місцях боїв дивізії. Учні 29-ї, 11-ї, 35-ї, 3-ї та інших шкіл зібрали величезний матеріал з історії дивізії, організували музеї і кімнати бойової слави. Вихованці 50-ї, 57-ї і 121-ї шкіл встановили невідомі досі факти героїчної діяльності наших земляків — Якова Гордієнка, Олександра Орлика, Володимира Похмурного. Імена цих підпільників, що загинули, виконуючи завдання командування, були присвоєні одеським школам. Юні одесити з інтересом вивчають подвиги своїх земляків — колишньої робітниці трикотажної фабрики, кулеметниці Ніни Онілової, відважного снайпера Героя Радянського Союзу Людмили Павлюченко.

Члени клубу «Іллічівець» 118-ї школи простежили бойовий шлях полку винищувачів під командуванням майора Л. Шестакова. Учні

запросили до себе в гості колишнього льотчика Героя Радянського Союзу А. Т. Череватенка, який розповів про долю багатьох однополчан і передав клубу кілька фотознімків та свою книгу, присвячену участі льотчиків в обороні Одеси. Учні 6-ї школи-інтернату зацікавились бойовими справами батареї, якою командував лейтенант Є. Гусев. Піонери запросили до себе кавалера багатьох орденів майора Є. Гусева, артилериста І. Антонюка, медичну сестру першого морського полку М. Дунай-Ніконову, які розповіли чимало цікавого про хоробрість чорноморських моряків і піхотинців при обороні Одеси і Севастополя. Присутні на вечорі одеський письменник Г. Карев, колишній начальник боепостачання першого морського полку І. Матвеев та інші подарували дітям речові експонати та книжки.

Десятки одеських шкіл ведуть роботу по вшануванню героїв оборони і визволення міста. На їх адресу надходять листи від колишніх воїнів. Червоні слідопити 132-ї школи вирішили встановити постійний нагляд за могилами бійців 248-ї дивізії, які загинули в Одесі. Вони розшукали місце поховання бійця Самаріна, вбитого під Одесою. Піонери закликали всіх школярів Одещини наслідувати їх приклад, ширити рух по вивченню героїчної історії Радянської Армії.

І ось надійшли перші повідомлення про послідовників одеських школярів. Юні слідопити козацької школи Балтського району шефствують над братською могилою, де поховані визволителі села, зокрема Герой Радянського Союзу Костянтин Антонов. Школярі відшукали його матір, товаришів, і вони, жителі далекої Чувашії, були їх гостями. Відтоді червоні слідопити листуються з матір'ю Антонова.

Чимало добрих справ і на рахунку молоді Саратовського району. Наприклад, у с. Вишневе з ініціативи комуністів та сільської бібліотеки задовго до святкування 20-річчя перемоги над гітлерівською Німеччиною було створено гурток червоних слідопитів. Кожний його член одержав конкретне завдання по виявленню учасників Вітчизняної війни та встановленню зв'язків з сім'ями загиблих воїнів. На основі зібраних матеріалів згодом у бібліотеці були організовані три стенди. На першому з них представлені фотографії саратців — учасників війни, документи, що свідчать про їх ратні подвиги, короткі описи їх життя. На другому стенді — «Вічна слава героям» — вказані прізвища тих, хто загинув на полі бою, наведені їх біографічні дані. Третій стенд — «Це він, солдат моєї держави, охороняє мир на всій землі» — присвячений молодим саратцям, які нині служать у Радянській Армії.

Розвитку туристсько-краєзнавчої роботи сприяла науково-практична конференція, скликана 27—29 серпня 1965 р. в Одесі Міністерством освіти УРСР, ЦК комсомолу України спільно з Науково-дослідним інститутом педагогіки УРСР та Республіканською дитячою екскурсійно-туристською станцією. Конференція прийняла Положення про республіканську туристсько-краєзнавчу експедицію піонерів і школярів, присвячену 50-річчю Великого Жовтня.

У масово-роз'яснювальній роботі слід якнайповніше використовувати комсомольський актив, працівників культурно-освітніх закладів, учасників Великої Вітчизняної війни, домагаючись, щоб молодь стала спадкоємцем славних бойових традицій своїх батьків.

Г. В. АНГЕЛОВ

Спогади

А. Г. СЛИНЬКО
(член КПРС з 1917 р.)

У БІЛЬШОВИЦЬКОМУ ПІДПІЛЛІ

Наприкінці липня чи в перших числах серпня 1919 р. мене викликали до Центрального Комітету Комуністичної партії України і повідомили, що я разом з іншими київськими комуністами мобілізована на політичну роботу в 13-ю армію. Вийждати потрібно було наступного дня.

Знявшись з партійного обліку в губкомі партії, я прийшла додому. Пізно ввечері повернувся мій чоловік Петро Федотович Слинко — член ЦК КП(б)У та ВУЦВК. За вечерею він розповів про становище на фронтах: денікінці, підтримані інтервентами, наступали з півдня. З півночі просувались білогвардійці. На північному заході до червоного Пітера рвалися банди Юденіча. Зі сходу — Колчак і чехословацький корпус. 13-а армія діяла тоді на північ від Харкова, а Харків уже захопили білогвардійці.

Я показала Петру Федотовичу своє посвідчення про відрядження мене до політвідділу 13-ї армії. Трохи замислившись, він сказав: «Ну що ж, якщо дружина в мене комуністка, то не заховаєш її в хаті. Проте я дещо інше планував...». І Петро розповів, що за рішенням ЦК КП(б)У він залишається на роботі в тилу білих, тільки не в Києві чи Харкові, де його добре знають, а на Херсонщині або Миколаївщині. І він думає, що корисною в цій групі була б і я, бо уже мала досвід підпільної роботи. Проте я вважала за незручне відмовлятися від попереднього доручення. Все ж ми домовилися: якщо я попаду на підпільну роботу в тилу ворога, дам знати про це.

Вранці ми в останній раз разом поснідали, провели на вокзал мене Петро не зміг, його чекали у ВУЦВК. Тільки перед самим відходом поїзда він підбіг до вагона й попрощався. Разом зі мною їхало дванадцять комуністок. Серед них пригадую П. Бокль, К. Григорович, М. Кузнецову, В. Носову, З. Карабаджан, Ж. Хайкіну. Через три чи чотири дні прибули в Орловську губернію, де знаходився штаб 13-ї армії. Мене затвердили комісаром санчастини 42-ї дивізії, в розпорядження начальника особливого відділу 13-ї армії М. Жуковського.

В особливому відділі М. Жуковський і Б. Магідов детально розпитали мене про рідних, освіту, про роботу в київському більшовицькому підпіллі, про людей, серед яких я жила. Я розповіла, що народилася в родині бакинського залізничника, закінчила з срібною медаллю 8 класів жіночої гімназії. Коли була курсисткою Вищих жіночих курсів, виконувала різноманітні завдання більшовицької підпільної організації, знайома з побутом і звичаями багатих сімей.

Після детальних перевірок і консультацій мене і Віру Носову повідомили, що ЦК КП(б)У рекомендує використати нас на підпільній роботі у Харкові. Там ми повинні влаштуватися на квартирі у сім'ї військового. На допомогу прибудуть ще троє: Франц із полонених австрійців, комуніст, та дві дівчини. Франц відкриє перукарню, одна з дівчат стане манікюршею, інша — прибиральницею. Цих трьох знайдемо по об'яві в газеті про відкриття перукарні. Сюди будемо приносити розвідувальні дані, які «прибиральниця» переправлятиме через фронт.

Стали готуватися до від'їзду. Віра могла їхати з своїми документами, бо в Києві її мало знали як комуністку. Мені ж видали підроблені документи. Нам пошили пальта, плаття та інші речі, які свідчили б про заможне походження. Вивчивши адресу явочної квартири в Харкові й пароль, ми вирушили.

З великими труднощами дісталися до окупованого Харкова. Спершу зупинилися в готелі поблизу вокзалу, по об'явах у газетах почали шукати кімнату. Об'яв було багато, але довго нічого потрібного ми не знаходили. Нарешті нам повезло. На Ветеринарній вулиці, 24 здавала кімнату сім'я полковника Маркова, ад'ютанта генерала Баратова — представника ставки Денікіна при грузинському меншовицькому уряді. Знайомлячись з хазяйкою, ми пояснили, що хочемо продовжувати навчання в Харківському медичному інституті і нам потрібно влаштуватися у пристойній сім'ї, щоб наші батьки були спокійними. Того ж дня і переїхали.

Щоденно ми проглядали всі харківські газети з надією побачити об'яву про перукарню. Дні йшли, а об'яви не було. Бездіяльність пригнічувала. Перед від'їздом М. Жуковський попереджав, що з місцевою підпільною організацією зв'язуватися лише у випадку крайньої необхідності. Ми вважали, що така необхідність назріла. Віра залишилась дома, а я кілька днів ходила за вивченою адресою, тепер я її вже не пригадую, але шоразу двері були замкнені. Стало зрозумілим, що конспіративної квартири тут уже не було. Пізніше ми взнали, що Франц у Харків не прибув.

Я все ще не знала, як зв'язатись з підпільною організацією. Одного разу на Сумській вулиці я раптом побачила, що назустріч мені йде Міра Рабінович, комуністка з Києва. Мені коштувало великих зусиль, щоб не кинутися тут же їй в обійми. Я минула її, кинувши на ходу: «Йди в парк, я прийду туди». Там, у глухому кутку, я сіла на лавку й почала чекати. І коли підійшла Міра, ми дали волю своїм почуттям. Міра сказала, що її партійне ім'я Ася. Розповіла, що явка, на яку я весь час ходила, провалилась і, взагалі, у місті дуже багато провалив, багатьох товаришів арештовано. Мабуть, у ряди підпілля пробрався провокатор. Заарештовано Михайла Чорного та інших товаришів, надісланих ЦК КП(б)У для керівництва партійною роботою.

Ася дала мені адресу явочної квартири на Міщанській вулиці в невеликій крамничці. Назвала пароль. Наступного дня ми з Вірою вирушили. По паролю «Чи не продаються у вас солоні кавуни?» ми пройшли у кімнату. Обстановка, в яку ми потрапили, мені не сподобалась. Кілька молодих юнаків і дівчат зустріли нас галасом. Хтось мене пізнав і назвав Стасею (так називали мене у Києві). Люди були молоді, вперше працювали в підпіллі. Готові на все, вони ще не знали, скільки витримки, терпіння й винахідливості вимагає підпільна робота. Порівняно з ними я вже мала великий досвід: ще гімназисткою брала участь у бакинських нелегальних гуртках, згодом — у студентській більшовицькій організації у Києві і, нарешті, — у київському більшовицькому підпіллі під час гетьманщини й петлюрівщини в 1918 р. Правилам конспірації мене вчили Станіслав Косіор, Андрій Бубнов, Се-рафима Гопнер та інші керівні працівники ЦК КП(б)У.

Я сказала тоді присутнім, що ніколи в Києві не працювала, з ніякою Стасею не знайома і не знаю, хто такий Петро Слинько, дружиною якого вони мене називали. Ми бачили, що товариша, до якого ми прийшли, не було. Вирішили почекати. Тут я зрозуміла, що однією з причин провалів у Харкові було порушення елементарних правил конспірації.

Нарешті прийшов товариш Леонов, якого всі чекали. Він поговорив з товаришами, дав якісь доручення. Потім почав розмовляти з нами. Я йому зразу ж вказала на недопустимість таких зборищ на конспіративній квартирі. Пред'явивши свої мандати, ми доповіли, що наш план організації розвідувальної роботи зірваний через неявку трьох наших членів і тому ми переходимо в розпорядження харківської підпільної організації. Ми попросили також допомогти нам встановити зв'язок з 13-ю армією, щоб передавати розвідувальні дані. Крім того, ми повідомили товариша Леонова, що маємо коштовності, які вважаємо за потрібне передати на потреби підпільної організації. Таку пропозицію Леонов схвалив, бо підпільна організація саме розгортала роботу по організації звільнення із тюрми заарештованих. Домовилися, що коштовності передамо йому наступного дня у парку.

Після відвідання конспіративної квартири ми з Вірою довго сиділи в парку, обговорюючи питання, пов'язані з виконанням завдань політвідділу армії. Насамперед, потрібно було «подружитися» з Марковою, щоб вона нас вважала своїми. Це нам швидко вдалося, оскільки ми виявляли велику любов до її маленьких дочок Тамири й Наташі. До неї заходили офіцери з штабу Май-Маєвського, часто бував один підпоручик — її далекий родич. Маркова все частіше стала запрошувати нас обідати й вечеряти за свій стіл. З розмов військових ми дізнавались про частини, що рухались на фронт, про озброєння, що надходило білогвардійцям від їх союзників — Англії, Франції та ін. У своїй кімнаті ми записували дані, потім передавали їх Асі, а вже через неї відомості надходили в штаб фронту.

У вересні — жовтні 1919 р. денікінці успішно наступали й вихвалялися, що скоро «Москва зустрічатиме білу армію-визволительку». Нам важко було слухати це, проте ми тримали себе в руках і робили свою непомітну, але важливу справу.

У двадцятих числах жовтня (за старим стилем) до мене прийшов Марко Резніков. Я його знала давно як студента Київського університету, члена нашої партії. Марко прийшов чимсь стурбований, розпитав про новини, я передала йому чергове зведення. Потім він запитав, чи знаю я що-небудь про Петра Слинька. Я розповіла, що Петро повинен був поїхати на підпільну роботу в одне з південних міст України, і ми домовились про листування, якщо мене направлять на підпільну роботу. Я йому вже написала два листи до запитання на умовлене прізвище в ті міста, куди його мали послати, але відповіді не було. Мовчання Петра мене турбує, проте я думаю, що він в іншому місті і не одержав мої листи. І тут Марко розповів мені правду...

Виявляється, ще до мого приїзду Петра заарештували в Харкові. Обставини арешту були підозрілі. Його схопили в першій же день приїзду. Михайла Чорного, який прибув разом з Петром, було заарештовано через кілька днів. Є підозра, що обидва видані провокатором. Передбачення згодом підтвердились. Від Льолі Чернишевської, яка виїхала з Києва разом з Слинськом і Чорним, я довідалась про подробиці арешту. З Києва виїжджали спільно, і Петро не зміг навіть змінити одягу, в якій ходив у місті. У Харкові він зайшов до магазину, щоб купити костюм. Там його й арештували, направили до поліцейської дільниці, де його пізнали. З дільниці Петро спробував утекти, проте не вдалось це здійснити, і його перевели в тюрму на Холодній горі.

М. Чорний і П. Слинсько разом з М. Тарногородським входили до складу трійки по керівництву підпільною роботою на Лівобережній Україні. При арешті була захоплена велика сума грошей, призначена для розгортання підпільної роботи. Червоний Хрест на чолі з А. Яноювою намагається полегшити долю Михайла і Петра, можливо навіть зробить спробу викупити їх. Багато приділяє цьому уваги її секретар підпільного губкому товариш Петро (І. А. Козлов). Розповідаючи все це, Марко наприкінці сказав: «Ми приховували від тебе правду, але більше не можемо. Ти повинна зібрати всі свої сили. Напиши записку Петру, можливо, її зможемо передати. Поводься обережно, бо контррозвідка невідомо звідки знає, що дружина Слинська у Харкові. Про це написав Петро».

Я написала записку, але, як потім довідалась, передати її Петру не вдалось. Коли Марко пішов і ми з Вірою залишились удвох, я не витримала й заплакала. У двері постукали. Ввійшла Маркова і, побачивши мої сльози, почала заспокоювати: «Не хвилюйтесь. Хоча червоні й одбили Воронеж, наші до різдва візьмуть Москву». Мені було важко, хоча кожний з нас, ідучи на підпільну роботу, знав, що він шохвилинки може опинитись у руках ворога і тоді смерть майже неминуха. Особливо нестерпно було усвідомлювати свою неспроможність допомогти Петру.

Наступного дня ми з Вірою пішли на явочну квартиру в крамниці на Міщанській вулиці. Як завжди, йшли на протилежному від крамниці боці. Здалеку побачили, що крамниця замкнена, а біля воріт будинку сидить якась людина. Ми пішли в публічну бібліотеку, де також був пункт зустрічі, і, не пригадую хто, тут нас чекав, розповівши, що явка в крамниці провалена і заарештовано багато товаришів.

Не знаючи інших адрес, ми з Вірою пішли в парк, маючи надію когось там побачити. Зустріли Семена Грая. Він уже знав про провал явки. Ми домовились з ним зустрічатися в парку. Грай доручив мені написати статтю для підпільної газети про настрої білогвардійців. Матеріалу я мала достатньо завдяки розмовам з військовими. Особливо одвертим був підпоручик, родич Маркової, в минулому агроном, який служив у Харкові в запасному батальйоні денікінців. Він часто говорив про порядки у білій армії, про моральне падіння, пияцтво, хабарництво серед офіцерів і вищого командного складу, про настрої солдатів. «Не хоче селянин воювати за едику, неподільну,— говорив він.— Він хоче землю обробляти, жито, пшеницю сіяти. А я, агроном, замість того, щоб учити селянина цій справі, вчу його вбивати такого ж селянина».

В ті ж дні я познайомилась з А. Яноювою — Яночкою, як ми називали її в підпіллі. Це була висока, струнка дівчина з пишним чорним волоссям, вдумливим поглядом карих очей. Вона і її сестра Роза працювали в підпільному більшовицькому Червоному Хресті: встановлювали зв'язок з ув'язненими товаришами, підтримували їх матеріально й морально, шукали шляхів до їх звільнення. Яна розповіла про все, що робилось для звільнення групи Слинська й Чорного. Організувалась втеча шляхом підкупу білогвардійських офіцерів. Проте справа стала складнішою після нових арештів. Був схоплений й наглядач, через якого ми зв'язувались з нашими товаришами в тюрмі. До того ж білогвардійський командуючий генерал Май-Маєвський довідався, що Слинсько й Чорний були відповідальними працівниками Комуністичної партії (більшовиків) України і їх зникнення стало б помітним.

В ці ж дні нам з Вірою доводилось працювати особливо багато. Щоденно складали розвідувальні зведення. Червона Армія почала гнати білих. Через Харків йшла підмога білогвардійцям і потрібно було встановити, які частини проходили на фронт, їх чисельність і боездатність.

На черговій зустрічі я передала Семену Граю зведення і статтю для підпільної газети. Наближалась друга річниця Великого Жовтня. Семен запропонував мені написати статтю для ювілейного номера газети. Я розповіла у статті про святкування першої річниці Великого Жовтня у Москві на Красній площі, про демонстрацію, про виступ В. І. Леніна на відкритті меморіальної дошки пам'яті загиблих борців Жовтня, писала, що скоро Харків буде знову радянським, що робітничо-селянська Червона Армія героїчно бореться й успішно б'є білогвардійців на всіх фронтах. Проте газета з цією статтею не вийшла, бо підпільна друкарня була розгромлена.

Ще за кілька днів до свята Маркова сказала нам, що знайомі офіцери з штабу Май-Маєвського попередили її, щоб вона 25 жовтня (за старим стилем) не вихо-

дила на вулицю, бо передбачаються «безпорядки», виступи більшовицько настроєних робітників Харкова. 25 жовтня (7 листопада) вийшли ми з Вірою на вулицю, сказавши Марковій, що нам необхідно піти в інститут. По вулицях повсюдно снували козацькі патрулі, поліція, військові. Ворог почував себе неспокоїно, боявся грізної сили робітничого класу. Ми ж були невимовно радісні.

Наступного дня Віра за завданням підпільного губкому партії виїхала до Києва, щоб привезти звітні гроші для харківської підпільної організації. Я залишилась сама і одразу відчула відсутність товариської підтримки подруги. Особливо важко було говорити з Марковою та її гостями, а уникати зустрічей з ними я не мала права, бо це потрібно було для підпільної роботи.

Після від'їзду Віри, яка сказала Марковій, що поїхала побачитися з батьками, остання запропонувала мені харчуватися разом з нею. Тому я ще частіше стала бувати в її кімнаті і слухати розмови військових. 29 жовтня (за старим стилем) один з офіцерів контррозвідки розповів, що він був у тюрмі, де військово-польовий суд розглядав справу групи більшовиків. «Великі птички попались. Комісари. Тримуються так, ніби не ми їх судимо, а вони нас, нібито не їх чекає куля чи шибениця, а нас...». Я зрозуміла, що мова йде про групу Петра і Михайла.

Наступного дня, 30 жовтня, до мене зайшов Марко. Він сказав Марковій, що прийшов запросити мене на вечір до своєї кухні (як і було домовлено, бо мені дуже хотілося провести хоча б одну ніч серед своїх товаришів). Я вдала, ніби відмовляюсь, ніби боюсь пізно повертатися додому. Марко мене заспокоював, що Зіна розраховує, що я залишусь у неї ночувати.

По дорозі до сестер Лускіних, де я збиралась переночувати, я передала Марку зміст розмови офіцера про військово-польовий суд. Ціля і Муся Лускіні та Марія Черняховська жили разом, працювали в підпіллі. До них тоді прийшов і Петя Долгін, також член підпільної організації. Тієї ночі — на 31 жовтня 1919 р. — Петро Слинко, Михайло Чорний та інші, всього 27 чоловік, були розстріляні в Григорівському лісі за Холодною горою і там же закопані.

В ті дні я вперше зустрілася з секретарем підпільного губкому партії товаришем Петром (І. А. Козловим). Йому було тоді близько тридцяти п'яти років. Він розпитував мене про мою роботу, про настрої серед білогвардійців, розповів, що, незважаючи на провокації, арешти, розстріли Харківська підпільна організація живе й діє. На підприємствах створені і працюють підпільні партійні осередки. Щодня ворог відчуває на собі діяльність підпільників. Секретар губкому сказав мені, щоб я не припиняла свою роботу.

Я залишалася жити у Маркової. До мене ніхто не приходив. Дуже турбувало, що давно уже не заходили Марко й Ася. А на черговій зустрічі Семен Грай повідомив, що Марко і Ася арештовані разом з усім складом ревкому. Згодом ми дізналися, що їх розстріляли 21 листопада. Од Віри також не було ніякої вістки. Без неї моя робота значно ускладнилась. Те, що ми робили вдвох, тепер доводилося виконувати самій. Я добувала різні дані, насамперед військового характеру, і передавала їх через Семена Грая.

З наближенням частин Червоної Армії посилювся розклад серед білогвардійського офіцерства. Якось увечері в Маркової зібралися офіцери з якимись жінками. Маркова наполягала, щоб і я вийшла, бо то була прощальна вечеря. Тут я побачила високі чини білогвардійських дивізій: корніловців, марковців, дроздовців. Офіцери пили не в міру, і скоро почались відверті розмови про становище на фронтах. Відчувалося, що ці люди уже приречені на загибель. «Панахидою пахне від цієї вечері», — влучно висловився підпоручик, родич Маркової, який теж виїжджав на фронт.

Наступного дня підпоручик зайшов до Маркової попроситися. Щоб більше дізнатися про становище на фронті, я попросила його порадити, як дістатися до Баку, бо мовляв, коли прийдуть червоні, я боюсь залишитися у Харкові. Він відповів, що в Баку їхати небезпечно, краще залишитися у Харкові і вчитися, а червоні будуть скрізь. Підпоручик детально розповів про розгром Мамонтова і Шкуро під Воронежем, Кутєпова під Орлом, що найбільш відбірні дивізії корніловців, марковців, дроздовців тікають під натиском Червоної Армії. Розповів, що у червоних з'явилася своя кіннота під командуванням Будьонного, що Юденіч і Колчак розбиті. Я слухала, затамувавши подих, намагаючись не виказати свою безмірну втіху і гостре бажання негайно повідомити ці радісні вісті товаришам. Зведення, які я складала, відігравали подвійну роль: вони передавались Зафронтбюро ЦК КП(б)У для Червоної Армії і, крім того, були матеріалом для агітаційної роботи серед робітників і селян, що її вели наші підпільники.

Наприкінці листопада я залишила квартиру Маркової, пояснивши це їй відсутністю коштів. Я боялася, що вона, евакуюючись, наполягатиме, щоб ми їхали разом. Тому я залишила у неї деякі речі і «забула» щоденник, в якому з метою конспірації записувала різну нісенітницю.

Я поселилася, здається, на вулиці Чайковського разом з московською робітницею підпільницею Ольгою Щедріною. Потім приїхала і жила разом з нами киянка

Соня Метелицька. Знову, як і в Києві у 1918 р. під час гетьманщини, моя кімната стала місцем зустрічі товаришів, які прибували на допомогу підпільній організації.

І ось прийшов радісний день 12 грудня 1919 р. Напередодні всю ніч гриміла канонада. Вранці з'явився перший роз'їзд, а ввечері частини Червоної Армії повністю звільнили місто від білогвардійців. Кілька днів не припинялись бої під Харковом. Білогвардійці чинили шалений опір, проте Червона Армія нещадно громила їх, визволяючи нові й нові райони. Пригадується, в одному з готелів міста розмістились командири 14-ї армії. Серед них був Віталій Примаков. Хворий на тиф, він лежав без свідомості, і ми, киянки, що знали Віталія по Києву, чергували біля його ліжка.

У Харкові були відновлені радянські органи влади. Губком партії провів переєстрацію комуністів. Я одержала партійний квиток на прізвище Глухової-Слинько. Була створена комісія по розслідуванню звірств білогвардійців, до складу якої ввели мене. Ми провели розкопки братських могил у Григорівському лісі за Холодною горою. В одній з могил виявили трупи Петра Слинька, Михайла Чорного та інших товаришів. Михайло в своїй останній записці писав: «Дорогі, вчора, 28 жовтня, відбувся військово-польовий суд. Засуджено 27 чоловік до смертної кари, в тому числі я і моя половина (тобто Петро Слинько.— А. С.). Завтра нас розстріляють. Я спокійний і давно готовий до цього. Повідомте про це моїх рідних і знайомих. Привіт вам, дорогі друзі. Цілую вас. Бережіть себе. Вмираю спокійно. Відплатіть. Ваш Михайло. 28 жовтня. 3 година ранку».

Трупи були зв'язані вірвовками по двоє-троє. Розстрілювали їх розривними кулями. Коли поранені і вбиті падали в могили, то тягнули за собою і тих, хто з ними був зв'язаний. Потім їх закопували не дуже глибоко. Сторож, що жив неподалік, розповідав комісії, що з-під землі довго чувся стогін.

Як член комісії, я відвідала тюрму на Холодній горі. Камери Петра і Михайла були у внутрішньому корпусі. Я оглянула сиру похмуру одиночну камеру Петра. На правій стіні у кутку помітила стертий напис. Хоча слів я не розібрала, мені здався знайомим почерк. На верхньому одвірку я помітила малюнок — українська хата, садок. Так часто малював Петро. Наглядачі розповіли, що Петро, Михайло та інші товариші тримались по-бойовому. Коли після оголошення смертного вироку один з наглядачів запропонував написати прохання про помилування, Петро тільки засміявся: «Більшовики у ворогів помилування не просять». Коли виводили підпільників на розстріл, всі тримались спокійно. Виводили під посиленою вартою. Засуджені вигукували: «Прощайте, товариші! Наші прийдуть і відплатять за нас!».

Тюремні наглядачі з подивом розповідали про мужність Асі. Її так побили шомполами, що в останні дні перед розстрілом вона не могла ні сидіти, ні лежати, а тільки стояла, спираючись руками об стіну, а подруги її підтримували. Мужньо тримався і Марко.

4 січня 1920 р. ми ховали загиблих товаришів. Оркестр, прапори, вінки, квіти, червоні труни. Того дня ховали сто чотирьох чоловік. На Харківському іподромі, де була викопана братська могила, відбувся траурний мітинг. З промовою виступив Д. З. Мануїльський. Говорив про Петра Слинька та інших товаришів, які віддали своє життя за Радянську Україну, за щастя робітників і селян, закликав боротися до повної перемоги над ворогами робітничого класу. Згодом тут було споруджено пам'ятник.

Відтоді минуло понад сорок сім років. Оглядаючи пройдений шлях, сьогодні ми з гордістю можемо заявити, що не дарма боролися в більшовицькому підпіллі в грізні роки громадянської війни, не дарма пролилася кров наших кращих товаришів. Естафета покоління людей періоду Великого Жовтня і громадянської війни в наших руках.

Документальні розповіді

В. М. ЗАВАЛІШИНА, М. О. СМЕШНОВ

ПОДВІЙНА ПАСТКА

(продовження)

Розділ 7

Гауптман Файльгенгауер повернувся в частину, хоча й пізно, але в доброму настрої. Він не увійшов, а влетів до себе в кабінет і застиг на порозі. Софія стояла в плащі біля напівзашторменого вікна, спиною до нього, видно, дуже розгнівана, втративши надію побувати сьогодні в казино.

— Фельдфебель Зонтаг! Кру-гом! — весело скомандував Вальтер і простягнув назустріч до неї руки.

— Нарешті... — невдоволено промовила Софія. — Де це тебе носило так довго?..

— В справах! Все справи!

— А як же з домовленістю?

— Нічого не відмінється! — Вальтер обійняв її за плечі, поцілував у праве око і хитрувато підморгнув: швидше дзвони Таїсії.

— З якої це радості?

— Вечеряємо вчотирьох. Думаю, що з нами буде берлінський гість — оберлейтенант Рудольф Штенк, уповноважений самого генерала Гелена!..

Розділ 8

Наступного дня рівно о десятій оберлейтенант Штенк без стуку відчинив двері кабінету начальника розвідшколи. Штурмбанфюрер Акардт, гауптман Файльгенгауер і оберштурмфюрер Пауль Крітц вже чекали на нього.

— Доброго ранку, панове! — бадьорим голосом привітався уповноважений і багатозначно подивився на Файльгенгауера, даючи зрозуміти, що вчорашнім вечором і Таїсією Брук він залишився задоволений. — Так от, я познайомився з особовими справами агентів і повинен визнати, гер штурмбанфюрер, що вони повністю підходять для використання в тилу росіян. За винятком деяких. Єдине, чого їм не вистачає — елементарних знань у поводженні з вибухівкою. Цю прогалину в програмі треба негайно ліквідувати! Щоб виграти час, я вирішив сам провести кілька занять з цієї теми.

Мені потрібно чотири-п'ять днів. За цей час ближче познайомлюсь з агентами і остаточно з'ясую, кого з них переправити за лінію фронту в першу чергу. Минуло-го разу я обіцяв ознайомити вас з планом, що виник у мене. Оце і є його перша частина. Що стосується іншої — вам, гер гауптман, потрібно потурбуватися, щоб в розпорядження школи передали двох добре підготовлених радистів, і запросити через службу абверу рекомендації у командування груп армій «Центр» і «Північна Україна», на яких напрямках або в яких містах вони хотіли б наступного тижня провести диверсійні акти з допомогою нашої агентури. Домовтесь з командиром полку дальніх бомбардувальників про переправку цих людей у тил ворога. Строк — три дні.

— Буде виконано, — кивнув Файльгенгауер.

— Ви ж, гер штурмбанфюрер, терміново підготуйте версії та відповідні документи для всіх агентів, займіться разом з оберштурмфюрером підбором нового складу слухачів і зробіть заявку на вакантні посади викладачів з спеціальних дисциплін: підривної справи, обстановки в тилу противника, документації, радіозв'язку.

Тепер ви повинні сконцентрувати в школі мінімум 100—200 курсантів. Це покладає на всіх особливу відповідальність за збереження абсолютної таємниці нового профілю навчання і використання випускників у майбутньому. Раджу вам вжити всіх заходів, щоб жодне слово не вийшло за межі цього маєтку. Школа переводиться на особливий прифронтовий режим, і на її справах віднині буде стояти гриф: «Цілком таємно».

Ви вільні, панове, а я з оберштурмфюрером почну знайомитися з курсантами, які увійдуть в так звану спеціальну групу «Скорпіон».

Рудольф Штенк і начальник школи, провівши шефа гестапо і начальника контррозвідки 24-ї дивізії, попрямували до окремого приміщення, куди ще вчора були переведені агенти — росіяни та українці за походженням.

Оберлейтенант, щоб не розкривати себе, прийшов до них у цивільному одязі. На його прохання Пауль Крітц відрекомендував уповноваженого як нового викладача з підривної справи.

— Всі добре знають німецьку мову? — поцікавився Штенк.

У відповідь почулося кілька невпевнених голосів:

— Не дуже!

— Погано! — незадоволено констатував оберлейтенант, але потім поблажливо заявив: — Що ж, тоді будемо навчатися російською.

Такий раптовий перехід уповноваженого з німецької на чисту російську мову викликав збентеження не тільки у слухачів, а й у бувалого оберштурмфюрера. Він навіть завагався, чи справді поряд з ним стоїть німецький офіцер — представник з абверу, а не червоний розвідник?.. «Поки не пізно, треба перевірити через канцелярію Гімлера особу Штенка!» — вирішив він і, залишивши уповноваженого в учбовій кімнаті, побіг дзвонити по телефону шефу гестапо.

Рудольф інтуїтивно відчув внутрішній стан начальника школи і посміхнувся: «Нехай покрутиться тепер старий хрін! Може, швидше помітять його бездарність». Йому навіть стало весело, що завдав роботи цьому ледареві. «А всіляка перевірка. — думав він. — зайвий раз підтвердить, що високосвідчений офіцер відділу «Іноземні армії Сходу», який досконало знає мову ворога, з честю виконує свій обов'язок, гестапівці ж своїми уточненнями тільки заважають йому працювати!»

Він обвів пильним поглядом агентів і відрекомендувався:

— Звуть мене Петром Федоровичем, прізвище — Земляков. У Червоній Армії мав звання капітана. Командував саперною частиною.

Використовуючи цю провокаційну легенду, Штенк хотів, як співвітчизник, відразу ж привернути до себе слухачів майбутньої групи «Скорпіон» і, по можливості, глибше проникнути у їхні душі. Він розраховував виявити найменшу симпатію, якщо вона є, до «советів» і тим самим постаратися викрити неблагонадійних. «Одна справа, коли гестапо вербувало для роботи на території Польщі, а інша, якщо доведеться діяти на своїй колишній батьківщині і вбивати рідних по крові братів і сестер. Цікаво, що вони заспівають, коли я дам зрозуміти, до чого їх готуватимуть?..»

Мені доручено навчити вас користуватися вибуховими речовинами і показати на практиці, як треба ефектно застосовувати їх в тилу ворога. Якщо у кого жила слабка, — з іронією кинув «Петро Федорович», — прошу залишити клас і написати про це рапорт начальнику школи.

В кімнаті за якусь хвилину настала мертва тиша. Вісім агентів, готуючись погляди, думали про новий, несподіваний, можливо, смертельний поворот в їхній долі.

Штенк терпляче вичікував і уважно стежив за виразом облич, намагаючись вловити найменшу реакцію на його слова..

За одним столом почулося тяжке зітхання. Оберлейтенант суворо подивився на винуватця — світлолового, кремезного молодика років двадцяти чотирьох, у вишиваній українській сорочці, і прокричав несамовито:

— Встати!

Той неохоче підвівся і відвів погляд своїх світлоблакитних очей від викладача у бік вікна.

— Прізвище?..

— Макарук... Іван Макарук, — тихо промовив курсант.

— Що, не до душі прийшлося все почуте?

— Чому ви так вирішили? — запитанням на запитання відповів хлопець і з-під лоба подивився на «капітана Землякова».

— А що означає твоє зітхання?

— Це в мене завжди так буває перш ніж я зберусь що-небудь запитати, — спокійно пояснив Макарук.

— Про що ж ти хотів дізнатися від мене?

— Завдання буде разове?

«А він, видно, практичний, — промайнуло в голові оберлейтенанта, — треба спочатку їх всіх заспокоїти».

— І навіть короткотермінове. Одна-дві диверсії на прифронтових комунікаціях більшовиків і повернення назад.

Слухачі наче трохи повеселішали. Почали перешіптуватися один з одним. «Викладач» дозволив Макаруку сісти і запитав:

— Є ще неясності?

З-за останнього столу підвівся низький на зріст, кудлатий бородань.

— Є! А як з винагородою?

Штенк посміхнувся. Посміхнувся від того, що все-таки йому вдалося розворушити цих невідомих людей і перевірити, наскільки характер і мислення кожного відповідають документам. І щоб остаточно втягнути їх у розмову, він відповів жартом:

— По мішку на брата!

— Нам більше обіцяли! І залізний хрест!

— Залізний воно б не погано, а ось на дерев'яний раджу не погоджуватися, — зауважив Штенк, згадавши свої пригоди по той бік лінії фронту. — Ну добре, почнемо

заняття! — Він взяв шматок крейди, підійшов до шкільної дошки і почав малювати контури моста.

Час минав. Штенк захопився новою роллю. З раннього ранку і до пізнього вечора він возився тепер з своїми підолічними. Його можна було бачити з ними в учбовому класі школи за розбором схем найслабкіших центрів різних споруд і на полігоні 24-ї дивізії, де проводились практичні заняття на макетах.

Працювалося на диво легко. Хлопці в групі виявилися кмітливими. Всі премудрості підривної справи засвоювали швидко і трунтовно. Особливо йому подобався моторний і старанний Іван Макарук. Він уже мав деяке уявлення про підривну справу, бо в дивізії СС «Галичина» служив у відділенні мінерів. Оберлейтенант призначив його своїм помічником і старшим групи. Навіть намагався з ним зблизитися, щоб вивідувати настрої інших агентів.

Макарук і не здогадувався, що під маскою «капітана Землякова» — людини, яка іноді дозволяє собі з іронією говорити про німців, ховається хитра і підступна bestія — уповноважений генерала Гелена Рудольф Штенк.

Іван від своєї простоти і наївності широсердо розповідав йому про всі свої поневір'яння.

Оберлейтенант, аналізуючи ці бесіди, був нескінченно радий, що на його так вміло підкинуту приманку клюнула перша рибка, в душі котрої, хоч і немає відвертих симпатій до «совєтів», але все ж вона переповнена розгублення і протесту.

«Наскільки це може повернутися проти нас, — оцінював почуте Штенк, — якщо врахувати, що Іван в дивізії СС «Галичина» пішов не добровільно, а був завербований насильно. Йому не сподобалися порядки в ній і те, що командування прийняло рішення замість охорони відвоєваних у більшовиків земель Західної України полізити у відкриту бійку з «совєтами». Це й було основним мотивом для дезертирства.

З усього сказаного, — робив припущення оберлейтенант, — сам собою напрашується висновок, що у тилу росіян Макарук заважається і замість того, щоб діяти, сховається в кущі, затаїться і пересиджуватиме. Завдання може залишитися невиконаним.

Але якщо бути послідовним до кінця, то з його розповідей можна дізнатися і про інші обставини: ми обіцяли їм «вільну і самостійну Україну» за співробітництво з нами. Серед багатьох і він повірив у це. Йому подобається таємна боротьба з ворогом, а не відкрита, рукопашна. Як агент, він може принести більше користі, ніж як солдат такого збіговиська, що ним була дивізія «Галичина». Значить, Макарук хоче і буде працювати, але він повинен перебувати під постійним наглядом. Треба дати йому можливість до кінця проявити свою відданість.

Щоб не мати зайвих неприємностей, — вирішив Штенк, — я не буду рекомендувати його для засилки в тил до більшовиків, хоча він і хороший агент. Нехай його використовує, коли знадобиться, начальник люблінського гестапо. Але з допомогою Івана я також дізнаюся, чим дихають всі інші. Поки вони тут, у мене перед очима і в моєму розпорядженні».

Штенк був задоволений проведенням аналізу і непомітно почав вивчати інших ним вже сформовані. З восьми чоловік відібрано шість — тих, щодо кого він не мав про кожного з них повне, до найменших подробиць уявлення.

На час останньої розмови з Акардтом і Файльгенгауером диверсійні групи були ним вже сформовані. З восьми чоловік відібрано шість — тих, щодо кого він не мав ані краплини сумніву.

Обговоривши питання про місця засилки агентів і дні вильоту, оберлейтенант надіслав шифровку з пропозиціями своєму шефу в Берлін і з нетерпінням чекав дозволу приступити до здійснення розробленого ним плану диверсії для групи «Скорпіон».

(Далі буде)

Наш календар

ПАТРІОТИЧНІ ТОВАРИСТВА СПРИЯННЯ ЧЕРВОНИЙ АРМІЇ ТА ОБОРОНИ СРСР НА УКРАЇНІ

(До 40-річчя Тсоавіахіму)

Важлива роль у вихованні почуття громадянства, радянського патріотизму належить Добровільному товариству сприяння армії, авіації і флоту — спадкоємцю Тсоавіахіму. Першим патріотичним товариством в СРСР було товариство друзів повітряного флоту (ТДПФ), створене у 1923 р. У нашій республіці діяло товариство друзів авіації і повітроплавання України і Криму (ТАПУК). То був період, коли провокаційні дії англійського уряду загрожували перервати мирну працю радянського народу. Саме тоді, у березні 1923 р., відбувся «Тиждень авіації», під час якого збирали кошти на будівництво літаків. Газета «Известия ВЦИК» виступила з пропозицією зібрати кошти для повітряного флоту. Ініціативу підтримали 33 редакції країни¹, а на Україні газета «Коммунист» — орган ЦК КП(б)У, харківські металурги, паровозобудівники, Харківська губернська рада профспілок, залізничники Одеси та інші організації.

Трудящі України збирали кошти для будівництва 10 літаків — авіазагону ім. Ілліча. Колегією Наркомату внутрішніх справ України було вирішено шляхом економії кооперативних і господарських витрат протягом місяця здати державі гроші на літак ім. В. І. Леніна. Селяни Овідіопольської волості на Одещині у фонд повітряного флоту засіяли зерновими 55 дес., а селяни с. Баловного Миколаївського повіту виділили одну тисячу пудів жита в рахунок майбутнього врожаю². Наприкінці березня 1924 р. Україна передала на користь повітряного флоту 61 447 пудів зерна³ (що становило більше половини всього збору по країні). Крім того, протягом «Тижня авіації» республіка здала 376 290 крб.⁴ На ці кошти було збудовано літаки «Донецкий шахтер», «Красный часовой Подолки», «Самолет Сумщины», «Красный киевлянин», «Пролетарий Одесчины», «Профсоюзы Екатеринославщины», «Украинский чекист» та ін. 18 травня 1924 р. на харківському аеродромі Сокольники відбулася урочиста передача льотчикам літаків ескадрильї ім. Ілліча, над якою зняли шефство шахтарі Донбасу.

Комуністична партія вимагала від партійних організацій посилити увагу до діяльності товариств сприяння розвитку авіації. На це, зокрема, націлювали комуністів рішення XIII з'їзду РКП(б) (травень 1924 р.). З метою ширшого залучення сільського населення до будівництва повітряного флоту ТАПУК провело Всеукраїнський тиждень повітряного флоту на селі. Значну допомогу в проведенні цієї кампанії подали політоргани з'єднань округу й губернських військкоматів. Вони направляли в села агітаторів з числа кращих воїнів-комуністів і політпрацівників. Внаслідок цього значно зросли ряди ТАПУК. Якщо у січні 1924 р. ТАПУК налічувало 110 тис. членів⁵, то в 1925 р. — 415 698 чоловік, об'єднаних у 7115 осередках⁶.

Осередки ТАПУК під керівництвом партійних організацій розгорнули широку агітаційно-пропагандистську роботу по роз'ясненню трудящим завдань повітряного флоту і перспектив його розвитку. Так, Київське відділення ТАПУК організувало випуск двотижневого журналу «Авиация и воздухоплавание»⁷. Одеський губернський відділ товариства друзів авіації і повітроплавання України та Криму організував для роботи на селі спеціальну пропагандистську групу. Лише під час Всеукраїнського тижня повітряного флоту кінопересвітка групи обслужила села двох округів. В результаті проведеної роботи членами ТАПУК стало 4 тис. селян⁸.

¹ ЦДАРА, ф. 33987, оп. 1, спр. 558, арк. 108.

² Журн. «Военный вестник», 1923, № 15, стор. 65.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2396, арк. 7 зв.

⁴ Там же.

⁵ Газ. «Ленинское знамя», 23 травня 1924 р.

⁶ Журн. «Армия и революция», 1926, № 11, стор. 56.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1712, арк. 7.

⁸ Там же, арк. 184.

За період своєї діяльності з 1923 р. по травень 1925 р. ТАПУК організувало 1475 авіабібліотек, 1224 авіакутків, 97 планерних і модельних гуртків, 19 виставок і один аероклуб, збудувало 11 планерів, зібрало 1,5 млн. крб. Всього по країні було за 1923—1924 рр. передано Червоній Армії 55 літаків, з них 19 побудовано на кошти трудящих Радянської України⁹. Товариство першим почало розвивати цивільне повітряне сполучення в республіці.

У 1924 р. за ініціативою трудящих виникло Добровільне товариство друзів хімічної оборони (Доброхім), головним завданням якого була пропаганда серед широких мас знань протихімічного захисту, застосування хімії у народному господарстві і для оборони країни, а також для розвитку хімічної промисловості. Комуністична партія приділяла велику увагу новому товариству. В травні 1924 р. ЦК РКП(б) звернувся до всіх партійних організацій з закликом всіляко сприяти діяльності місцевих відділень Доброхіму, залучати до роботи в ньому профспілкові, радянські й господарські органи, комсомол і політоргани Червоної Армії.

У червні 1924 р. на Україні було затверджено президію Доброхіму України. Її очолив В. Я. Чубар з заступниками В. П. Затонським і А. І. Єгоровим. Організація Доброхіму з допомогою армійських політорганів пропагували військово-хімічні знання, організовували курси по підготовці інструкторів, створювали осередки на заводах, фабриках, установах і селах, випускали популярну літературу. Уже в 1925 р. на Україні працювало 900 кутків, 500 гуртків з військово-хімічних знань, 23 музеї, 13 виставок, 2000 хімічних лабораторій-пересувок, вийшло 400 тис. примірників різної літератури. На літо 1925 р. в організаціях Доброхіму працювало 2 тис. осередків, в яких налічувалось 250 тис. чоловік¹⁰. Для боротьби з сільськогосподарськими шкідниками Центральна рада Доброхіму України створила 60 загонів, де працювало близько 100 науковців.

Згідно з рішенням ЦК РКП(б) у травні 1925 р. ТДПФ і Доброхім об'єдналися в Авіахім — Товариство друзів авіаційної й хімічної оборони та промисловості.

14 квітня 1925 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про злиття ТАПУК і Доброхіму в республіканське Товариство друзів авіації, хімії і повітроплавання на чолі з радою, яка об'єднувала роботу автономних секцій авіації і хімії¹¹. ЦК КП(б)У затвердив головою ради Г. І. Петровського¹². Основним завданням новоствореної добровільної організації було допомагати в будівництві військового і цивільного повітряного флоту на Україні, сприяти науково-дослідній роботі, а також допомагати народному господарству.

IX з'їзд КП(б)У зобов'язав партійні організації республіки «забезпечити дійсний вплив партії в роботі військових кутків, гуртків військових знань і т. ін., посилити участь у всіх видах військово-політичної роботи партійців, насамперед партійців-перемінників...»¹³.

На 1 жовтня 1926 р. число членів Авіахіму на Україні становило 279 793 чоловіка, об'єднаних у 5568 осередках. В республіці було також 15 тис. юних аерохімівців, об'єднаних у 502 осередках¹⁴. При осередках працювало 132 модельні, 38 планерних гуртків, 73 загони по боротьбі з сільськогосподарськими шкідниками і 125 дослідницьких дільниць по застосуванню хімічних добрив, 2375 клубів, музеїв, військових кутків, бібліотек і лабораторій¹⁵. Для підготовки керівників гуртків в республіці по округах було організовано 25 курсів, а для молоді, яка готувалася до воєнних авіаційних шкіл, — 5 семінарів¹⁶. На Україні виходив щомісячний журнал «Воздушний флот», а з 1926 р. він був переіменований на «Аерохім» і мав тираж близько 3 тис. примірників.

За період своєї діяльності Авіахім побудував і передав Червоній Армії 159 літаків, спорудив 20 аеродромів¹⁷.

На 1 серпня 1926 р. Авіахім організував в армії 2238 осередків з 216 405 членами¹⁸, які допомагали червоноармійським клубам і ленінським куткам пропагувати військові знання серед бійців, виділяли інструкторів, керівників гуртків, лекторів для роботи серед населення. У зміцненні оборони країни й Радянських Збройних сил велика роль належить Товариству сприяння обороні СРСР — ТСО, яке виникло в рядах Червоної Армії, а на початку 1926 р. стало громадською організацією.

На Україні до військово-наукової роботи за короткий період було залучено 19940

⁹ Журн. «Военный вестник», 1923, № 15, стор. 65.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2396, арк. 11.

¹¹ Там же, спр. 1717, арк. 184.

¹² Газ. «Правда», 22 травня 1924 р.

¹³ ПАІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 9, арк. 131.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1717, арк. 184.

¹⁵ Там же, спр. 1705, арк. 113.

¹⁶ Известия ЦК КП(б)У, 1925, № 5, стор. 41.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 806, арк. 33.

¹⁸ КП України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 324.

чоловік¹⁹, організовано 566 стрілецьких гуртків, у яких навчалося 36134 чоловіки²⁰. У січні 1927 р. Авіахім і ТСО об'єдналися в Товариство сприяння обороні й авіаційно-хімічному будівництву СРСР — Тсоавіахім. Осередки Тсоавіахіму організовувались на підприємствах, в установах, військових частинах, учбових закладах і на селах. Головою Всеукраїнського товариства Тсоавіахіму став В. Я. Чубар. Комуністична партія України надавала великого значення роботі Тсоавіахіму, покликаною займатися військовою підготовкою трудящих.

Особливу активність проявили організації Тсоавіахіму, зокрема на Україні в 1927 р., коли в результаті провокаційних дій міжнародного імперіалізму на чолі з англійським консервативним урядом створився єдиний фронт капіталістичних країн проти СРСР. На заклик Комуністичної партії «Будь наготові!» в країні проходив збір коштів у фонд «Наша відповідь Чемберлену», а з 10 по 17 липня відбувся «Тиждень оборони». ЦК ВКП(б) опублікував заклики по дальшому розгортанню військової роботи в масах і зміцненню Тсоавіахіму.

Заклики ЦК ВКП(б) знайшли широкий відгук і на Україні. Протягом «Тижня оборони» трудящі СРСР внесли в фонд «Наша відповідь Чемберлену» понад 10 млн. крб.²¹, а вклад України в цей фонд становив 2 023 865 крб. Крім того трудящі республіки висловили бажання, щоб на спеціально зібрані кошти — 282 560 крб.²² були побудовані літаки: «Відповідь металургів Донбасу Чемберлену», «Відповідь робітників Роменщини», «Червона Волинь», «Імені Войкова», «Червона Вінниця», «Полтавський селянин», «Студент революції», «Комсомолец України» та ін. На кошти, зібрані жінками, був побудований літак «Делегатка України»²³. В резолюції Об'єданого Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (1927) сказано, що «робітничий клас СРСР палко відгукнувся на заклик, показавши в тиждень оборони свою згуртованість, свою здатність вести за собою селянство і свою готовність відстояти грудьми центр міжнародної революції від нападу імперіалізму»²⁴.

«Тиждень оборони» виявив також нові форми воєнної роботи (маневри, походи, військові ігри, змагання та ін.), активну участь у їх проведенні взяв комсомол, девізом якого став лозунг: «Немає комсомольця — не члена Тсоавіахіму». Комсомольці України у 1928 р. брали участь в походах, маневрах військових частин.

Вся оборонна робота проходила в тісному зв'язку з заходами по фізичному вихованню трудящих і насамперед молоді. Про це свідчить зростання рядів фізкультурників. Лише з січня 1924 р. по травень 1925 р. число фізкультурників на Україні збільшилося з 50 тис. до 248 тис., а число осередків відповідно з 300 до 957²⁵. Спортивно-масова робота серед широких верств населення відіграла важливу роль у справі підготовки фізично загартованих захисників країни соціалізму.

Діяльність оборонних товариств країни Рад в роки соціалістичного будівництва відіграла винятково велику роль у зміцненні її обороноздатності, у вихованні в радянських людей патріотизму, готовності без вагань стати на захист соціалістичної Вітчизни.

Д. Д. ПИХА

¹⁹ Известия ЦК КП(б)У, 1927, № 7—8, стор. 20.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, од. зб. 1717, арк. 184 зв.

²¹ Известия ЦК КП(б)У, 1927, № 7—8, стор. 20.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, од. зб. 1717, арк. 184 зв.

²³ Известия ЦК КП(б)У, 1927, № 7—8, стор. 20.

²⁴ Опасность войны и задачи обороны СССР, МК ВКП(б), М., 1927, стор. 11.

²⁵ ЦДАРА, ф. 9, оп. 3, спр. 552, арк. 2.

КОМАНДИР ГЕРОІЧНОЇ «ЧЕРВОНОЇ ДВНАДЦЯТКИ»

(До 70-річчя з дня народження П. М. Шеремети)

Ім'я Петра Михайловича Шеремети зайняло почесне місце в літопису революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель, стало символом революційної відваги і незламної мужності. Всього чверть віку прожив на світі цей палкий юнак, але своїм життєвим подвигом він навечно вписав своє ім'я в історію нашого народу.

Один з керівників збройної боротьби трудящих західноукраїнських земель проти польських загарбників, командир загону безстрашних народних месників-партизанів, що увійшов в історію революційного руху під назвою «Червоної дванадцятки»,

Петро Михайлович Шеремета народився 22 січня 1897 р. в селі Пукові Рогатинського повіту (нині Галицький район Івано-Франківської області) в сім'ї селянина-бідняка. Тяжким і безраднісим було дитинство Петра. Крім нього, в сім'ї росло ще десятеро дітей, а землі в господарстві було всього 2 десятини. Та неабиякі здібності хлопчика відкрили йому шлях до знань. Успішно закінчивши сільську школу, він продовжував навчання в гімназії м. Бережани та Рогатин, і в 1916 р. у Станіславі складає екзамени на атестат зрілості. Мобілізований після закінчення гімназії до австрійської армії, в період так званої Західноукраїнської народної республіки Петро Шеремета служив в Українській галицькій армії. На початку 1920 р. разом з частинами УГА він перейшов на сторону Червоної Армії і воював спочатку у складі 2-го куреня (батальйону) ЧУГА, де був командиром сотні, а потім — 402 стрілецького полку 44-ї стрілецької дивізії. Ставши воїном Червоної української галицької армії, Петро Шеремета разом з своїми бойовими товаришами і друзями — Мирославом Ірчаном, Степаном Мельничуком і Іваном Цепком вступає до лав Комуністичної партії Східної Галичини. Влітку 1920 р. Петро Шеремета бере активну участь у бойових операціях Червоної Армії проти військ панської Польщі, у визволенні від білопольських загарбників Києва, Новоград-Волинського, Грубешова та інших міст. І скрізь, як свідчив у своїх спогадах бойовий побратим Шеремети Мирослав Ірчан, він «доказував чудеса героїства»¹.

У 1921 році 2-й галицький курінь, в якому служив Шеремета, влився до складу 1-го Галицького полку 45-ї стрілецької дивізії. В цьому полку Шеремета командує сотнею, а потім куренем. Бійці обирають свого командира делегатом на повітовий з'їзд Рад Уманщини. Весною 1922 р. Петро Шеремета демобілізувався з лав Червоної Армії, одержав посаду вчителя у м. Бердичеві, став одним з активістів Бердичівської організації КП(б)У².

Та недовго довелося П. Шереметі займатися мирною працею. У поневоленій польськими панами Галичині наростає могутня хвиля масових революційних виступів трудящих. П. М. Шеремета послідує на допомогу своїх поневоленим землякам. Разом з Степаном Мельничуком та Іваном Цепком він організовує загін галицьких народних месників у складі 12 чоловік. Бойові побратими обирають П. М. Шеремету всім командиром.

Ставши на чолі цієї «Червоної дванадцятки», П. М. Шеремета з своїм загonom в ніч з 21 на 22 жовтня переходить річку Збруч і розпочинає сміливий партизанський рейд по території Тернопільщини. Захопивши з допомогою місцевих жителів село Мишків, партизани вирішили перетворити його в свою базу. Під час рейдів по території Заліщицького і Борщівського повітів народні месники роблять раптові напади на поміщицькі маєтки, виганяють польських поміщиків і осадників-колоністів, закликають трудяще населення до збройної боротьби проти польських панів-загарбників, вступають у поєдинки з каральними загонами жандармів.

Відчувши грізну небезпеку з боку «Червоної дванадцятки», польська окупаційна влада кидає проти партизанів не лише посилені загони жандармів, але й військові частини, мобілізує для боротьби проти повстанців озброєних осадників-колоністів. Щоб уникнути розгрому, командування загону вирішило поділити його на дві групи: одну на чолі з П. М. Шереметою, а другу — на чолі з С. Мельничуком. З кожним днем обстановка загострювалась: кінчались запаси набоїв, харчі. 28 жовтня 1922 р. відбувся жорстокий бій групи П. М. Шеремети з карателями, під час якого політрук загону Іван Цепко загинув, а тяжко поранений Петро Шеремета був взятий у полон. Одночасно у бою поблизу Заліщиків було розгромлено і групу Степана Мельничука, якого в тяжкому стані також було взято в полон і разом з П. М. Шереметою доставлено до в'язниці в Чорткові.

9—11 листопада 1922 р. військово-польовий суд виніс П. Шереметі і С. Мельничуку смертні вироки. Адвокат П. М. Шеремети розповідав потім, як мужньо і безстрашно велн себе П. М. Шеремета і С. Мельничук на суді: «Я бачив їх докладно. Ні один м'яз їх обличчя не затремтів. Спокійні, як і на протязі всієї розправи, вони тільки обнялися і поцілувалися. Було ясно, що давно вони рішили віддати своє життя, що рішилися на це ще тоді, коли переходили Збруч»³.

Бойовий товариш і друг героїв «Червоної дванадцятки» письменник Мирослав Ірчан у кореспонденції в газету «Українські щоденні вісті» в Нью-Йорку писав, що обидва засуджені «прійняли з посмішкою відомість про смерть... Чи ж дивуватися, що тов. Мельничук до останньої хвилі співав «Інтернаціонал» або, що тов. Шеремета кричав: «Хай живе революція!»⁴.

Не можна без хвилювання читати передсмертні листи безстрашних героїв-революціонерів. Ось що писали 11 листопада 1922 р. за годину до страти Петро

¹ Революційна боротьба на Тернопільщині 1917—1939 рр., Тернопіль, 1959, стор. 111.

² Газ. «Голос труда» (Бердичів), 6 грудня 1922 р.

³ Газ. «Прикарпатська правда», 11 листопада 1958 р.

⁴ Революційна боротьба на Тернопільщині 1917—1939 рр., стор. 113—114.

Шеремета і Степан Мельничук своїм товаришам з камери смертників Чортківської в'язниці:

«Вам, друзі, ми, засуджені на смерть, послаємо привіт. На великій дорозі життя не один з вас мріяв про широкі шляхи, з нами леліяв ті великі надії, що й ми. Йдіть далі. Наша смерть нехай буде вам заохотою. Хай живуть борці за волю народу! Хай живе революція!

Петро Шеремета, Степан Мельничук».⁵

Яку незламну віру, яку залізну волю треба було мати, щоб так триматися, проявити таку свідомість і стійкість!

Мужній боєць революції Петро Шеремета в останні хвилини життя писав у листі до своїх батьків:

«Я умираю за праве діло, за вас, дорогі мої, за бідних моїх земляків умираю... Прощайте, іду від вас, але мій дух буде витати серед вас. Не плачте, я вас прошу, не тужіть. Так було треба, так хоче народ, так хоче велика Революція, а я її вірний син... Ваш Петро»⁶.

Звістка про подвиг «Червоної дванадцятки» і героїчну смерть її керівників швидко облетіла світ. Про них багато писалося в радянській пресі, прогресивних газетах Європи, Канади і США. Письменник Мирослав Ірчан присвятив своїм бойовим друзям трагічну драму «Дванадцять», яка довго не сходила з робітничої сцени в багатьох країнах світу, в тому числі й за океаном. Народ склав про своїх героїв хвилюючу пісню, в якій говориться:

Ой, летіла зозуленька та й сіла.
Ой, з Чорткова сумна вістка злетіла.
Ой, було їх всіх дванадцять, як орлів,
Що стріляли і вбивали всіх панів...

Далі в пісні розповідається про те, як численні загопи ворогів оточили партизанів-смільців, як впад збитим Іван Цепко, як було поранено і взято в полон П. М. Шеремету і С. Мельничука:

Ой, привели обох орлів у Чортків,
Та й казали постріляти, як звірів.
Гордо, сміло перед люфов* стояли,
Ой, гонорну пісню свою співали.

Та й казали: «Мож стріляти просто в груди,
Бо за нами скрізь у світі бідний люд!»⁷.

Так безстрашно і мужньо віддав своє життя за щастя народу доблесний солдат революції — Петро Шеремета.

А. Д. ЯРОШЕНКО

⁵ Революційна боротьба на Тернопільщині 1917—1939 рр., стор. 107.

⁶ Там же, стор. 108—109.

* Люфа — дуло гвинтівки.

⁷ Революційна боротьба на Тернопільщині 1917—1939 рр., стор. 109—110.

ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ВЧЕНИЙ П. Г. ЖИТЕЦЬКИЙ (До 130-річчя з дня народження)

Серед українських учених другої половини XIX ст. почесне місце належить Павлові Гнатовичу Житецькому (4.I 1837—18.III 1911), праці якого не втратили своєї наукової вартості до наших днів. Присвячені вони вивченню насамперед історії української мови, але водночас проливають світло і на історію українського народу, розвиток його культури, взаємозв'язки з іншими слов'янськими народами.

Народився П. Г. Житецький у Кременчуці, середню освіту здобув у Полтавській духовній семінарії, а вищу — на історико-філологічному факультеті Київського університету, який закінчив у 1864 р. Після того викладає російську мову й літературу — три роки в Кам'янець-Подільській гімназії, а з 1867 й аж до 1893 р., коли він тяжко захворів, — майже безперервно в середніх навчальних закладах Києва. Майже, бо в 1880—1881 рр. П. Г. Житецький читав лекції з історії російської мови для студентів Петербурзького університету. За видатні наукові заслуги Російська Академія наук в 1898 р. обрала П. Г. Житецького своїм членом-кореспонден-

том, а в 1908 р. Київський університет присудив йому вчений ступінь доктора honoris causa.

Наукову діяльність П. Г. Житецький розпочав ще в студентські роки і не припиняв до кінця свого життя. Вже в першій його праці — «Русский патриотизм», опублікованій у журналі «Основа» (1862), певною мірою визначаються наукові інтереси вченого. Він розглядає питання про суспільні функції української літературної мови, заперече тим, хто вважав її здатною обслуговувати лише місцеву літературу етнографічного характеру. Процес майбутнього розвитку української літературної мови він розумів не ізольовано, а у взаємозв'язку з історією народу, з російською мовою, від якої вона, поряд з розгортанням своїх внутрішніх можливостей, засвоїть ті елементи, що визначатимуться життєвою потребою.

Одне з ранніх досліджень П. Г. Житецького присвячене надзвичайно цікавій писемній пам'ятці старої української літературної мови — рукопису Пересопницького євангелія 1556—1561 рр. Докладно аналізується мова твору та його палеографічні особливості. Вчений довів, що у пам'ятці найкраще відбиті українські народно-розмовні риси — в побудові фраз, речень, порядку слів тощо. Певне відображення знайшла в ній і українська фонетика, але вона затемнюється старою орфографією, через яку не завжди може пробитися жива народна вимова. Дослідник схиляється до висновку, що рукопис відбиває фонетичні властивості української мови на середній стадії її історичного розвитку. Він відзначає також полонізми й чехізми в мові пам'ятки, даючи їм потрібне філологічне пояснення. Праця була опублікована 1876 р. під назвою «Описание Пересопницкой рукописи XVI века».

Глибоке вивчення П. Г. Житецьким давніх писемних пам'яток української літературної мови XIV—XVIII ст. та живих українських народних говірок, переважно півночі та південного заходу, завершилося створенням великої праці з історичної фонетики української мови, що вийшла в світ у Києві в 1876 р. під назвою «Очерк звуковой истории малорусского наречия». Цей твір Академія наук відзначила високою нагородою — Уваровською премією. Спираючись на фактичні дані давньоруських писемних пам'яток, П. Г. Житецький прийшов до висновку про існування спільного періоду в житті східнослов'янських мов. В історії цих мов «...потрібно, — писав він, — припустити момент спільноруський, такий момент, за якого, поряд з діалектною різноманітністю руських нарч у їх первинному вигляді, існувала типова близькість між ними в основних рисах» (стор. 31). Автор вважає, що чітко визначити хронологічні межі східнослов'янської прамови, чи давньоруської спільності, немає можливості, спільність ця успадкована від доісторичної епохи й виявляється пізніше. Вона, разом з тим, повністю не виключає діалектних особливостей, зафіксованих найдавнішими пам'ятками вже з XI ст. Павло Гнатович доводить, що важливі звукові риси української мови виявляються вже в XII—XIII ст. Це була перша праця, що висвітлювала з належною повнотою історичну фонетику української мови. Чимало теоретичних положень праці стали основою дальшого наукового вивчення історії українських звуків.

У розвідці «З приводу питання про те, як говорили в Києві у XIV—XV ст.» («Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», 1888, кн. 2) П. Г. Житецький виступив з лінгвістично обгрунтованими запереченнями проти шовіністичної гіпотези О. І. Соболевського, за якою предки українців у давньоруський період не заселяли середнього Подніпров'я, а після спустошення його внаслідок татарської навали прийшли сюди пізніше з галицько-волинських земель.

Велику увагу приділив учений дослідженню історії української літературної мови, переважно найскладнішого її періоду — XVII—XVIII ст. Цьому присвячена відома праця П. Г. Житецького «Очерк литературной истории малорусского наречия» (1889), також відзначена Уваровською премією. Тут розглядається роль і характер старослов'янської мови, уживаної на Україні в XVII ст. П. Г. Житецький доводить, що українські письменники того часу часто вагалися між мовою старослов'янською та живою народною, що проникала в акти, урядові документи тощо. Одні з них, бажаючи писати «простою» мовою, не могли обійтися без старослов'янської, інші, прагнучи писати старослов'янською, не могли її опанувати, тому допускали в своїх творах багато розмовних елементів. На підставі всебічного аналізу тогочасних слов'янських граматик, створюваних на Україні, автор робить обгрунтований висновок, що мова, яку вважали церковнослов'янською, насправді була слов'яноноруською і включала багато східнослов'янських, зокрема українських, елементів. Церковнослов'янські форми становили в XVII ст. щось зовнішнє щодо тієї мови, якою думали, говорили й писали українські письменники. П. Г. Житецький досліджує лексику української книжної мови XVII ст., взаємозв'язок у ній українських, польських і російських елементів, аналізує фонетику, іменні й дієслівні форми та стилістичні особливості, виявляючи компоненти, спільні та відмінні для української та старослов'янської мов. В останньому розділі праці він зупиняється на становищі посполитого люду на Лівобережній Україні, на характері і значенні тодішньої шкільної освіти та відбитті в українській літературі тих часів народної свідомості.

Кілька праць дослідник присвятив українським історичним думам, зокрема

монографію «Мысли о народных малорусских думах» (1893), що вийшла в українському перекладі під назвою «Про українські народні думи» (1919). П. Г. Житецький опублікував спеціальні розвідки про давні українські вірші, вертепну драму, «Слово о полку Ігоревім». Великої популярності серед педагогів набули праці П. Житецького, написані для школи, — «Теория сочинения» (1895), «Теория поэзии» (1898), «Очерки по истории поэзии» (1898), які витримали по кілька видань.

Наукова спадщина П. Г. Житецького, видатного філолога з широкою фаховою ерудицією, вченого, палко закоханого у свою справу, відданого народу, міцно ввійшла в духовну скарбницю українського народу.

М. А. ЖОВТОВРЮХ

ВАСИЛЬ МОВА ТА ІСТОРІЯ ЗАСЕЛЕННЯ ЧОРНОМОРЦЯМИ КУБАНИ (До 125-річчя з дня народження письменника)

Серед українських письменників другої половини XIX ст. на Кубані чи не найбільш відомим є Василь Семенович Мова. Він народився 13 січня 1842 р. на хуторі Солодкий Лиман у родині кубанського сотника. Навчався в закритому військовому училищі в станиці Уманській, а потім у Катеринодарській гімназії. 1860 р. майбутній письменник як стипендіат Чорноморського війська поступив до Харківського університету на філологічний факультет, а через два роки перевівся на юридичний. Після закінчення університету в 1869 р. Василь Мова стає викладачем російської мови й словесності Маріїнського жіночого училища. А з 1873 р. працює мировим суддею в різних містах Кубані. В останні роки життя В. С. Мова — призначений повірений в м. Катеринодарі. Помер 1891 р.

Хоч за свого життя Василь Мова опублікував замало творів, однак в українських літературних колах його було помічено. Зокрема Іван Франко писав про нього: «Звістий у нас, як автор не многих, але замітних і змістом і формою поезій... Тільки по його смерті українська публіка дізналася про досить показну літературну спадщину свого писателя». Говорячи далі про збірку В. Мови «Проліски», великий Каменяр підкреслював, що хоч твори цієї збірки і не всі однакові щодо художньої сили й майстерності, однак «всі вони свідчать про неабиякий талант, визначаються не раз свіжими малюнками, схопленнями з життя, і смілою думкою»¹.

Якщо деякі поетичні твори Василя Мови побачили світ за життя письменника, то з прозою його сучасник майже не був знайомий. Вже після його смерті Іван Франко настійно радив, говорячи про оповідання Мови «Три мандрьохи», «щоб цей одинокий відомий досі зразок прози пригадав людям, що мають доступ до рукописної спадщини пок. Мови. Їх обов'язок супроти пам'яті покійника опублікувати з неї хоч що найцінніше»².

Широко обдарований, з енциклопедичними знаннями, Василь Семенович пробував свої сили в різних галузях знань.

В одному з листів до відомого українського письменника й громадського діяча XIX ст. О. Я. Кониського він писав: «Розпочав працювати над практичним підручником російсько-українським словарем»³.

Все своє життя Мова вивчав історію рідної Кубані, зокрема заселення її чорноморцями. Відомо, що після знищення Запорізької Січі чимало запорожців було переселено на Кубань, на територію від Таманського півострова до Катеринодара — Чорномор'ю. З цим поселенням царський уряд пов'язував план колонізації всього Кавказу — закріплювати за собою тільки що захоплені землі шляхом переселення на них чорноморців. Для колишніх запорожців це був нелегкий процес, їм тяжко було залишати обжиті вже місця й перебиратися вглиб ворожої тоді території.

Переселення за Кубань — питання спірне й досі ще мало висвітлене. Намагаючись огудити генерала Якова Кухаренка — українського кубанського письменника, друга Тараса Шевченка, офіціальна царська пропаганда пов'язувала насильницьке переселення чорноморців з його іменем. Це й породило пісні, в яких провина за все лягала на Я. Г. Кухаренка.

¹ Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVIII, стор. 256, 258.

² «Літературно-український вісник», Львів, 1899, т. XXXI, стор. 130.

³ Мих. Возняк. З письменної спадщини Василя Мови (Лиманського). За сто літ. 1928, книга 3, стор. 28.

Бодай тобі, Кухаренку, так легко здихати,
Як нам, бідним чорноморцям, свій край покидати.
Бодай тобі, Кухаренку, так легко служити,
Як нам, чорноморцям, за Кубанню жити⁴.

Яків Герасимович, звичайно, знав, що частина реакційного козачого офіцера поширює про нього подібні чутки, але передчасна смерть не дозволила йому розвінчати наклепників. На жаль, досі ніхто цим питанням не займався, крім Василя Мови. П. П. Кокунько в своїх спогадах «Кухаренко и переселение чорноморцев за Кубань» писав: «Збором матеріалів для історії переселення Чорноморського війська займалися двоє: Білоус та Василь Семенович Мова, колишній мировий суддя м. Єйська, пізніше присяжний повірений у Катеринодарі. Я не знайомий з матеріалом Білоуса, але з матеріалами, зібраними Мовою, я дуже добре знайомий, оскільки сам допомагав йому в цій справі, і врешті велика частина їх потрапила до мене, а частина, мабуть, потрапила до рук редактора газ. «Кубанские ведомости» в 1893—1897 рр. В. В. Скилдана в числі паперів, що мали бути відіслані Кониському».

Василь Семенович Мова присвятив чимало часу збору правдивого матеріалу про чорноморців. Йому вдалося записати іншу пісню, яка гудить не Я. Г. Кухаренка, а генерала Кубанського козачого війська П. Г. Короленка, лютого прибічника переселення чорноморців за Кубань:

Бодай тобі, Короленку, так легко служити,
Як нам, бідним чорноморцям, за Кубанню жити.

Самий тільки цей факт говорить за те, що В. С. Мова багато зробив, щоб відновити справжню історичну ситуацію. Він звертався до багатьох кубанців, які або особисто знали Я. Г. Кухаренка, або брали безпосередню участь у переселенні, щоб вони надіслали свої спогади.

Через передчасну смерть довести цю важливу справу до кінця письменник не зміг і залишив її незавершеною. Він залишив ряд історичних праць: «Катеринодарщина», «Студенти у 1860 р.», «Заметки, касающиеся 1864 г. в Черномории», «Украинские орлы 1860 г.» та ін. Професор М. Х. Башмак, який народився на Кубані, 1913 р. виїхав до Праги і нині працює в Празькій слов'янській бібліотеці, в одному з листів сповіщає: «Всі ці недруковані речі були в Катеринодарі, де вони зараз — невідомо».

Відірваний від культурних центрів, не маючи підтримки з боку українських письменників, Василь Мова навіть не намагався щось надрукувати. І. Я. Франко так писав про нього: «Се один з тих наших літературних діячів, котрим теперішнє положення української справи і українського слова в Росії хоч і не вистудило серця і не витрутило пера з руки, та проте відібрало можливість дати свою працю на користь загалові і дізнавати собі від того загалу чи осуду чи захопоти до дальшої праці... Працював на ниві українського слова потай..., не знаходячи собі ласки у російській цензури, до котрої кілька разів подавав свої українські писання, та все без щастя»⁵.

Щодо історичних творів Василя Мови відомо, що частина їх потрапила до П. П. Кокунька, але він сповістив, що «зараз у мене немає під рукою цього матеріалу, він залишився з усім моїм архівом на Кубані».

Що ж сталося з згаданим архівом? Після Жовтневої революції він став власністю держави. Однак під час Великої Вітчизняної війни його, як і деякі інші фонди, не вдалося вивезти. Після хазяйнування фашистів у Катеринодарі вони загубилися і поки що доля їх невідома. Однак не виключена можливість, що рукописи Василя Семеновича Мови збереглися до наших днів. У письменника було кілька братів, сестра Пелагея, діти. Всі вони жили в Катеринодарі. Відомо, що родичі В. С. Мови готували до друку твори письменника, однак чомусь не надіслали їх до Львова, як було домовлено.

Сподіваємось, що родичі й знайомі Василя Мови, у яких зберігаються рукописи письменника, передадуть їх народу.

В. М. ОРЕЛ

⁴ Лук. Мельников. Я. Г. Кухаренко и Т. Г. Шевченко в их взаимных отношениях. Известия общества любителей изучения Кубанской области, т. VI, Катеринодар, 1913.

⁵ Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVII, стор. 256.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

З минулого історичної преси на Україні

ВИСВІТЛЕННЯ БОРОТЬБИ ЗА ПЕРЕМОГУ ВЛАДИ РАД НА УКРАЇНІ В ЖУРНАЛІ «ЛІТОПИС РЕВОЛЮЦІЇ»

За роки Радянської влади в нашій республіці надруковано багато статей і матеріалів з історії боротьби за перемогу соціалістичної революції на Україні. Значна частина їх опублікована в періодичних виданнях і зокрема в журналі «Літопис революції» — органі спочатку Всеукраїнської комісії по вивченню історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і Комуністичної партії (більшовиків) України (Істпарта), а згодом Інституту історії партії та Жовтневої революції при ЦК КП(б)У. Журнал почав видаватися в листопаді 1922 р. раз на два місяці.

Всього вийшло 57 номерів цього періодичного видання. Спершу журнал друкувався російською мовою і мав назву «Летопись революции», але починаючи з № 3 за 1925 р. у ньому з'являються матеріали і українською мовою. В 1928 р. журнал було перейменовано в «Літопис революції». З 1930 р. він повністю перейшов на українську мову. Останній номер його (№ 1—2) (56—57) вийшов у 1933 р. З часом це періодичне видання стало бібліографічною рідкістю. Повні комплекти журналу в бібліотеках республіки нині майже відсутні. У зв'язку з цим певну цінність для дослідників становить складений Ф. К. Сараною покажчик змісту всіх номерів цього видання (К., 1957, 66 с.).

Історія боротьби за встановлення влади Рад на Україні висвітлюється в 310 матеріалах журналу, написаних 205 авторами. № 1 «Літопису революції» за 1922 р. був повністю присвячений 5-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, № 5—6 за 1927 р. — 10 роковинам її, № 3—4 за 1932 р. — 15-річчю.

Першу спробу послідовно викласти переважно зміст опублікованих у журналі окремих статей, спогадів та документів про боротьбу за встановлення влади Рад на Україні зробила радянський історик К. Герман¹. Однак вона не дала глибоких узагальнень щодо висвітлення в «Літопису революції» цієї важливої проблеми.

Українські радянські історики використовують журнал як важливе джерело для вивчення багатьох питань історії УРСР. Так, Ю. М. Гамрецький проаналізував ряд матеріалів, вміщених у журналі, в кандидатській дисертації «Советская историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине» (К., 1962) та в кількох публікаціях з цієї теми.

Автор робить спробу дати короткий огляд усіх надрукованих у «Літопису революції» матеріалів про боротьбу за встановлення влади Рад на Україні.

Оскільки в перші роки існування журналу в республіці бракувало підготовлених кадрів істориків-марксистів, які могли б глибоко узагальнювати історичні події, «Літопис революції» публікував переважно документи й мемуари, більшість яких уперше побачила світ на його сторінках. Вони становлять значний інтерес для дослідників, які працюють над проблемами історії Великої Жовтневої соціалістичної революції.

У розділі «Матеріали і документи» редакція вміщувала також і деякі спогади про діяльність більшовиків у 1917 р. на місцях, зокрема в Одесі (1931, № 3, стор. 130—132) й Харкові (1932, № 3—4, стор. 204—238).

У зв'язку з недостатнім висвітленням у тогочасній історичній літературі боротьби Ради робітничих депутатів Одеси за встановлення Радянської влади журнал надрукував підготовлені Г. Терезанською всі протоколи її пленумів за час від середини листопада 1917 р. до 20 січня 1918 р., а також протоколи засідань виконкому, що безпосередньо стосуються цієї боротьби (1931, № 1—2, стор. 237—266; № 3, стор. 141—180).

Публікуючи матеріали I Всеукраїнського з'їзду Рад за текстами тогочасних газет, редакція журналу критично підійшла до цієї справи, внісши в них корективи й виправлення (1928, № 1, стор. 257—294).

¹ Журн. «История пролетариата СССР». 1932, № 11, стор. 189—199.

У першій половині 20-х років вийшли тільки поодинокі публікації українських радянських істориків про діяльність Центральної ради. Тому редакція «Літопису революції» опублікувала ряд документів, які характеризували ставлення цієї організації до Радянської влади (1928, № 4, стор. 158—168).

У надрукованому разом з передмовою редакції протоколі засідань комісії по розробці умов про припинення воєнних дій, до якої входили представники Київського комітету більшовиків, Центральної ради й Тимчасового уряду, від 31 жовтня (13 листопада) 1917 р. розкривається складна обстановка під час Жовтневого повстання в Києві (1924, № 4, стор. 186—194).

У розділі «Матеріали і документи» вміщувалися й статті, в яких широко використовувалися документальні дані. Так, С. Шрейбер, висвітлюючи питання про діяльність Радянської влади на Україні до початку громадянської війни та про I Всеукраїнський з'їзд Рад (1924, № 4, стор. 166—185), навела ряд документів, які в свій час були надруковані в газетах, а згодом стали бібліографічною рідкістю.

Загалом документів про боротьбу за перемогу соціалістичної революції на Україні друкувалося порівняно небагато. Значно ширше представлений, наприклад, у журналі соціал-демократичний рух кінця XIX ст.

Майже половина «Літопису революції» заповнена мемуарами. Зважаючи на те, що під час громадянської війни загинуло багато архівних і друкованих матеріалів, спогади при критичному до них ставленні є цінним джерелом для істориків.

В опублікованих у журналі мемуарах увага авторів зосереджена на окремих питаннях, подіях і епізодах боротьби за перемогу соціалістичної революції на місцях. Найбільша кількість спогадів присвячена історії боротьби за Радянську владу в таких великих промислових центрах України, як Донбас і Катеринослав. І. Межлаук (1922, № 1, стор. 124—125), С. Погрібний (1924, № 4, стор. 53—65), І. Ніколаєнко (1927, № 5—6, стор. 190—207), І. Кравченко і Н. Сироті (1928, № 2, стор. 234—236) висвітлили важливі політичні події в Луганську, В. Алгасов (1930, № 5, стор. 194—235), Ф. Зайцев (1925, № 4, стор. 132—146), І. Вишняков (1928, № 2, стор. 220—233), А. Трошин (1925, № 4, стор. 147—154), П. Казимирчук (1923, № 3, стор. 41—69, 123—130), Р. Я. Терехов (1923, № 5, стор. 147—158), Е. Медне (1922, № 1, стор. 49—54) і Є. Холмська (1922, № 1, стор. 55—58) — в інших провідних промислових районах шахтарського краю. Значну цінність становлять зокрема мемуари С. Погрібного, в яких змальовано революційну обстановку в Луганську. Голова Ради робітничих депутатів Горлівсько-Щербинівського району П. Казимирчук яскраво розповів про міжпартійну боротьбу в 1917 р. у Донбасі, яка була характерною не тільки для даного району. В спогадах Р. Я. Терехова переконливо показано масове озброєння робітників після одержання звістки про перемогу Жовтневого повстання в Петрограді. Секретар Юзівського міського комітету більшовиків Ф. Зайцев, згадуючи боротьбу за встановлення Радянської влади в місті, гостро сперечається з В. Алгасовим і вказує, що останній допустив ряд грубих помилок при висвітленні тактики більшовиків у цей період. У мемуарах деякою мірою відображена й політична робота більшовиків серед шахтарів. Зокрема Е. Медне та один з активних організаторів червоногвардійських дружин у Макіївці І. Вишняков розповіли історію революційних подій у буремні дні 1917 р. на Гришинському та Ясинівському рудниках.

У спогадах про події в Катеринославі висвітлено різні аспекти важливого питання про встановлення Радянської влади в цьому великому промисловому центрі. Найбільше узагальнень щодо політичної ситуації в Катеринославі та економічного становища трудящих містять мемуари С. І. Гопнер (1927, № 2, стор. 7—30) та голови Катеринославського губревкому В. К. Аверіна (1927, № 5—6, стор. 202—227). С. І. Гопнер зокрема глибоко проаналізувала діяльність більшовицьких організацій в місті після Лютневої революції. Член президії правління профспілки металістів І. Амосов (1927, № 3, стор. 41—57) розглянув роботу фабзавкомів, а також підготовку до збройної боротьби за владу Рад (квітень—жовтень 1917 р.) на одному з великих заводів Катеринослава — Брянському (тепер ім. Г. І. Петровського). У коротких спогадах М. М. Геншафта (1930, № 1, стор. 216—220) йдеться про друкування й розповсюдження більшовицької газети «Звезда» та іншої партійної літератури серед робітників. Поверхові й бідні фактами мемуари І. Жуківського (1926, № 1, стор. 7—40) та М. Равича-Черкаського (1922, № 1, стор. 74—80) все ж дають деяке уявлення про агітаційно-масову роботу серед робітників.

Мемуари, що відображають революційні події в інших містах України, умовно можна систематизувати так: про створення Червоної гвардії найбільше відомостей є по Харкову (1922, № 1, стор. 44—48; 1923, № 3, стор. 73—74; № 5, стор. 159—166; 1926, № 1, стор. 130—135; 1928, № 1, стор. 187—197) та по Одесі (1924, № 3, стор. 1—12; 1927, № 5—6, стор. 253—260); про збройні повстання — по Києву (1922, № 1, стор. 9—15; 1923, № 3, стор. 18—24; 1924, № 3, стор. 20—43; 1928, № 1, стор. 176—186 і № 2, стор. 209—219) й Миколаєву (1922, № 1, стор. 104—123); про діяльність Рад робітничих депутатів — по Одесі (1926, № 5, стор. 22—30; 1927, № 4, стор. 95—104) й Полтаві (1922, № 1, стор. 126—142; 1924, № 3, стор. 62—70). Різні

питання соціалістичної революції розглянуті також в інших спогадах, зокрема про події в Харкові й Києві².

З інтересом читаються мемуари одного із засновників і керівників Червоної гвардії, голови ревкому Задніпров'я (робітниче селище поблизу Катеринослава) О. Н. Суханова (1923, № 3, стор. 91—107; № 4, стор. 103—120), але вони хибують на схематизм і поверховість у висвітленні таких важливих моментів, як діяльність більшовицької організації та Ради робітничих депутатів, політична боротьба між більшовиками й меншовиками, підготовка збройного повстання.

Деяке світло на революційні події в Єлисаветграді проливають спогади С. Волкаца (1922, № 9, стор. 184—193; 1928, № 1, стор. 213—225) і в Павлограді—А. Швела (1927, № 4, стор. 105—115).

Історія боротьби за встановлення влади Рад на Херсонщині представлена лише мемуарами В. Ліпшица (1926, № 2, стор. 109—116). Є також спогади про окремі повіті Київщини—Радомишльський (1931, № 1—2, стор. 203—214) та Звенигородський (1926, № 1, стор. 90—96).

У мемуарах знайшли відображення й перші кроки профспілкового руху в 1917 р. на Україні. Колишній анархист С. Стрельбицький розповів про Мар'їнський район, де він був головою Ради робітничих депутатів і водночас районної профспілки (1927, № 5—6, стор. 340—351). В. Б. (розшифрувати псевдонім не вдалося) показав, як робітники Південно-Західної залізниці чинили опір перекиданню ешелонів з військами Тимчасового уряду проти революційного Петрограда (1927, № 5—6, стор. 331—339).

Роботу більшовиків серед ополченських військових частин, розташованих у Житомирі, висвітлив у своїх мемуарах І. Дашковський (1926, № 6, стор. 72—75). Разом із спогадами інших авторів вони дають уявлення про революційні події 1917 р. на Волині й у Житомирі (1924, № 3, стор. 50—61; 1922, № 1, стор. 202—205; 1926, № 6, стор. 68—71).

Мемуаристи прагнули показати роботу більшовицьких організацій Румунського фронту. В спогадах А. Рябініна-Склярєвського (1925, № 1, стор. 97—138), наприклад, використано багато архівних матеріалів, що збагатили його розповідь про те, як більшовики завойовували солдатські маси. І. Будовський у своїх мемуарах основну увагу звернув на брatanня солдатів (1924, № 3, стор. 44—49). З спогадами про діяльність Румчероду в період підготовки до Жовтневої революції виступив у журналі Христов (1922, № 1, стор. 171—183).

Характерним для вміщених у журналі мемуарів є недостатнє висвітлення загальних питань історії боротьби за перемогу соціалістичної революції на Україні. Винятком серед них можна вважати спогади Г. Лапчинського (1927, № 5—6, стор. 45—66; 1928, № 1, стор. 159—175), який показав еволюцію у поглядах українських більшовиків на ряд важливих політичних проблем того часу, а також революційні настрої серед робітників. Однак він розповідає про те, що відбувалося на Україні, в повному відриві від подій у Росії.

Висвітлюючи на своїх сторінках історію Великої Жовтневої соціалістичної революції, журнал опублікував статті й мемуари керівних діячів КП(б)У й уряду УРСР Г. І. Петровського, Е. І. Квірінга, М. О. Скрипника, В. П. Затонського, які брали безпосередню активну участь у встановленні Радянської влади³. В цих статтях і спогадах показано боротьбу робітничого класу України за перемогу соціалістичної революції в таких важливих промислових центрах, як Донбас, Катеринослава, Харків, Київ, на фоні подій, що відбувалися в Росії. Так, Г. І. Петровський писав про постачання хліба пітерським робітникам, поліпшення партійної роботи в масах, націоналізацію промисловості, про запровадження 8-годинного робочого дня в Донбасі. М. О. Скрипник висвітлив співвідношення класових сил у країні й

² М. Попов. Нариси революційних подій в Харкові від червня 1917 р. до грудня 1918 р., «Л. р.», 1922, № 1, стор. 16—34; С. Буздальін. Жовтнева революція в Харкові, «Л. р.», 1922, № 1, стор. 35—38; І. Кулик. Жовтневі дні у Києві, «Л. р.», 1922, № 1, стор. 39—43; Петинский (Краснозаводский) район г. Харькова в Октябре, «Л. р.», 1927, № 5—6, стор. 208—218; Т. Зеленський. Основ'янська організація 1917—1918 рр., «Л. р.», 1930, № 1, стор. 133—145; І. Котигорошко. А. Козаченко. З історії боротьби за владу Рад робітників заводу «Серп і молот» (кол. Гельферіх-Саде) в Харкові, «Л. р.», 1928, № 4, стор. 137—139.

³ Г. И. Петровский. Очерк из Октябрьской революции в Донбассе, «Л. р.», 1922, № 1, стор. 59—62; Э. Квиринг. Екатеринославский Совет и Октябрьская революция, «Л. р.», 1922, № 1, стор. 63—73; його ж. Некоторые поправки к воспоминаниям о екатеринославском Октябре, «Л. р.», 1928, № 2, стор. 136—143; М. О. Скрипник. Памяти тов. Андрія Іванова, «Л. р.», 1929, № 1, стор. 175—178; його ж. Дві революції, «Л. р.», 1930, № 6, стор. VII—XVI; В. Затонський. Уривки з спогадів про українську революцію, «Л. р.», 1929, № 4, стор. 139—172; № 5—6, стор. 115—141; 1930, № 5, стор. 140—172.

завдання, що стояли перед пролетаріатом у 1905 та 1917 рр., а також зупинився на збройному повстанні робітників «Арсеналу», на помилках деяких керівників Київської більшовицької організації, які висловилися проти Квітневих тез В. І. Леніна, проаналізував політику цієї ж організації під час заколоту Корнілова тощо. В. П. Затонський у своїх спогадах розкрив багатогранну діяльність київських та харківських більшовиків, боротьбу за перемогу соціалістичної революції на місцях. Його мемуари містять матеріал про величезну увагу, яку приділяв В. І. Ленін революційним подіям на Україні. Окремі помилкові твердження, зокрема про ставлення вождя до лівих есерів, були визнані В. П. Затонським у листі до редакції⁴.

Е. І. Квірінг, який у 1917 р. був головою Катеринославського комітету більшовиків, згадуючи цей період, дає, так би мовити, історіографію питання. Він посиляється на матеріали С. І. Гопнер, Ю. Лугового, а також широко використовує тогочасні газетні й журнальні статті. Висвітлюючи період від лютевих подій до грудневого повстання в Катеринославі, автор показує напружену боротьбу робітників міста за встановлення Радянської влади. Мемуари Е. І. Квірінга є цінним джерелом для вивчення історії революційної боротьби пролетаріату Катеринославщини.

Спогади, вміщені в журналі «Літопис революції», були написані безпосередніми свідками й активними учасниками революційних подій. Деякі з них обговорювалися на засіданнях місцевих іспартів. Незважаючи на певні недоліки, характерні для мемуарного жанру, вони, безперечно, становлять важливе джерело для вивчення історії боротьби за владу Рад на Україні.

Серед численних матеріалів з цієї теми, опублікованих у журналі, найбільшу наукову цінність мають статті. Їх поява була зумовлена розвитком історичної науки в республіці. Як правильно зазначає журнал «Більшовик України» (1929, № 5, стор. 111), «...тільки пізніше на сторінках «Літопису революції» завоює собі почесне місце історик-дослідник з критичним підходом, з глибоким дослідженням, ширшими обсягами, сміливими розмахом, із всебічним освітленням питання. Перед ним починає поступатися мемуарист, розуміється, до певних меж». Різке збільшення дослідницьких матеріалів у журналі спостерігається в 1928 та у наступні роки. Це пояснюється тим, що 10-річний ювілей Жовтня, який широко відзначався по всій країні, сприяв дальшому розгортанню історичних досліджень і появи узагальнюючих праць з окремих питань історії соціалістичної революції на Україні.

У початковий період існування журналу в зв'язку з відсутністю ґрунтовних наукових статей на його сторінках висвітлювалася історія окремих міст та промислових центрів України під час боротьби за перемогу влади Рад з широким використанням документів і матеріалів місцевих іспартів. Це був необхідний етап на шляху до створення праць з історії соціалістичної революції в масштабі всієї України. Такі статті багато в чому нагадують розглянуті вище спогади, вони широко документовані. Член першого Українського Радянського уряду І. Ю. Кулик, наприклад, вивчаючи історію Київської більшовицької організації й відзначаючи в її діяльності спільні риси з іншими парторганізаціями, робить спробу узагальнити роботу партії по всій Україні⁵. Автор розкриває взаємовідносини між Київськими міським та обласним комітетами більшовиків і відзначає відмінності в оцінці ними характеру і особливостей соціалістичної революції на Україні (1927, № 5—6, стор. 226—227).

Т. Харечко досить повно висвітлює історію збройної боротьби робітників Донбасу за встановлення Радянської влади (1927, № 5—6, стор. 130—161). Але поза увагою автора залишилися діяльність місцевих більшовицьких організацій та утворення Донецько-Криворізької республіки.

В. Щербаков показав боротьбу за владу Рад на Чернігівщині (1927, № 4, стор. 79—94; № 2, стор. 31—68; № 5—6, стор. 299—314; 1928, № 1, стор. 115—137). Але його статтям бракує узагальнень. Вони недостатньо висвітлюють роботу Рад у таких містах, як Шостка, Конотоп, Сновськ, Глухів, Ніжин, Кролевець.

Революційні події на Миколаївщині досліджувалися кількома авторами. Є. Вікторову вдалося більш-менш глибоко показати діяльність місцевих Рад за час від Лютневої революції до червня 1917 р. (1927, № 4, стор. 50—78). А. Альошин проаналізував тяжке матеріальне становище пролетарів Миколаєва напередодні Жовтня, багато уваги приділив взаємовідносинам міської Ради і думи, розглянув питання про проведення місцевими Радами різних заходів в інтересах трудящих після розгрому корніловщини (1928, № 3, стор. 102—128; 1929, № 4, стор. 315—328). Статті А. Марка (1927, № 5—6, стор. 261—298; 1929, № 4, стор. 295—314; 1930, № 3—4, стор. 148—175) потребують критичного ставлення до них, на що звер-

⁴ В. П. Затонський. Лист до редакції, «Л. р.», 1929, № 5—6, стор. 384—385.

⁵ І. Ю. Кулик. Киевская организация от февраля до октября 1917 г., «Л. р.», 1924, № 1, стор. 189—204; його ж. Киевская организация большевиков в Октябрьские дни. (Опыт краткой характеристики), «Л. р.», 1927, № 5—6, стор. 219—234.

тала увагу і редакція «Літопису революції», звинувачуючи автора у надто «обережному» підході до питання про збройне повстання в період соціалістичної революції.

Безумовно, розглянуті статті не претендують, за висловами самих авторів, на вичерпність, але при критичному їх використанні можуть бути цінними для дослідників.

У журналі висвітлювалася також історія окремих повітів — Городнянського (1925, № 4, стор. 104—131; 1926, № 1, стор. 229—231), районів — Горлівсько-Щербинівського (1928, № 3, стор. 75—101; 1929, № 4, стор. 101—136; 1930, № 5, стор. 99—126) і заводів — ім. Ільїча (1929, № 1, стор. 225—234), Харківського паровозобудівного (1932, № 3—4, стор. 184—203) та ін.

Кілька статей присвячено створенню й діяльності Рад робітничих та солдатських депутатів у містах. Цінність їх насамперед полягає в тому, що автори наводять важливий фактичний матеріал й історію Рад подають на фоні історичних подій на Україні і по всій країні. Так, І. Брагінський висвітлив своєрідні складні умови роботи Київської Ради й показав, що, незважаючи на величезні труднощі, у жовтні 1917 р. вона стала організатором пролетаріату міста в його героїчній боротьбі за Радянську владу (1929, № 2, стор. 27—57; № 3, стор. 70—107). Є. Вікторов охарактеризував зрадницьку політику меншовиків та есерів Миколаєва щодо трудящих і значну увагу приділив діяльності міської Ради (1929, № 4, стор. 43—63). Г. Куранов висвітлив роботу Рад Артемівщини (1927, № 5—6, стор. 162—189), а В. Лобахін — Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів (1929, № 4, стор. 7—42).

Ряд статей, які стосуються окремих спеціальних питань історії боротьби за перемогу соціалістичної революції на Україні, виділяється своєю оригінальною тематикою⁶. Ми детально не розглядаємо їх, тому що це потребує окремого дослідження.

Журнал «Літопис революції», хоч і в недостатній мірі, але вміщував статті й про профспілковий рух на Україні в 1917 р. Так, Д. Шлосберг⁷ показав участь окремих профспілок і міжспілкових об'єднань Харкова, Києва, Донбасу, Катеринослава, Одеси в підготовці боротьби за владу Рад, а також більшовицьку тактику щодо меншовиків у профспілках. Однак слід мати на увазі, що він поверхово висвітлив історію фабзавкомів.

Стаття Є. В. Гороховської «Від лютого до жовтня» (1930, № 5, стор. 127—139; 1931, № 1—2, стор. 92—110) — єдина в журналі про створення спілок робітничої молоді на Україні в 1917 р. Автор зробила спробу проаналізувати роботу молодіжних соціалістичних організацій Одеси в період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Вона зокрема відзначила, що більшовики приділяли недостатню увагу спілкам молоді (1930, № 5, стор. 129).

Не часто в «Літопису революції» вміщувалися статті з історії революційного руху й аграрних відносин на селі в 1917 р., оскільки в період існування журналу ці надзвичайно важливі й складні питання лише починали досліджуватися науковцями. Значним внеском у розробку цієї проблеми була стаття відомого українсько-радянського історика М. А. Рубача⁸, який на широкому історичному фоні з врахуванням змін у політичній обстановці на Україні показав проведення в житті аграрних перетворень у 1917 р. Розповідь у цій статті закінчується липневими подіями.

Інші дослідники розглядали дану проблему звужено, лише на місцевому матеріалі Київщини й Харківщини (1931, № 4, стор. 3—34; 1930, № 2, стор. 50—72). Загальним недоліком цих статей є поверхове висвітлення характеру революційних виступів селян, перебільшення елементів стихійності в селянському русі 1917 р.

Серед вміщених у журналі матеріалів, присвячених загальним питанням історії соціалістичної революції на Україні, одними з перших були надруковані статті

⁶ С. Розен. «Переяславская республика» и ее герой Хрусталеv-Носарь, «Л. р.», 1927, № 2, стор. 121—139; № 3, стор. 92—111; А. Кіров. Румчерод і Раднарком Одеської області в боротьбі за Жовтень, «Л. р.», 1927, № 5—6, стор. 235—252; 1928, № 1, стор. 86—114; Д. Фрід. Меншовики в боротьбі за реставрацію капіталізму на Україні, «Л. р.», 1931, № 1—2, стор. I—VI; М. Соболев. Вибори до Всеросійських та Українських Установчих зборів на Полтавщині, «Л. р.», 1931, № 3, стор. 15—30; 1932, № 5—6, стор. 71—96; його ж. Лист до редакції, «Л. р.», 1932, № 1—2, стор. 319—320; та ін.

⁷ Д. Шлосберг. Из истории экономической борьбы рабочих в Донбассе между февралем и октябрем, «Л. р.», 1927, № 2, стор. 189—203; його ж. Професіональні союзи в боротьбі за Октябр, «Л. р.», 1927, № 5—6, стор. 317—330; 1928, № 1, стор. 7—28; його ж. Професіональне движение в Харькове в 1917 г., «Л. р.», 1928, № 3, стор. 28—54.

⁸ М. А. Рубач. Аграрная революция на Україні в 1917 р., «Л. р.», 1927, № 5—6, стор. 7—45; 1928, № 1, стор. 29—51.

М. А. Рубача⁹, який у 20-х роках певний час працював відповідальним редактором, а згодом — членом редколегії «Літопису революції». Його статті насичені великою кількістю фактів. Основну увагу в них автор приділив висвітленню боротьби за Радянську владу на Україні, історії Центральної ради, її відносин з Антантою й кайзерівською Німеччиною та політики щодо соціалістичної революції. М. А. Рубач дав глибоку характеристику класової й соціальної суті дрібнобуржуазних партій, з'ясував суперечності між ними, що виникли внаслідок наростання революційного руху, та причини, які привели українську буржуазію до проницької орієнтації. Автор зокрема навів документи, які свідчать, що однією з основних причин конфлікту між Радою Народних Комісарів та Центральною радою була допомога останньої білогвардійському генералу Каледіну.

Стаття М. А. Рубача «До історії української революції» присвячена взаємовідносинам Радянського уряду України — Народного Секретаріату з урядом Центральної ради — Генеральним секретаріатом. У ній автор викрив класові тенденції внутрішньої та зовнішньої політики Центральної ради, її контрреволюційну суть, дослідив мало вивчене на той час питання про тактику більшовиків щодо неї. М. А. Рубач правильно пов'язував це питання із загальною проблемою взаємовідносин пролетаріату й селянства під час проведення соціалістичної революції.

В 20-х роках в українській радянській історичній науці, яка переживала період свого становлення, ще не утвердилася єдина думка щодо оцінки діяльності Центральної ради, як, між іншим, і з ряду інших важливих питань історії України. Так, у 1925—1926 рр. М. А. Рубач вважав, що в діяльності Центральної ради було два періоди: перший (до Жовтневих подій) — революційний і другий (після Жовтня) — контрреволюційний. Пізніше він сам усвідомив помилковість цих тверджень.

Згодом у журналі було надруковано велику статтю В. Манілова про відносини Центральної ради з Тимчасовим урядом, у якій дано більш правильну оцінку її як контрреволюційної організації¹⁰. Широко використавши праці В. І. Леніна, архівні документи, газети та матеріали інших авторів, а також критично розглянувши праці представників ворожого табору, В. Манілов дав аналіз політики Центральної ради, яка з перших днів свого існування виступала за тісний союз з Тимчасовим урядом та російською буржуазією, намагалася з їх допомогою задушити революційний рух на Україні.

Журнал «Літопис революції» боровся за об'єктивне висвітлення історії, був трибуною українських радянських істориків. Його редакція прагнула виправляти помилки авторів, брала застереження навіть про дрібні неточності в примітках. Але українська радянська історична наука тоді тільки зароджувалася. Кадри науковців були ще молоді. Тому деякі дослідники, стоячи загалом на правильних марксистсько-ленінських позиціях, допускали помилкові твердження з окремих питань історії України. Так, М. А. Рубач у незакінченій на той час статті «Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1917 р. на Україні (Критика націонал-демократичної платформи та деяких ухилів від ленінської схеми історії пролетарської революції)» (1930, № 5, стор. 6—98) допустив неточності, висвітлюючи процес переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну в період від лютого до жовтня 1917 р. на Україні (стор. 89). Але незабаром сам автор визнав помилковість згаданих тверджень¹¹. Деякі дослідники, прагнучи допомогти М. А. Рубачу, самі іноді робили серйозні помилки. Так, І. Гехтман критикував наведене М. А. Рубачем у його вищеназваній статті правильне положення про мирний період у розвитку революції¹².

Певний інтерес становлять статті в № 3—4 журналу за 1932 р., який присвячено 15-річчю ювілею Великого Жовтня¹³. В передовій (а вони не часто вміщу-

⁹ М. А. Рубач. К історії конфлікту между Совнаркомом и Центральной радой (декабрь 1917 г.), «Л. р.», 1925, № 2, стор. 55—85; його ж. До історії української революції (замітки й документи; грудень 1917—січень 1918 рр.), «Л. р.», 1926, № 1, стор. 41—84; № 6, стор. 7—35.

¹⁰ В. Манілов. Из истории взаимоотношений Центральной рады с Временным правительством (К июльским событиям 1917 г.), «Л. р.», 1927, № 3, стор. 7—25; № 4, стор. 7—31; № 5—6, стор. 67—99; 1928, № 1, стор. 65—85.

¹¹ М. А. Рубач. Лист до редакції. (З приводу першої частини своєї статті «Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1917 р. на Україні»), «Л. р.», 1931, № 1—2, стор. 301—302; його ж. Проти фальсифікації в критиці — проти перекручування ленінізму в питанні про «закінчення» буржуазно-демократичної революції та її переростання в соціалістичну. (З приводу статті тов. Гехтмана), «Л. р.», 1931, № 4, стор. 210—243.

¹² І. Гехтман. Проти реставрації каменівщини, «Л. р.», 1931, № 4, стор. 194—209.

¹³ П'ятнадцять років. Передова, стор. 3—10; С. Баранник. Більшовицькі організації України на підступах до Жовтня, стор. 26—66; М. Соболев. Липневі дні 1917 р. на Україні, стор. 98—147 (журн. «Літопис революції», 1932, № 3—4).

валися в журналі) розглянуто основні етапи підготовки соціалістичної революції, підкреслено її світове значення й дано характеристику діяльності Комуністичної партії за 15 років Радянської влади. В статтях С. Баранника і М. Соболева висвітлюються події на Україні з лютого до вересня 1917 р., зокрема дедалі зростаючий вплив більшовицьких організацій серед робітників. Однак, незважаючи на широке використання газет і листівок тих часів, такі питання, як селянське й національне, політика Центральної ради тощо, викладені в цьому номері журналу не досить повно, а деякі й зовсім невірно. Так, у передовій вказується, що Сталін безпосередньо керував боротьбою за відновлення Радянської влади на Україні (стор. 8). Це, як відомо, не відповідає дійсності. С. Баранник у своїй статті виходить з неправильної періодизації підготовки партією соціалістичної революції, яку дав Сталін у промові на фракції ВЦРПС 19 листопада 1924 р., і називає її «класичною» (стор. 27).

Позитивним у роботі журналу слід вважати також той факт, що на його сторінках публікувалися дискусійні статті під рубрикою «Трибуна» та матеріали їх обговорення серед українських радянських істориків, які мали на меті викрити антимарксистський погляд щодо історичного розвитку України. Вони становлять велику цінність для дослідників. У травні 1929 р., наприклад, на історичному відділі Українського інституту марксизму-ленізму відбулася дискусія з приводу висунутої М. Яворським схеми історії України. Стенограми цієї дискусії вміщено в трьох номерах журналу (1930, № 2, стор. 267—326; № 3—4, стор. 176—237; № 5, стор. 289—324). «Літопис революції» докладно інформував, як українські радянські історики на своїх зборах і нарадах викривали помилковість поглядів Яворського, який фактично заперечував можливість соціалістичної революції на Україні (1930, № 1, стор. 326—331).

Статтю В. Сухино-Хоменка «З приводу особливостей пролетарської революції на Україні» (1928, № 4, стор. 79—119) редакція журналу поставила на обговорення питання про склад та революційну боротьбу пролетаріату України. Без будь-якого наукового обґрунтування В. Сухино-Хоменко висунув горезвісну теорію двох більшовицьких партій — партії провідирів і партії мас — в період боротьби за Радянську владу на Україні. Гегемоном у революції він вважав дрібну буржуазію, розглядав Ради й Центральну раду як ідентичні, споріднені організації. На його грубі помилки українські радянські історики звернули увагу на спеціальній дискусії в травні—червні 1930 р. (див. № 3—4, 5), а також в окремих статтях (1928, № 6, стор. 321—350; 1930, № 3—4, стор. 238—256; 1930, № 5, стор. 5—98, 351—382, 430—432; 1932, № 5—6, стор. 29—43). Однак В. Сухино-Хоменко і далі припускав перекручення¹⁴.

Рада українського товариства «Історик-марксист» у своїй резолюції від 5 лютого 1931 р. рішуче засудила й неправильну концепцію М. Свідзінського, який характеризував соціалістичну революцію на Україні як національно-демократичну (1931, № 1—2, стор. 297—299).

Викривши помилкові погляди М. Яворського, В. Сухино-Хоменка, М. Свідзінського, українські радянські історики відстояли розвиток марксистсько-ленінської історичної науки в республіці.

Отже, в статтях, опублікованих у журналі «Літопис революції», знайшли відображення загальні питання історії соціалістичної революції на Україні, діяльність Рад робітничих та солдатських депутатів у період боротьби за встановлення Радянської влади, революційні події на місцях, питання історії КП(б)У, робота більшовицьких організацій у великих промислових центрах, окремих повітах, районах та на заводах. Журнал вів боротьбу за марксистсько-ленінську ідеологію на історичному фронті, за діалектичний підхід до вивчення історії України. Однак такі питання, як національне, селянське, озброєння робітників, створення червоногвардійських загонів та деякі інші, не знайшли широкого висвітлення на його сторінках. Нерівномірно також вміщувався матеріал місцевого характеру. Особливо мало уваги приділялося революційним подіям у Вінниці, Житомирі, Херсоні.

Загалом же в статтях в основному правильно відтворено революційну боротьбу за встановлення влади Рад на Україні в 1917 р. Вони є певним вкладом в історичну літературу.

Журнал присвятив чимало яскравих сторінок полум'яним борцям революції, палким патріотам нашої Вітчизни. «Літопис революції» був зачинателем цієї благородної справи в республіці. Розділ про тих, хто боровся за визволення трудящих, мав назви «Герої революції», «На спогад тих, що загинули», «Герої та жертви революції».

Прагнучи виховувати молодь на героїчних традиціях минулого, журнал вмістив добірку матеріалів, присвячену «всеукраїнському старості» Г. І. Петровському (1928, № 2, стор. 186—208), М. О. Скрипнику (1932, № 1—2, стор. 31—37). «Літопис революції» розповів також на своїх сторінках про багатьох ветеранів більшови-

¹⁴ В. Сухино-Хоменко. З гарячою головою нема рукам спокою, «Л. р.», 1929, № 2, стор. 231—254; Від редакції, додаток, «Л. р.», 1929, № 2, стор. 255—261.

цької гвардії, активних учасників боротьби за владу Рад на Україні Г. Чудновського, Є. Едельштейна (1922, № 1, стор. 229—233, 242—246); Р. Чорного (1923, № 4, стор. 155—165); П. Мойсеєнка (1924, № 1, стор. 205—220); Р. Бош (1925, № 2, стор. I—VII); Ю. Лутовінова, Г. Хоперську (1925, № 3, стор. 181—192); М. Данилевського, Ф. Тінякова, І. Крейсберга, Ш. Грузмана, Л. Смолякова, В. Селюка, В. Клочка, П. Воронцова, Багдея, М. Руднева, Д. Пономарьова, П. Мизикевича, М. Кангуна, О. Бондаренка-Бурдуна, С. Спиридонова, Д. Рудя, Є. Палкіна (1927, № 5—6, стор. 355—406; 1923, № 2, стор. 279—280). Вивчення життя й діяльності багатьох з них чекає своїх дослідників.

Певне уявлення про рівень вивчення історії соціалістичної революції на Україні та про стан критичного осмислення матеріалів, присвячених цій проблемі, дають рецензії. Здебільшого в них розглядаються праці, підготовлені центральним та місцевими істпартами. В основному в журналі вміщувалися критичні рецензії, але траплялися й описові.

Завдяки регулярному висвітленню роботи істпартів у відділі «Хроніка» дізнаємося про те, як збиралися й упорядковувалися матеріали з історії боротьби за владу Рад на Україні.

Дослідникові соціалістичної революції стануть у пригоді опубліковані в журналі огляди літератури, різні бібліографічні та іменний покажчики, коротка хронологія робітничого та революційного руху на Україні в 1917 р. (додаток до журналів, 1928, № 2, 4).

Протягом 11 років існування журналу на його сторінках було опубліковано чимало різноманітних матеріалів з історії соціалістичної революції на Україні. Цим створювалися певні передумови для дальшого, більш глибокого вивчення українськими радянськими істориками цієї проблеми. Багато матеріалів у «Літопису революції» друкувалося, так би мовити, по свіжих слідах історичних подій. Проте життя невпинно йде вперед. Безумовно, деякі положення, висловлені на сторінках журналу, не витримали випробування часом. Інші були далі розвинуті в працях українських радянських істориків. Але відібрані та описані першими дослідниками Жовтня факти при критичному до них ставленні мають значну цінність, особливо, коли врахувати, що чимало документів загинуло під час Великої Вітчизняної війни.

Журнал «Літопис революції» залишив помітний слід у розвитку історичної науки на Україні, вніс вклад у вивчення важливих проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Н. В. КОМАРЕНКО

ЖУРНАЛ «ЛІТОПИС РЕВОЛЮЦІЇ» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ

Джерелознавство історії партії — одна з найбільш актуальних, але, на жаль, найменш розроблених проблем. Про це свідчить той факт, що з 634 тем докторських дисертацій, над якими працюють науковці СРСР, тільки п'ять присвячені окремим питанням джерелознавства історії партії¹. Читає давно чекає ґрунтовних монографій про пресу як джерело вивчення історії Комуністичної партії, зокрема про журнал «Літопис революції», який чимало зробив для розвитку української радянської історіографії та джерелознавства, історії більшовицької журналістики й публіцистики. Як і «Пролетарская революция», «Летопись марксизма», «Красный архив», «Борьба классов», «Историк-марксист» (Москва), «Красная летопись» (Ленінград), «Більшовик України», «Пути революции», «Прапор марксизму», «Архів Радянської України» (Харків), журнал «Літопис революції» відіграв значну роль в ідеологічній боротьбі партії, в підготовці кадрів істориків-марксистів на Україні. Ці періодичні видання поряд з монографічними дослідженнями радянських вчених-істориків і наукових колективів стверджували історичну правду, викривали фальсифікаторів історії, захищали соціалістичні й комуністичні ідеали.

Питання про створення журналу «Літопис революції» вперше обговорювалося на засіданні Істпарту ЦК КП(б)У 4 грудня 1921 р.² Активну участь у його створенні взяли видатні партійні і державні діячі — Г. І. Петровський та М. О. Скрипник³.

¹ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1964, № 6—10; 1965, № 2, 4—6, 8, 11; 1966, № 1, 5, 7, 9.

² Всеукраинское совещание заведующих истпартами (25—26 января 1925 года). журн. «Летопись революции» (далі — «Л. р.»), 1925, № 1, стор. 203.

³ Доклад Истпарта ЦК КП(б)У на конференции Истпартов РКП во время XII съезда партии 22—24 апреля 1923 года, «Л. р.», 1923, № 4, стор. 321—322; Микола Скрипник. До справи українізації «Літопису революції», «Л. р.» 1930, № 1, стор. VIII.

Перший номер, що вийшов у листопаді 1922 р., повністю був присвячений Великому Жовтню на Україні. Журнал видавався у Харкові один раз на два-три місяці. Всього протягом 1922—1933 рр. вийшло 57 номерів загальним обсягом 877 друкованих аркушів.

Редакція «Літопису революції» і численний авторський актив багато зробили для збирання, дослідження й поширення документів та матеріалів про боротьбу українського народу за своє соціальне і національне визволення з-під гніту царизму, поміщиків і капіталістів, від іноземної імперіалістичної агресії та внутрішньої контрреволюції.

Як історичне джерело, журнал привернув увагу радянських дослідників ще в період свого становлення. Особливий інтерес до нього зріс після ХХ з'їзду КПРС. Проте історики зіткнулися з труднощами: в жодній з українських бібліотек, навіть у спеціалізованих не збереглося повного комплексу журналу*. Зараз він — бібліографічна рідкість.

Цінну ініціативу виявили працівники Центрального архівного управління УРСР, опублікувавши бібліографічний покажчик до журналу⁴. Про «Літопис революції» як цінне джерело дуже скупо згадує С. О. Яковлев у учебовому посібнику з археографії для студентів історичного факультету університетів⁵. Докладне дослідження даної теми вимагає всебічного аналізу всього комплексу журналу, оскільки чимало його матеріалів мають серйозні методологічні й фактичні помилки та огріхи.

Зміст журналу визначають дві великі групи, на які можна поділити опубліковані в ньому матеріали: історіографічна та джерелознавча. Перша — це редакційні, науково-дослідні, пропагандистські статті, повідомлення, рецензії, огляди, замітки, листи окремих істориків і читачів. Такі матеріали становлять 31% загального обсягу цього видання (в тому числі статей і повідомлень — 294, заміток і листів — 263).

Журнал порушував теоретичні й методологічні проблеми суспільної науки, в ньому вперше на Україні сказано про В. І. Леніна як про історика партії (1929, № 2). У кількох публікаціях було дано аргументовану критику антиленінських тлумачень питань історії України, зокрема проявів меншовизму, троцькізму, буржуазного націоналізму в працях М. Яворського, М. Равич-Черкаського, В. Сухино-Хоменка, М. Свідзінського, І. Гехтмана та інших істориків (1930, № 3—4, 5; 1931, № 1—2, 4; 1932, № 1—2). Журнал закликав радянських учених піднести на науковий рівень вивчення й висвітлення історії більшовицької партії, революційної боротьби робітничого класу і селянства.

У «Літописі революції» виступали учасники історичних подій, які, крім невідомих фактів, часто наводили цінні документи з особистих архівів. Такими були статті С. І. Гопнер «Більшовицька організація напередодні і в перший період Лютневої революції в Катеринославі» (1927, № 2), В. П. Затонського «До питання про організацію Тимчасового робітничо-селянського уряду України (листопад 1918 р.)»** (1925, № 1), О. Г. Шліхтера «Боротьба за хліб на Україні в 1919 році» (1928, № 2). Спогади В. О. Антонова-Овсієнка*** про громадянську війну на Україні (1929, № 4; 1931, № 1—5; 1931, № 1—4), статті В. К. Аверіна (1927, № 5—6; 1928, № 1—4), І. А. Амосова (1929, № 2, 3), Ю. М. Коцюбинського (1927, № 2), І. Е. Якіра (1928, № 2). Такі матеріали мають не тільки історіографічний, але й джерелознавчий характер, оскільки в них використані власні свідчення. Окремі публікації, статті й промови М. М. Покровського, О. М. Ярославського, Й. В. Сталіна, А. С. Бубнова, М. О. Скрипника, П. П. Постишева — 1921, № 1; 1926, № 2, 3—4; 1930, № 1, 2; 1932, № 1—2; 1933, № 1—2 — мають, крім того, й методологічне значення. Проте саме таких матеріалів журнал друкував мало. Основна увага приділялась окремим історичним подіям і фактам.

Безперечною заслугою журналу була публікація матеріалів з історії міських партійних організацій Києва, Катеринослава, Харкова, Одеси, Вінниці, Луганська, Миколаєва, Донецька, Чернігова, Херсона. І сьогодні викликають великий інтерес

* Так, у Державній історичній бібліотеці УРСР відсутні чотири номери журналу (1924, № 2, 4; 1926, № 2, 6), в бібліотеці Інституту історії АН УРСР — деякі (1922, № 1; 1924, № 2; 1928, № 1—3, 6; 1929, № 2; 1930, № 3—5).

⁴ Ф. К. Сарана. Покажчик до журналу «Літопис революції», «Научно-інформаційний бюлетень», № 3 (29), стор. 99—128; № 4 (30), стор. 111—146, К., 1957.

⁵ С. О. Яковлев. Українська радянська археографія. К., 1965, стор. 40, 49, 59, 69.

** В «Л. р.», у заголовку статті В. П. Затонського помилково названо 1919 р.

*** В статтях В. О. Антонова-Овсієнка вперше на Україні побачили світ опубліковані повністю 107 документів, зокрема, телеграма В. І. Леніна від 22 квітня 1919 р. На жаль, цей ленінський документ опубліковано неточно, з пропусками важливих положень, а переклад на українську мову зроблено некваліфіковано (див. «Л. р.», 1931, № 4, стор. 99; В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 316).

повідомлення про діяльність заводських, шахтарських і районних більшовицьких організацій у дожовтневий період і в 1917 р.⁶ Вмішувались також окремі матеріали з історії комуністичних партій Молдавії, Західної України (1928, № 3), Туркменії (1928, № 5), Польщі й Литви (1929, № 3).

На жаль, історичні події у різних районах України в журналі висвітлювались неоднаково. Менше уваги приділялось Поділля, Волині й Полтавщині, найбільше — Катеринославській губернії, 17% надрукованого присвячено Київщині, далі йдуть Харківщина, Одещина і Донбас. Відбито окремі епізоди героїчної боротьби трудящих Буковини, Галичини і Криму за встановлення влади Рад.

Через усі номери журналу червоною ниткою проходить ідея братерства українського й російського народів. Ряд статей спеціально присвячено зміцненню інтернаціональних зв'язків українського народу.

«Літопис революції» систематично інформував читачів про нову історико-партійну літературу та археографічні видання, що виходили на Україні та за її межами. Всього було опубліковано 247 рецензій і бібліографічних заміток, піддано науковій критиці ряд цінних джерелознавчих видань (1923, № 5; 1926, № 5; 1927, № 1; 1929, № 3; 1930, № 6). Редакційна колегія журналу організувала творчі дискусії з корінних питань пролетарської революції на Україні (1927, № 5—6; 1928, № 4, 6; 1929, № 2, 4; 1930, № 1, 5; 1931, № 4). З № 33 (1928 р.) існував «Дискусійний відділ». Проте деякі дискусії не було доведено до кінця⁷.

Особливий інтерес для сучасного читача й історика-дослідника мають джерелознавчі матеріали, документи і спогади активних учасників революційного руху. Вони становлять понад дві третини обсягу «Літопису революції». Всього було опубліковано 1495 документів, у тому числі й ті, які на сторінках журналу наводяться повністю в статтях істориків і громадсько-політичних діячів. Частиною з них взято з архівів*, інші редакція виявила безпосередньо в учасників історичних подій. Опубліковані документи за своїм характером нерівнозначні. Документи, що відбивають прогресивно-революційні тенденції суспільного розвитку, об'єктивно і точно відбивають події, явища, факти. Серед них є унікальні документальні першоджерела. Привертає увагу звіт Київського комітету РСДРП про діяльність у 1902—1903 рр. та доповідь Одеського комітету про II з'їзд партії (1928, № 5). 296 документів розповідають про історію більшовицьких організацій України періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Серед них — протоколи Першої Всеукраїнської наради більшовиків, протоколи та інші документи київської і луганської більшовицьких організацій за 1917 р. (1926, № 5; 1927, № 4; 1931, № 4). Понад третина документів присвячена історії громадянської війни на Україні. Найцінніші з них: протоколи Пленуму ЦК КП(б)У 8—9 вересня 1918 р.; документи районних конференцій Горлівсько-Щербинівської більшовицької організації Донбасу, що відбулися 24 лютого і 22—23 березня 1918 р.; директиви ЦК КП(б)У про розгортання боротьби українського народу з німецькими окупантами і гетьманщиною та звіти Київського, Катеринославського, Одеського й Миколаївського губкомів партії про підпільну діяльність проти іноземних загарбників і денікінців у 1919—1920 рр. (1925, № 4; 1926, № 3—4; 1927, № 1; 1930, № 1, 5; 1933, № 1—2).

В журналі вміщено ряд документів про утвердження Радянської влади як державної форми диктатури пролетаріату, про створення та перші кроки діяльності робітничо-селянського уряду республіки, про радянське будівництво на Україні (1924, № 4; 1925, № 2; 1927, № 5—6; 1928, № 2).

Привертають увагу документи про взаємовідносини комуністів та лівих есерів щодо визволення Радянської України від гніту австро-німецьких імперіалістів. Маються на увазі виступи М. О. Скрипника та лівого есера О. Ахманицького (Александрова) на V Всеросійському з'їзді Рад у липні 1918 р. (1925, № 2). На жаль, ці важливі матеріали, опубліковані понад 30 років тому, досі не проаналізовані.

Свідчень про діяльність місцевих органів влади журнал містить недостатньо. Виняток становлять документи Одеської Ради робітничих, селянських і матроських

⁶ М. Острогорський. Із історії більшовицької організації Горлівсько-Щербинівського району на Донбасі (1901—1918 рр.), (журн.— «Літопис революції», 1930, № 5), А. Косминский. С-д. организация Вознесенского рудника, (журн. «Летопись революции», 1926, № 6); О. Коротенко. З історії Кременчуцької організації РСДРП (1898—1905 рр.) (журн. «Літопис революції» 1931, № 4); Большевицкая организация Петинского (Краснозаводского) района г. Харькова в Октябрьские дни 1917 г. (журн. «Летопись революции», 1927, № 5—6); В. Я долов. Радомильська (Київщина) більшовицька організація 1917 р. (журн. «Літопис революції», 1931, № 1—2); Н. Тарногородский. Возникновение и первые шаги большевистской организации на Подоліні (журн. «Летопись революции», 1923, № 5).

⁷ «Л. р.», 1930, № 5, стор. 98; 1931, № 4, стор. 243.

* При публікації більшої архівних матеріалів редакція «Л. р.» не дає точної назви архіву, номерів фондів, описів, справ і аркушів документа.

депутатів за період 14 листопада 1917 р.— 19 січня 1918 р. (протоколи пленумів виконкому, президії Ради, листування, матеріали комісій тощо) (1931, № 1—2, 3).

Кілька документів відбивають діяльність Комуністичної партії по створенню і зміцненню збройних сил соціалістичної революції і Радянської держави (1924, № 3; 1926, № 5; 1927, № 1; 1929, № 2). Значний інтерес викликають дожовтневі листи Артема (Ф. А. Сергеева) (1924, № 4)* і Г. І. Петровського (1928, № 1).

В журналі опубліковано документи (близько 300) апарату царської влади, меншовицьких і есерівських організацій, буржуазно-націоналістичних урядів на Україні (Центральна рада, гетьманщина, петлюрівщина), документи поліцейсько-охоронних установ і судово-слідчих органів. Такі джерела, безперечно, потребують особливо критичного ставлення. Незважаючи на класову тенденційність і односторонність документів ворожого табору, в них зафіксовано чимало фактів, які можна використати для вивчення важливих подій складного історичного процесу на Україні і в Росії.

Яка ж якість документальних публікацій? Аналіз показує, що не всі вони ідентичні оригіналам, надруковані неточно, з доволними редакційними правками, як правило, не відзначеними в коментарях. Важливі партійні документи, твори В. І. Леніна та його соратників без будь-яких на те підстав і необхідності подано в скороченому вигляді або ж зовсім перевернуто. Ось кілька характерних прикладів. В № 1 журналу за 1925 р. вміщено «Резолюцію ЦК РКП о Советской власти на Украине, одобренную Всероссийской партийной конференцией». Однак не вказано, що цю резолюцію написав В. І. Ленін⁸, що вперше вона була опублікована в «Известиях ЦК РКП(б)», № 8, 2 грудня 1919 р. До того ж, в ній пропущено перший абзац ленінського тексту, а також сполучник «и» після слова «везде» у фразі «Везде и при всяких условиях»⁹.

Журнал допустив серйозні недоліки при публікації іншого ленінського документа — резолюції ЦК РСДРП(б) від 10 (23) жовтня 1917 р., скоротивши втрое текст (у В. І. Леніна — 39 рядків, у журналі — 13). Пропущено принципові ленінські рядки: про селянські повстання в Росії, поворот народних мас до більшовицької партії, про підготовку другої корніловщини. Публікатори стверджують, що факсиміле написане начебто «рукою Володимира Ілліча». Насправді ж, самі вони цей документ підробили під руку В. І. Леніна, причому з непозначеними пропусками окремих слів, з внесенням граматичних помилок у ленінський текст. В редакційному підписі під документом подається невірна назва нашої партії в 1917 р. (РКП замість РСДРП(б))¹⁰.

Сім відхилень від оригіналу допустила редакція в тексті листа Н. К. Крупської Київському комітету РСДРП від 23 квітня 1912 р.¹¹

Безвідповідально поставилась Х. Мишкіс до публікації матеріалів про Донецько-Криворізьку республіку (1928, № 3) — першого і єдиного спеціального археографічного видання в СРСР з питання, що й досі хвилює радянських істориків. Не торкаючись суті цього питання, слід підкреслити, що джерело, яким у повсякденній роботі користуються радянські вчені, в «Літописі революції» надруковано тенденційно, з порушенням елементарних правил публікації історичних документів. При цьому перевага чомусь надається меншовицькому тлумаченню подій, що розгорталися на IV обласному з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейну в січні 1918 р. Доповідь народного секретаря праці уряду Радянської України М. О. Скрипника про економічну політику в Донецькому басейні Х. Мишкіс подає в інтерпретації меншовицької газети «Наш Юг» від 13 лютого 1918 р. Тимчасом, доповідь і резолюція на неї були опубліковані більш широко в радянській газеті «Известия Юга»¹². Обговорення поточного моменту на IV з'їзді

* Листи Артема (Ф. А. Сергеева) в журналі опубліковано з великими відступами від оригіналу, про що вже згадувалося в літературі. В. І. Туваєв. Артем — публіцист, К., 1965, стор. 127—129; його ж. Про публікацію спадщини Артема, «Український історичний журнал», 1965, № 11, стор. 121.

⁸ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 39, стор. 334—337.

⁹ Див. відповідно: В. І. Ленін, Полн. собр. соч., т. 39, стор. 334 і 336; «Л. р.», 1925, № 1, стор. 65 і 67.

¹⁰ «Л. р.», 1925, № 1, стор. XVI—XVII; пор. з автографом: В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 34, стор. 392—393.

¹¹ ЦДА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 2608, арк. 203; «Л. р.», 1928, № 4, стор. 156—157. До речі, зазначений лист Н. К. Крупської неточно опубліковано і в збірці документів «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 г.— февраль 1917 г.)», К., 1960, стор. 410.

¹² Газ. «Известия Юга» (орган Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів, Харківського губернського і обласного комітетів Рад робітничих і солдатських депутатів Донецького і Криворізького районів), 11 (24) лютого 1918 р.

Х. Мишкіс коментує так, ніби доповідь з цього приводу не публікувалась, а резолюцію не знайдено¹³. Археограф таким чином дезорієнтує істориків, оскільки і доповідь С. Васильченка, і рішення з даного питання були надруковані навіть у тому самому номері «Известий Юга», на який Х. Мишкіс посилається при публікації інших документів з'їзду. Виступи есера Голубовського та меншовика Сандомирського на ньому подані в інтерпретації самої Х. Мишкіс, а видаються за справжні документи. Резолюція меншовицької фракції з'їзду щодо організації влади в Донкривбасі подається як заява Сандомирського та ще й у перекрученому вигляді, з пропуском важливих положень. Неточно наведені виступи всіх більшовиків на з'їзді, зокрема їх керівників Артема (Ф. А. Сергєєва) та М. О. Скрипника¹⁴.

Наведені приклади (а їх можна збільшити) говорять про необхідність критичного ставлення до джерел, опублікованих у журналі. Однак дослідники, як правило, цього не роблять. У своїх кандидатських дисертаціях, наприклад, П. С. Загорський (1949), Є. І. Мошняга (1952), Х. Ф. Лук'янов (1953) та інші українські історики використовують матеріали журналу без достатнього наукового аналізу. Інші — зовсім ігнорують «Літопис революції» як історичне джерело. Так, у монографії С. П. Кіхтева про діяльність донецьких більшовиків протягом березня 1917 р. — квітня 1918 р.¹⁵ немає жодного посилання на журнал, у якому з цієї проблеми надруковано понад 40 матеріалів.

Дуже цінним історичним джерелом для науковців і пропагандистів є вміщені на сторінках журналу фотопортрети учасників робітничого і комуністичного руху на Україні. Таких матеріалів вміщено 139. Серед них — фотографії членів першого Радянського уряду України, великої групи засновників та учасників першої Харківської соціал-демократичної організації 1892—1898 рр., фотографії іскрівців, що втекли з Лук'янівської тюрми в 1902 р.; портрети керівників збройного повстання на Донбасі в 1905 р. та керівних діячів Одеської більшовицької організації (1905 р.). Є також фотомонтажі: склад Харківського і Київського комітетів РСДРП(б) в 1917 р.; група активних працівників Вінницької партійної організації більшовиків у 1917—1918 рр. Привертають увагу рідкісні фотографії окремих діячів: голови Миколаївської Ради робітничих депутатів у 1905 р. В. П. Краснухи (1925, № 5—6), революціонера-більшовика А. А. Костюшко-Валюжанича (1923, № 2), Ю. Д. Мельникова, В. Д. Паразича, О. Ф. Розмирович, П. Ф. Слинька (1923, № 3), Є. Б. Бош (1925, № 2) та ін.

«Літопис революції» перший у республіці почав систематично знайомити читача із спогадами активних учасників революційних подій. Всього журнал опублікував 356 мемуарних матеріалів. На його сторінках вперше побачили світ спогади В. К. Аверіна, С. Ф. Буздаліна, С. І. Гоннер, В. П. Загонського, А. В. Іванова, Е. І. Квірінга, Д. З. Лебеда, Д. З. Мануїльського, Г. І. Петровського, С. І. Покко, М. О. Скрипника, Р. Я. Терехова, В. Я. Чубаря та інших видатних діячів КП(б)У, їхні розповіді про В. І. Леніна, про його учнів і сподвижників, які працювали на Україні (1922, № 1; 1923, № 3, 5; 1924, № 1; 1925, № 1, 3; 1928, № 1, 2; 1929, № 1).

Редакція надавала першочергового значення публікації колективних спогадів, зокрема про діяльність Зафронтбюро ЦК КП(б)У (1925, № 1), про революційні події 1905 р. у Кременчуці (1926, № 2), про соціал-демократичний рух на Харківщині до I з'їзду РСДРП (1924, № 1) і роботу більшовицької організації Брянського заводу (нині завод ім. Г. І. Петровського) в Катеринославі під час першої російської революції (1926, № 3—4).

Серед мемуарних джерел переважну більшість становлять індивідуальні спогади. Заслужують позитивної оцінки спогади ряду революційних діячів: П. О. Мойсеєнка — про початок масового робітничого руху в Росії і на Україні (1923, № 5; 1924, № 1), Р. Я. Терехова — про перші соціал-демократичні організації Донбасу (1923, № 5), Й. О. Кристаловського — щодо зародження і поширення більшовизму серед одеських робітників (1924, № 2), К. М. Бассалиго — з питань боротьби більшовиків Харкова в 1905—1906 рр. (1924, № 1), М. П. Тарногородського — про діяльність вінницької більшовицької організації у 1917 р. (1923, № 5).

Журнал зберіг для історії імена багатьох, згодом незаслужено забутих снів народу, солдатів революції. Це — В. Ю. Ключко, катеринославський робітник, активний діяч Нижне-Дніпровської більшовицької організації, якого замордували петлюрівці в 1918 р. (1923, № 2), М. І. Чижигов, одеський робітник, здібний військовий організатор (1927, № 5—6), В. А. Мирошніченко, робітник з Харкова, людина великої душі (1930, № 2), В. Селюк, член ВУЦВК, що залишив помітний слід в

¹³ Х. Мишкіс. Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку республіку, «Л. р.», 1928, № 3, стор. 258.

¹⁴ Газ. «Донецкий пролетарий», 24 лютого 1918 р.; газ. «Известия Юга», 24 лютого 1918 р.

¹⁵ С. Кіхтев. Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, К., 1954.

історії чернігівської організації більшовиків, В. А. Валявко (1930, № 3—4), П. Ф. Слинко (1923, № 3), П. П. Мізікевич (1927, № 5—6), більшовик-підпільник С. Сазонов, Л. Смоляков, Д. Рудь, П. Воронцов, Д. Ерде та багато інших.

Завдяки спогадам партійних діячів можна судити про збори, мітинги й наради, на яких не велося протокольних записів і про які немає ніяких відомостей в архівах. Так, із спогадів Г. І. Петровського дізнаємося про нараду керівників більшовицької організації Харкова у листопаді 1917 р. перед поїздкою Григорія Івановича до В. І. Леніна в Петроград¹⁶.

Проте слід мати на увазі, що частину мемуарних матеріалів журнал опублікував наспіх, без відповідної наукової археографічної обробки. В деяких з них невірно висвітлюються окремі події, містяться неточні факти й твердження, які можуть ввести в оману недосвідченого читача й малокваліфікованого дослідника. Саме такими є спогади В. Алгасова (1930, № 5), В. Ауссема (1925, № 2), Г. Лапчинського (1926, № 6; 1928, № 1), А. Трофименка (1925, № 5—6), Т. Харечка (1925, № 3, 5—6; 1927, № 1—6) про окремі події партійного життя і революційної боротьби трудящих України.

Історику-досліднику доречно знати, що серед мемуаристів, які виступали в журналі, є колишні члени антиленінських, дрібнобуржуазних партій і угруповань (меншовиків, есерів, бундівців, троцькістів тощо). Пізніше вони стали або безпартійними, або членами ВКП(б). Окремі з них, видаючи себе за революціонерів, насправді були в минулому представниками ліберально-буржуазного контрреволюційного табору, про що говорилося, зокрема, на другій Всеукраїнській нараді істпартів, яка проходила в Харкові у травні 1926 р.¹⁷

Головну увагу журнал акцентував на політичній історії та висвітленні вирішальної ролі народних мас у революційному русі, на встановленні диктатури пролетаріату в нашій країні, захисті першої в світі Радянської робітничо-селянської держави. Через усі його номери лейтмотивом проходить думка про керівну роль Комуністичної партії та В. І. Леніна в революційній боротьбі народних мас, зокрема, робітничого класу України. Однак майже немає матеріалів про економічні перетворення та економічну політику Комуністичної партії на Україні після Великої Жовтневої соціалістичної революції і в роки громадянської війни, про класову боротьбу з поваленими експлуататорами в галузі народногосподарського будівництва і створення основ нової, соціалістичної економіки.

Під керівництвом ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У журнал успішно виконував роль колективного вихователя й колективного організатора кадрів пропагандистів, які поширювали ідеї марксизму-ленінізму серед трудящих України. Журнал згуртував і виховав перший загін молодих радянських учених-істориків. На його сторінках опублікували свої перші праці нині відомі українські й російські науковці — доктори історичних наук М. С. Волін, М. А. Рубач*, О. К. Касименко, професор М. Межберг, доценти М. М. Коваленко і С. М. Ковбасюк, кандидати історичних наук З. А. Енольський, В. І. Лобахін, В. Р. Круть, Ф. О. Ястребов.

«Літопис революції» заклав перші камені в фундамент бібліографії історії УРСР та історії Комуністичної партії України (1926, № 3—4, 5; 1927, № 3, 5, 6; 1928, № 2, 3, 5; 1932, № 5—6). Своєю плідною працею редколегія журналу створила ґрунт для історичних досліджень у майбутньому, зберегла цінний джерелознавчий матеріал для прийдешніх поколінь будівників комуністичного суспільства.

*В. І. ТУВАЄВ,
І. Х. САС*

¹⁶ Г. Петровский. Очерк из Октябрьской революции в Донбассе, «Л. р.», 1922, № 1, стор. 61; його ж. Великі роки, К., 1957, стор. 117—118.

¹⁷ «Л. р.», 1926, № 3—4, стор. 282, 286.

* М. А. Рубач був відповідальним редактором ряду номерів «Л. р.» (1923, № 5; 1924, № 1, 2), входив до складу редколегії (1929, № 4—1933, № 1—2).

ВИДАННЯ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА НА УКРАЇНІ (1894—1965).

*Бібліографічний покажчик. (Упорядники:
П. М. Шморгун, А. І. Козлова,
О. О. Майборода, Ф. К. Сарана),
Книжкова палата УРСР,
Харків, 1966, 178 с.*

Твори В. І. Леніна, поряд з працями основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса, є найбільш поширеними у нашій країні. Це — ідейне багатство партії, її могутня зброя в боротьбі за побудову комунізму. Їх перекладають на багато мов світу, читають і вивчають у всіх країнах земної кулі. Як повідомляє бюлетень ЮНЕСКО, серед перекладної літератури твори В. І. Леніна займають перше місце.

Видані мільйонними тиражами твори великого вождя розходяться по всій території Радянського Союзу і читаються мовою оригіналу. Крім того, вони розповсюджуються багатотисячними тиражами в перекладах на мови народів нашої країни. Особливо багато зроблено в цій справі на Україні. Якщо найбільше праць В. І. Леніна вийшло мовою оригіналу, то видання їх українською мовою займають друге місце.

Проте ще немає повної бібліографії усіх публікацій творів В. І. Леніна в Радянському Союзі. Важливий початок цьому поклав редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, надрукувавши бібліографічний покажчик, про який йдеться у даній рецензії. Він містить бібліографічний опис книжкових видань ленінських творів на Україні, починаючи з кінця XIX ст. і до наших днів (за станом на 1 січня 1966 р.). Покажчик відкривається цікавою і ґрунтовною передмовою доктора історичних наук П. М. Шморгуна, в якій на підставі архівних матеріалів і друкованих джерел дано історію видання і поширення творів В. І. Леніна на Україні.

У першому розділі висвітлюється стан цієї справи в дожовтневий період. В умовах поліцейсько-самодержавного режиму царської Росії, до складу якої входила і Україна, пропаганда марксизму-ленінізму була під суворою забороною, більшовицька партія діяла в підпіллі, і тому видання творів В. І. Леніна не могло мати великого розмаху. Отже, перший розділ невеликий за обсягом, але цікавий тим, що показує, як більшовики переборювали всі труднощі і знаходили шляхи для ознайомлення з

працями вождя, для їх вивчення і розповсюдження. Характерно, що видавалися вони в багатьох місцях України — в Одесі, Катеринославі, Сумах, Вінниці, Могилеві-Подільському та ін. У цей період їх вийшло порівняно мало, а можливо ще не всі й виявлені, хоч упорядники з великою старанністю збрали і докладно описали все, що могли.

В другому розділі подається бібліографічний опис тих поодиноких видань творів В. І. Леніна, що виходили на західноукраїнських землях до їх возз'єднання з Радянською Україною в складі СРСР. Хоч в умовах панської Польщі це становило значні труднощі, все ж ленінські праці видавалися і поширювались серед українського населення. Особливо широко вони стали розповсюджуватись після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли на західноукраїнських землях була створена Комуністична партія.

Найбільшим розділом є третій, присвячений виданню творів В. І. Леніна на Україні за роки Радянської влади. Перемога соціалістичної революції і утворення Української Радянської держави вперше за багатовікову історію створили умови для всебічного розвитку українського народу, його економіки і культури. Трудящі України вперше дістали можливість вільно розвивати свою мову, читати видані нею твори класиків марксизму-ленінізму, знайомитися з кращими зразками світової літератури в перекладі на рідну мову.

Найяскравішу сторінку в історії видання ленінських праць відкрив Жовтнева революція. Створене в Харкові у 1920 р. Державне видавництво широко розгортає діяльність у цьому напрямі. Вже в перший рік його існування було надруковано п'ять праць В. І. Леніна українською мовою, в тому числі «Великий почин», «Завдання спілок молоді», «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму».

Велике значення для поширення ідей вождя в масах мало перше видання його творів російською мовою, розпочате за постановою IX з'їзду РКП(б) у 1920 р., а також друге і третє видання. Протягом 1928—1933 рр. Державне видавництво України «Пролетар» випустило українською мовою твори В. І. Леніна в перекладі з другого російського видання (18 томів), а протягом 1935—1936 рр. вийшло зібрання ленінських творів, перекладене з третього російського видання (29 томів).

Важливу подією в ідейному житті Комуністичної партії України і всього народу був вихід 50-тисячним тиражем ленінської спадщини українською мовою у пе-

рекладі, здійсненому з четвертого російського видання (40 томів) Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом ІМЛ при ЦК КПРС, а також публікація багатьох тематичних збірників творів В. І. Леніна. Його праці виходили на Україні як українською, так і російською, болгарською, єврейською, молдавською, німецькою, польською і угорською мовами. Вони стали найпоширенішими книгами. Через відсутність даних про їх тираж у перші роки Радянської влади, немає можливості вказати точну цифру. Але і так загальний тираж творів В. І. Леніна, виданих на Україні за 1918—1965 рр. понад тисячу разів, налічує майже 26,5 млн. примірників, українською мовою ленінські праці виходили близько 800 разів тиражем понад 24,5 млн. примірників. Крім того, тисячі статей Володимира Ілліча публікувались у газетах і журналах України, а також в центральних московських органах преси, які широко розповсюджуються в республіці.

В покажчику дбайливо зібрані, опрацьовані і зведені всі матеріали про видання книг Леніна на Україні. Їх розміщено у хронологічному порядку, а в межах кожного року — за алфавітом назв. Крім того, є алфавітний покажчик назв ленінських творів, побудований за мовами видання, іменний покажчик авторів передмов, редакторів, перекладачів та покажчик місць видань, що значно полегшує читачам користування книгою.

На жаль, мають місце й окремі недоліки. До деяких ленінських праць вказано імена редакторів і перекладачів (див. № 1104, 1107, 1083, 507, 508, 509, 510 і т. д.), але цього не зроблено до 4-го видання творів Леніна. Правда, прізвища перекладачів у ньому не подані, але вони відомі упорядникам, бо відповідні матеріали зберігаються в Інституті історії партії ЦК КП України і автор передмови називає їх на стор. 25. Щодо якості перекладів останні ленінські видання набагато кращі від попередніх, і це безперечно заслуга їх авторів, імена яких не слід замовчувати. У покажчику є і окремі пропуски. Так, на стор. 23, у передмові, називаються дві праці, видані в Одесі 1919 р. болгарською мовою («Уроки революції» і «Чергові завдання Радянської влади»), але їх немає у покажчику. Пропущено також № 502 (стор. 83). Не всюди однаково оформлено вихідні дані. Під № 170, 177, 200, 205 вказано: Ленінська б-ка. Серія популярна з №, а під № 181, 188, 192, 206, 220 — та ж серія, але вже чомусь без №.

Томи творів В. І. Леніна 2-го видання в оригіналі позначені римськими цифрами, а в покажчику — арабськими (див. № 283, 284, 300, 301 і т. д.). На стор. 87 під № 527 і 528 зазначено 23 том в перекладі Б. Д. Ткаченка, але один раз за редакцією В. П. Затонського, а другий —

А. Г. Сенченка. Викликає сумнів, щоб один і той же том виходив двічі під різними редакціями.

Варто було б розкрити також зміст збірників, хоча б невеликих, що містять не більше 8—10 назв (див. № 225 і 224; 260 і 261; 262 і т. д.).

Доцільно також зробити застереження щодо тих видань, які повторюються двічі за один рік з однаковими вихідними даними (див. № 158 і 159; 164 і 165, тут чомусь вказано різну кількість сторінок; 290 і 291; 891 і 892; 698 і 699; 926 і 927; 970—971). Очевидно, що це одні й ті ж видання. Можливо, що частина тиражу має інший папір або іншу обкладинку, бо якби тут мали місце додаткові тиражі, то, особливо за післявоєнні роки, про це було б застережено. Найбільш імовірно, що це 2-й завод цих видань того самого тиражу.

В окремих місцях упорядники відійшли від прийнятого принципу — не включати ленінські твори, які становлять невелику частину якихось видань. Саме під № 1103а вміщено збірник документів і матеріалів, серед яких ленінські праці мають незначний обсяг. Якщо включати такі збірники, де є на початку праці В. І. Леніна (а їх на Україні виходило дуже багато), то тоді вже всі без винятку. До речі, в покажчику під цим же № 1103а помилково зазначили в складі упорядників збірника Т. Н. Горбунову, якої серед них не було.

В алфавітному покажчику назв видань ленінських творів помилково віднесли ту ж саму працю «Квітневі тези» в різні місця, вмістивши на стор. 148 під такою назвою, а на стор. 150 ще під двома заголовками — «Про завдання пролетаріату в даній революції» — 435 і «Про завдання пролетаріату в даній революції». — Завдання пролетаріату в нашій революції» — 571.

Впадає в очі також і те, що дуже багато видань, неописаних «de visis». Можливо, що їх справді нема на Україні, але ж, напевно, вони є в бібліотеках Москви.

Згадані тут недоліки не знижують загальної цінності виданої книжки, а тільки підтверджують, наскільки складну роботу виконали упорядники. Сподіваємось, що в другому виданні, потреба в якому безсумнівна, ці недоліки будуть враховані і виправлені.

Упорядники бібліографічного покажчика видань творів В. І. Леніна на Україні зробили важливу і корисну справу, зібравши відомості про поширення ленінської спадщини на Україні, підготувавши цікаву і потрібну книжку, якою з вдячністю користуватимуться не тільки бібліотечні працівники, а й учителі, пропагандисти, науковці, студенти, всі, хто дбає про перетворення в життя заповітів великого вождя. Шкода тільки, що через дуже обмежений тираж (всього лише

4700 прим.), не легко буде знайти цю книжку в звичайній бібліотеці. Бібліографічний покажчик є цінним внеском у загальну скарбницю української культури, свідченням вірності українського народу вічно живому ленінському вченню, любові до дорогоцінної спадщини великого Леніна.

Й. А. БАГМУТ

*С. М. СИРЦОВА.
ЗА ПОКЛИКОМ ВЕЛИКОЇ МЕТИ*

вид-во «Наукова думка», К., 1966, 204 с.

За останні роки досягнуто значних успіхів у дослідженні історії героїчного робітничого класу Радянської України, його самовідданої боротьби за здійснення ленінського плану будівництва соціалізму в нашій країні. Однак роль робітників у період довоєнних п'ятирічок висвітлено ще недостатньо. З цієї проблеми до останнього часу не було опубліковано жодного монографічного дослідження. Тому праця С. М. Сирцовой, що розкриває комплекс важливих питань з історії робітничого класу УРСР у роки третьої п'ятирічки, викликає значний інтерес.

Автор глибоко висвітлює виробниче піднесення робітничого класу в боротьбі за виконання п'ятирічного плану, показує завершення технічної реконструкції народного господарства республіки, дальший розвиток соціалістичного змагання, а також технічну творчість робітників.

Спеціальний розділ монографії присвячено піднесенню добробуту й культурно-технічного рівня робітничого класу. Тут показано зокрема поліпшення умов його праці й побуту, наведено цікаві матеріали про загальноосвітнє й професійно-технічне навчання робітників.

Центральне місце в книзі займає розділ про керівну роль робітничого класу в громадсько-політичному житті республіки. Автор показує посилення його участі в господарському й державному будівництві. Завдяки яскравим прикладам і ґрунтовним узагальненням це важливе питання є в монографії одним з найбільш глибоко розроблених.

Свіжістю й новизною фактичного матеріалу відзначаються зокрема сторінки, при-

свячені зміцненню союзу робітничого класу й колгоспного селянства в передвоєнні роки. В цьому ж розділі висвітлено й посилення інтернаціональних зв'язків робітників Української РСР з трудящими зарубіжних країн.

Позитивним є й те, що в монографії широко показано колективи найбільших промислових підприємств, названо імена зачинателів нових форм соціалістичного змагання, відомих раціоналізаторів і винахідників, передових робітників. У книзі також відбито виробниче співробітництво й обмін передовим досвідом між робітничим класом України та інших радянських республік.

На великому фактичному матеріалі автор показала організуючу й керівну роль Комуністичної партії в справі політичного й виробничого піднесення робітничого класу в роки третьої п'ятирічки, а також діяльність профспілкових і комсомольських організацій по керівництву соціалістичним змаганням і комуністичним вихованням трудящих.

У книзі розкрито серйозні труднощі й недоліки, що мали місце в розвитку промисловості напередодні Великої Вітчизняної війни, а також показано, як трудовий героїзм і висока політична свідомість робітничого класу допомагали боротися з ними.

Значний науковий і пізнавальний інтерес становить також висвітлення важливих кількісних і якісних змін, що відбулися в складі робітників за три з половиною роки третьої п'ятирічки.

У рецензованій книзі є й недоліки. В ній переважно дано приклади, що стосуються великих промислових центрів і районів України. Багато міст республіки, як наприклад, Чернігів, Суми, Полтава, Житомир та ін., навіть не згадуються. Недостатньо уваги приділено робітникам легкої та харчової промисловості. При дослідженні питання про зміцнення інтернаціональних зв'язків робітничого класу України слід було використати пресу зарубіжних комуністичних і робітничих партій.

Однак окремі недоліки не можуть відбитися на загальній позитивній оцінці даного дослідження, присвяченого одному з найважливіших періодів історії робітничого класу України.

П. В. ЗАМКОВИЙ

*В. С. ТОЛСТОЙ. БРАТСКОЕ
СОТРУДНИЧЕСТВО БЕЛОРУССКОГО
И ПОЛЬСКОГО НАРОДОВ,
изд-во «Наука и техника»,
Минск, 1966, 138 с.*

Спільність класової суті соціально-політичного ладу і державної влади, єдність марксистсько-ленінської ідеології, потреба у взаємній підтримці та допомозі в захисті

революційних завоювань і національної незалежності від зазіхань реакційних імперіалістичних сил, єдність великої історичної мети — побудова комунізму, — все це породило новий тип відносин — братерське всебічне співробітництво народів світової соціалістичної системи.

Автор рецензованої книги В. С. Толстой поставив перед собою мету комплексно розглянути проблему співробітництва

Білоруської РСР і Польської Народної Республіки в післявоєнний період, включаючи такі питання, як історичні корені дружби трудящих двох сусідніх слов'янських народів, їх політичне, економічне і культурне співробітництво. Цілком виправданим є те, що білорусько-польські відносини розглянуто крізь призму співробітництва СРСР і ПНР загалом.

Автор зібрав значний фактичний матеріал, почерпнутий з архівів різних радянських установ, документальних публікацій, радянської і польської періодичної преси, ґрунтовно проаналізував його з марксистських позицій і в цілому правильно змалював картину братніх білорусько-польських відносин за двадцять післявоєнних років.

При розгляді питань, пов'язаних з передумовами встановлення співробітництва нового типу, В. С. Толстой зосереджує увагу на періоді другої світової війни, показує спільні бойові дії Радянської Армії і польських військових формувань, а також білоруських і польських партизанів проти гітлерівських загарбників. Він вірно зазначає, що спільна боротьба радянського і польського народів зміцнила їх братерську дружбу, створила сприятливі умови для переходу влади в руки польських трудящих, очолюваних робітничим класом. Проте, хоч цей розділ і є ніби вступом до розгляду основних питань теми, слід було однак подати матеріал значно ширше і ґрунтовніше. Особливо це стосується білорусько-польських взаємин в міжвоєнні роки, які багаті на події спільної революційної боротьби польських і білоруських трудящих за соціальне й національне визволення, але мало розроблені. Цим, мабуть, і можна пояснити дещо поверхове висвітлення цього питання в рецензованій праці.

Значне місце в книзі приділено політичному співробітництву. Певний інтерес викликає висвітлення таких питань, як ренатрація білоруського і польського населення, білорусько-польське співробітництво в міжнародних організаціях, ділові контакти партійних організацій та органів державної влади обох республік. Автор вдало показав процес здійснення білорусько-польської угоди від 9 вересня 1944 р. про переселення польських громадян з Білорусії і білоруських — з Польщі. Але в книзі чомусь немає даних про кількісний склад білоруського населення, що повернулося на батьківщину після угоди.

Книга наводить цікаві матеріали про обмін досвідом у галузі партійного і державного будівництва між БРСР та ПНР, на конкретних фактах показує, що ця важлива форма співробітництва останнім часом значно поширилася, набираючи дедалі конкретнішого й цілеспрямованішого змісту.

Розглядаючи питання про єдність дій Білоруської РСР та народної Польщі в боротьбі за здійснення політики миру і дружби між народами, В. С. Толстой показує єдність дій обох республік і на міжнародній арені.

Приділивши значне місце економічному співробітництву, В. С. Толстой вдумливо проаналізував участь Білоруської РСР у зовнішньоекономічних відносинах СРСР і ПНР, у науково-технічному співробітництві та обміні передовим досвідом у галузі промисловості й сільського господарства, показав значення цих форм економічних взаємин для розвитку виробничих сил обох республік.

Увагу привертають сторінки, де мова йде про зміст основних напрямків науково-технічного співробітництва та обмін передовим досвідом у галузі промисловості й сільського господарства. На значному фактичному матеріалі автор показує, що ці форми співробітництва яскраво розкривають новий характер взаємовідносин соціалістичних держав.

На жаль, у цьому розділі автор чомусь обійшов таке питання, як перспективи дальшого розвитку економічного співробітництва. Величезний матеріал, зібраний у книзі, свідчить про роль культурного співробітництва в зміцненні братерської дружби радянського і польського народів. Автор доводить, що ця форма співробітництва взаємозближує і взаємозбагачує культури обох народів.

Мабуть, слід було б цікавий матеріал про співробітництво трудящих прикордонних областей Білорусії і воеводств Польщі розширити й подати окремим розділом, показавши, що це самостійна й важлива форма співробітництва двох республік, яка, на відміну від інших форм взаємовідносин, оформлюється громадськими організаціями і здійснюється спрощено (без віз), а також відобразити інші особливості.

Незаперечним є той факт, що в співробітництві Білоруської РСР і Польської Народної Республіки беруть активну участь тисячі трудящих, цілі колективи, але діяльність людей, їх імена показано в монографії недостатньо.

Факти і приклади, наведені в книзі, самі собою викривають буржуазних фальсифікаторів, однак варто було б показати прийоми, за допомогою яких наклепники на соціалістичну дійсність намагаються применшити значення братнього, рівноправного співробітництва, підірвати згуртованість світової соціалістичної системи.

Книга В. С. Толстого заслуговує позитивної оцінки. Такі праці сприяють дальшому зміцненню радянсько-польської дружби.

І. Ф. ЄВСЄВ

В. С. ПЕТРЕНКО. ПОЗАКЛАСНА РОБОТА З ІСТОРІЇ В ШКОЛІ, вид-во «Радянська школа», К., 1966, 168 с.

Позакласна робота з історії є одним з дійових засобів виконання поставленого ХХІІІ з'їздом КПРС завдання дальшого підвищення виховного значення загальноосвітньої школи. В цьому ще раз перекоується, читаючи книгу В. С. Петренка. Автор у вступі вірно зазначає, що ця робота активно допомагає учням оволодівати основами наук, сприяє формуванню їх матеріалістичного світогляду, вихованню молоді в дусі чіткого усвідомлення свого патріотичного обов'язку перед народом, у дусі відданості великим ідеям Комуністичної партії.

Рецензована праця є першою і досить удаюю спробою узагальнити основні питання позакласної роботи з історії в школі. Важливою характерною рисою посібника є те, що автор прагне в кожному випадку при викладі матеріалу про будь-яку форму позакласної роботи сказати не стільки «що» робити, а, переважно, «як» робити. Саме цього найбільше потребують молодий педагог, студент, вихователь чи піонервожата школи. В. С. Петренко, сам у минулому вчитель, а тепер науковий працівник, пише про організацію історичного гуртка та екскурсійну роботу, проведення диспутів, вікторин та ігор на історичну тему, виготовлення альбомів тощо. Мабуть, найкращим є параграф про елементи наукових досліджень у процесі позакласної роботи. Ці поради науковця з вдячністю використають і досвідчені вчителі.

Автор не нав'язує своїх міркувань, а узагальнює передувий досвід кращих учителів шкіл республіки, відібравши справді повчальне. На жаль, ще небагато наших дослідників по-справжньому цінують і вміло поширюють досягнення рядових працівників народної освіти. В цьому автор подає приклад, вартий запозичення.

Зараз, коли вся Країна Рад готується відзначити 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, коли партія закликає молодь берегти і зміцнювати революційні, бойові і трудові традиції, коли на вищий щабель піднято військово-патріотичне виховання, вчителів важливо мати посібник, який би допомагав виховувати підрастаюче покоління на героїчні ленінської гвардії більшовиків, на вікопомних звершеннях радянського народу. В даній книзі й розповідається, як музеї Слави створити, як «Книгу видатних людей» укомплектувати, зустріч з ветераном революційних битв провести, яким саме матеріалом шкільну газету та журнал наповнити, як спогоди записати і як колекцію змонтувати.

Автор вірно наголошує на тому, що в позакласній роботі все вирішує праця, творча діяльність учителя. Не можна пускати справу на самоплив, бездіяльно чекати звідкись посібників та експонатів, сподіватись на те, що діти самі все зроблять. Проте В. С. Петренко не нав'язує своєї думки, не повчає, а тільки радить. У вступі, в розділах і в списку літератури дав вірну оцінку праці своїх попередників, згадав тих, хто найбільше працює над даною темою в Українській РСР і в усій країні. Подекуди він уміло полемізує, водночас віддаючи належне творчим успіхам своїх колег.

Книга містить чимало ілюстрацій, що вдало доповнюють авторський текст.

Однак рецензована праця має і недоліки. Автор слабо розкриває значення міжпредметних зв'язків у позакласній роботі. А це прикро, бо книга розрахована не лише на вчителів історії та суспільствознавства, а й на директорів шкіл та їх заступників по навчально-виховній роботі, старших піонервожатих, педагогів іншого фаху, з якими у тісному взаємозв'язку працює вчитель-історик. На сторінках подібного посібника бажано б прочитати про спільну роботу вчителів історії і літератури в організації шкільної преси, проведенні різних вечорів та інших загальношкільних заходів, про зв'язок учителів історії з піонервожатими та вчителями географії і фізичного виховання під час організації та проведення походів, з учителями фізики, хімії, біології при плануванні екскурсій на завод, у колгосп тощо. Не розглядається автором і питання наступності окремих позакласних заходів з урахуванням вікових особливостей школярів.

Позакласна робота вчителя історії та суспільствознавства виходить далеко за межі школи. Проте автор не торкається зв'язку вчителя історії з військкоматами і Будинками офіцерів, організації взаємин з військовими частинами, форм і методів роботи з допризовною молоддю.

Деякі методичні поради занадто лаконічні, фрагментарні. Напевно, це трапилось тому, що автор був обмежений в обсязі.

Хотілося б детальніше прочитати про методи естетичного виховання учнів у позакласний час, зокрема про роль образотворчого мистецтва та музики. Це питання дуже важливе, але воно досі ще не шанується в школах. Тому, напевно, В. С. Петренку доцільно розробити його спеціально.

Не проминули книгу стилістичні огріхи. Але загалом посібник заслуговує на високу оцінку. Він, безперечно, стане в пригоді багатьом шкільним працівникам і не залежить на полицях книгарень.

Т. М. ШАШЛО

С. А. ВЫСОЦКИЙ. ДРЕВНЕРУССКИЕ
НАДПИСИ СОФИИ КИЕВСКОЙ
XI—XIV вв.,
вып. I, изд-во «Наукова думка»,
К., 1966, 240 с.

Вивчення граффіті в дореволюційний час велося дуже слабо. Постійні перебування споруд, нові розписи й пофарбування, здійснювані ретельно кожним новим поколінням, утруднювали розшукування їх в умовах діючих церков або знищували цінні пам'ятки старовини назавжди. Перша спроба вивчення граффіті Софії Київської була зроблена в 20—30-х роках цього століття (проф. П. М. Попов). У 1934 р. Софія Київська увійшла в Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей». З цього часу відкрились нові можливості для справжнього наукового дослідження стародавніх написів — цих своєрідних і неповторних «настінних документів» наших далеких предків.

Перші публікації про київські граффіті, зокрема про написи в Софійському соборі, почали з'являтися, власне, лише після Великої Вітчизняної війни (Б. О. Рибаків, М. К. Каргер, С. О. Висоцький). При цьому виявилось чимало надзвичайно важливого історичного та історико-культурного матеріалу.

Нова праця С. О. Висоцького розкриває багатство цього матеріалу з достатньою повнотою. Протягом 1959—1963 рр. автор разом з висококваліфікованими реставраційними кадрами провів велику роботу по виявленню, дослідженню, фіксації і розшифруванню десятків граффіті Софії Київської.

Серед них півтора десятка написів належить до XI ст. Запис на стіні центрального нефа собору остаточно з'ясує дату смерті видатного державного діяча Київської Русі, будівника Софії — Ярослава Мудрого (стор. 39—41). Як відомо, це питання вважалося спірним, оскільки в літописах давались різні свідчення. Виявлене граффіто вказує точну дату смерті князя Ярослава Володимировича — 20 лютого 1054 р. (цю ж дату знаходимо й у Іпатіївському літописі).

Деякі написи за своїм стилем нагадують стиль літописців. Так, до 1097 р. дослідник відносить цікавий запис: «Місяця декабря в 4-е заключили мир на Желяни — Святополк, Владимир и Олег». Літописна розповідь про угоду між київським князем Святополком Ізяславичем, переяславським — Володимиром Мономахом і чернігівським — Олегом Святославичем (у «Слові о полку Ігоревім» — Гориславич) недосить ясна. Софійське граффіто вносить у хронологію подій важливу подробицю.

Деякі граффіті відбивають економічно-правові особливості життя Київської Русі. Ось, наприклад, великий запис XII ст. про значну, очевидно, комерційну операцію

тих часів: «Місяця января в 30, на святого Ипполита, купила землю Боянову княгиня Всеволодова, перед святою Софиею, перед попами, а тут были: попин Яким Домило, Пателей Стинко, Михалько Неженович, Михаил, Данило, Марко, Смельно, Михаил Елисавинич, Иван Янчин, Тудор Тубынов, Илья Копылович, Тудор Борзятнич; а перед этими свидетелями купила княгиня землю Боянову всю, а дала за нее семьдесят гривен собольных, а в этом [заключається] часть семисот гривен» (стор. 64).

Важко переоцінити це свідчення, в якому для істориків міститься стільки яскравих відомостей: і факт купівлі великого земельного маєтку ще в XII ст., і вартість землі, і спосіб розрахунку, і перелік свідків («послухів»), при яких відбувалась купівля Боянкової землі. Все це має велике значення для вивчення соціальних відносин і побуту давньої Русі.

Автор монографії, крім того, встановлює, що згадувана в цьому граффіто княгиня Марія Мстиславна (пом. у 1179 р.), — вдова київського князя Всеволода Ольговича (пом. у 1146 р.), досить активна діячка свого часу, засновниця Кирилівського монастиря в Києві на Дорогожичах. Отже, їй належала якась велика «земля Боянова», — сума в 700 гривен була на той час дуже значною.

В інших граффіті XII ст. згадуються імена відомого з літопису та інших джерел Ставта Городятяча, великого князя Михайла-Святополка Ізяславича та його матері Олсави, імена деяких служилих людей, як, наприклад, «мечника княжеского Василя» (стор. 82—83).

Нарешті, автором дослідження вперше виявлені серед софійських граффіті достовірні записи XIII—XIV ст. після татаро-монгольської навали. Вони проливають деяке світло на цей мало вивчений період історії нашої Вітчизни, на тодішній рівень староруської культури. До певної міри спростовують колись поширене уявлення, ніби в цей час культурне життя в Києві повністю завмерло.

Взагалі, софійські граффіті, як і інші записи періоду Київської Русі — це свідчення високого ступеня розвитку політично-громадського і культурного життя могутньої східнослов'янської держави в досить віддалені від нас часи. С. О. Висоцький справедливо підкреслює, що написи в Софії Київській свідчать «про значний розвиток писемності на Русі серед найширших верств народу. В багатьох записах відчувається рука досвідчених каліграфів-книжників, які навіть на твердій шпукатурі зуміли передати витонченість накреслення літер і додержати прямизни рядків» (стор. 139).

Автор зібрав, опублікував і прокоментував 98 написів і креслень з Софії Київської. Його монографія, по суті, перша солідна наукова робота в цій галузі, виконана з великою ретельністю.

Можливо, ряд запропонованих дослідником прорисів і читань ще буде переглянути: подані в книзі репродукції всіх без винятку знайдених досі граффіті дають цілком об'єктивну основу для дальшої наукової дискусії та роздумів. Відкрито шлях і для вдосконалення науково-історичного коментаря до опублікованих граффіті.

Тут хочеться вказати на якість непорозуміння в історіографічній частині книги. На стор. 6 С. О. Висоцький пише: «Одно из первых сообщений о древнерусских граффити содержится в книге Н. Закревского («Описание Киева», т. I, М., 1868), где рассмотрены некоторые надписи, начертанные на стенах так называемых Зверинецких пещер в Киеве. Позже об этих же граффити писали А. Д. Эртель и И. Каманин».

Треба нагадати, що Звіринські печери, яким присвячені роботи Ертеля і Каманіна, розташовані на південь від Києво-Печерської лаври. Це зовсім не ті печери (на північний схід від лаври), про які розповідає Закревський. Ці печери, зна-

йдені 25 травня 1853 р. і зруйновані в тому ж році за наказом Миколи I, найповніше вивчив І. Срезневський. Відомості про них було опубліковано в журналі «Известия императорского Археологического об-ва», 1861, т. II.

У книзі М. Закревського немає самостійного розгляду печери біля Цепного мосту, а є переказ тодішніх повідомлень і передруковано скорочений текст дослідження І. Срезневського (див. «Описание Киева», т. 2, стор. 708—713). Наведені Срезневським креслення теж передруковані Закревським (атлас, аркуш 12).

Крім того, відомі здавна Звіринські печери, які безпосередньо примикають до Дальніх печер лаври і розташовані *перед* сучасним бульваром Дружби народів, треба відрізнити від тих, що йдуть вже за цим бульваром, на території нового Ботанічного саду АН УРСР (колишня гора Видубецького і Троїцького монастирів). Їх досліджували Ертель та інші в 1912 р.

І. С. ДЗЮБКО

* * *

Київська Русь — важливий період в історії нашої країни. Тому не дивно, що саме він привертая і привертатиме увагу істориків. Особливо багато зробили радянські історики в справі глибокого дослідження основних проблем, пов'язаних з історією Київської Русі.

Був час, коли цей період нашої історії досліджувався майже виключно на основі нечисленних письмових джерел, що збереглися (літописи, «Руська правда», згадки в іноземних хроніках). Згодом коло джерел значно розширилося за рахунок археологічних пам'яток. І тепер важко навіть уявити вивчення Київської Русі без археологічних даних, які відкрили нові можливості для дослідження багатьох проблем, зокрема етнічного, соціально-економічного, військового та іншого характеру.

Багато зроблено дослідниками для узгодження даних письмових та археологічних джерел. На межі цих двох видів джерел знаходяться граффіті — неофіційного характеру написи і малюнки на архітектурних деталях, стінах будівель, на керамічному посуді тощо. Безумовно, що такі написи та зображення — цінний матеріал для вивчення різних проявів життя відповідної епохи.

Проте на Україні ще дуже мало зроблено в справі виявлення, розшифровки, вивчення і введення в науковий обіг граффіті періоду Київської Русі. В статтях були згадки про окремі написи, але не було монографічних досліджень, присвячених граффіті Софії Київської XI—XIV ст. Першим таким монографічним дослідженням і є рецензована праця С. О. Висоцького.

Як і в кожному справжньому дослі-

дженні, у праці С. О. Висоцького йдеться не лише про вже відоме, але ним відкриті й вводяться в науковий обіг нові фактичні дані. Це дало можливість авторові зробити висновки та узагальнення. Справжній історик той, хто відкриває нове або звертає увагу і розкриває значення тих явищ і фактів, які залишались поза увагою інших. Це стосується і дослідника С. О. Висоцького.

Об'єктом свого дослідження вчений взяв Софію Київську — цей пам'ятник архітектури і культури світового значення, відомий не лише високохудожніми фресками і мозаїкою, але й дуже цінними написами. Більш важливого і вдалого об'єкту для дослідження граффіті періоду Київської Русі немає на Україні і в усьому Радянському Союзі. І коли на них звернута серйозна увага, то це слід вважати науковим подвигом дослідника.

Сотні тисяч, а то й мільйони людей відвідали державний заповідник Софію Київську. Про неї вже написано дуже багато. Здавалось би, що вже висвітлено всі питання, все ясно. Але виявилось, що при уважнішому й глибокому вивченні ще можна сказати багато нового і важливого не тільки про історію Софії, але й про Київську Русь. Адже Софія збудована в часи розквіту Київської держави, вона пережила також послідовні тяжкі часи. Софійський собор був місцем не тільки молитви, але й народних зібрань, князівських рад тощо. Там бували представники всіх верств суспільства Києва та навколишніх земель. Цим можна пояснити те, що тут є написи на стінах і колонах, зроблені як представниками князівської влади, так і особами, зовсім невідомими в історії.

Не кожен, хто побував в Софії Київській, звертав увагу на написи. Не кожний їх прочитає і зрозуміє. Але знати про існування та значення їх необхідно. Саме про це і розповідається у праці С. О. Висоцького. Той, хто прочитає її, ще з більшою повагою ставитиметься до Софії. Бажано, щоб кожна книга, так само, як монографія С. О. Висоцького, примушувала читача вникати в суть явищ і подій, задумуватися над їх значенням.

Люди завжди жили земними інтересами. Навіть перебуваючи у такому місці, як церква, вони не могли забути того буденного, що оточувало і хвилювало їх. Є написи різного характеру: частина відображає події військово-політичного значення, є поминальні, доброзичливі, автографічні, написи-фрески, символічні і побутові рисунки. Автор монографії згрупував їх не тільки за хронологічними ознаками, але й за змістом. Таким чином, граффіті Софії Київської представляють не один, а кілька видів відповідних письмових джерел. Це ускладнювало процес дослідження, але труднощі, зв'язані з цим, автор досить вдало подолав.

Граффіті — своєрідне і ще мало вивчене історичне джерело. А тому в одній монографії важко було розв'язати всі питання. Ряд проблем автор поставив, але не висвітлив. Так, наприклад, на стор. 92 він зазначає, що при порівнянні граффіті XI і XII ст. помічаємо зникнення одних і появу нових. Чому це так, автор не показує, обмежуючись лише фіксацією факту. На стор. 139 автор також не пояснює, «з яких причин робилися («выцарапывались») багато граффіті». До цього слід було б також додати ряд спірних трактовок. На нашу думку, автор і не повинен був сам все розв'язати. В даному випадку важливо те, що питання поставлене.

С. О. Висоцьким вироблена власна наукова методика дослідження граффіті Софії Київської. При певних змінах і врахуванні конкретних умов ця методика може бути використана іншими дослідниками при вивченні аналогічних джерел. Таким чином, автор вніс певний вклад в методику наукового дослідження граффіті.

Жодне історичне джерело, граффіті теж, не можна брати ізольовано. Воно звучить в повний голос, коли поєднується з іншими джерелами. Саме на це звернув особливу увагу автор монографії. А в результаті вияснилося, що граффіті не тільки доповнюють, уточнюють вже відоме, але дають багато нового і достовірного. В цьому ще одна заслуга дослідника. Так, наприклад, завдяки граффіті Софії Київської вирішено дискусійне питання відносно дати смерті Ярослава Мудрого, встановлено час прибудови до собору зовнішньої північної галереї. З граффіті дізнаємося про невідомий з літописів мир між князями на Желяні тощо.

І хочеться зробити одне зауваження.

Автор обмежився лише графічним зображенням граффіті кирилицею, а слідом за цим дається його переклад сучасною російською мовою. Треба було дати прочитаний текст мовою оригіналу, що полегшило б користування книгою неспеціалістам, ще більше ввело б читача у творчу лабораторію дослідника.

Дуже важливі коментарі автора до окремих написів. Деякі з них перетворилися в глибокі дослідження того чи іншого питання. Це стосується, наприклад, вже згаданого напису про мир на Желяні (стор. 24—34), записів про княжіння Святослава Ярославича (стор. 41—45), про кагана (стор. 49—52). Текст запису про «Боянову землю» досить лаконічний, щоб на його основі можна було детально уявити, про що йде мова. Але автор доклав багато зусиль і винахідливості, щоб хоч в якійсь мірі вяснити суть справи (стор. 60—71).

Без сумніву, граффіті Софії Київської, виявлені і опубліковані С. О. Висоцьким, мають важливе значення для вивчення політичної, культурної, в меншій мірі соціально-економічної історії Київської Русі. В значній мірі рецензована праця має джерелознавчий характер. Автор часто обережний в своїх висновках і твердженнях. Він намагається переконати, а не стверджувати категорично. Напевно, що при виявленні нових даних, можна буде прийти до інших висновків, іншого тлумачення текстів. Цим ми не хочемо кинути хоч би якусь тінь або сумнів щодо інтерпретацій, розшифровок текстів, зроблених автором книги.

Слід звернути увагу ще на одну особливість монографії С. О. Висоцького. Відомо, що ряд письмових пам'яток періоду Київської Русі дійшли до нас в копіях пізнішого часу. Такі записи не дають уяви про палеографічні особливості джерел Київської Русі. Хоч і на спеціальному матеріалі і не в звичних для письма умовах зроблено записи в Софії Київській (це своєрідні сторінки літопису на камені), а все ж вони дають уяву про характер письма XI—XIV ст. Це має значення для вивчення давньоруської та української палеографії, що зароджувалась. Остання на сьогодні дуже і дуже мало вивчена. Фотографії всіх записів, їх прориси, палеографічна таблиця граффіті Софії Київської XI—XIV ст., а також авторські палеографічні ескуси в тексті книги можуть бути використані як добрий посібник при вивченні тогочасної палеографії та епіграфіки.

Спираючись на записи в Софії Київській, автор монографії неодноразово твердить (стор. 13, 106, 139) про широке розповсюдження «письменності серед народних мас». В принципі такий висновок не викликає заперечень, хоч в монографії мова йде про записи, зроблені протягом 300 років. Проте зауважимо. Очевидно, не всі і не завжди згадані в записках особи

самі писали. Можна припустити, що за них писали інші — письменні люди, а тим більше в місцях, не дуже доступних.

Закінчується книга висновками. Даються також висновки (резюме) англійською мовою. Так вже прийнято на Україні, що до видань українською мовою дається резюме російською, а іноді іноземною мовою. В зв'язку з цим виникає одна пропозиція. Навпевно потрібно до видань російською мовою давати резюме українською мовою.

До роботи дано вичерпну бібліографію. Є в монографії іменний покажчик. Та крім цього, слід було б дати також географічний покажчик і список граффіті. Мо-

же, цей недолік слід було б віднести за рахунок видавництва «Наукова думка», яке чомусь дуже мало приділяє уваги довідковому апаратові в наукових працях.

На закінчення ще раз хочеться сказати, що опубліковані і глибоко прокоментовані записи (граффіті) Софії Київської в монографії С. О. Висоцького значно збагачують наші знання про Київську Русь.

На титульній сторінці позначено, що ця книжка є першим випуском. Є всі підстави чекати, що з'явиться також другий випуск монографії С. О. Висоцького. Надіємося, що другий випуск буде не менш цікавий і важливий.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

О NAPRAWA RZECZYPOSPOLITEJ.

Prace ofiarowane Władysławowi
Czaplińskiemu
w 60 rocznicę urodzin,
Warszawa, 1965, 232 s.

ЗА РЕФОРМУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.

Праці, присвячені Владиславові
Чаплінському
з нагоди його шістдесятиріччя,
Варшава, 1965, 232 с.

За останні роки у Варшаві було видано ряд тематичних збірників статей для вшанування ювілеїв визначних польських істориків-медієвістів Генрика Ловмянського, Романа Гродецького, Яна Домбровського, Тадеуша Мантойофеля. До цих видань належить і збірник праць, випущений друзями й учнями професора Владислава Чаплінського. Книжка відкривається портретом ювіляра і докладною бібліографією його праць, упорядкованою К. Матвійовським, що відбиває широке коло наукових інтересів В. Чаплінського. Вчений займався дослідженням різних аспектів політичної та воєнної історії Польщі XVII ст., а водночас глибоко вивчав минуле Сілезії. Ним написано чимало статей для «Польського біографічного словника». В ґрунтовних працях В. Чаплінського зібрано значний фактичний матеріал, який має важливе значення і для дослідників історії України.

У збірнику, виданому на пошану ювіляра, вміщено ряд статей, які, безперечно, зацікавлять українських медієвістів. Більшість розвідок тією чи іншою мірою пов'язана з історією невдалих спроб «направи Речі Посполитої» — часткового «поліпшення» політичного і суспільного устрою шляхетської республіки. А. Керстен, зокрема, робить спробу уточнити питання про соціальну базу і характер магнатської олігархії як такої форми устрою, коли магнати стояли при владі і мали вирішальний вплив на внутрішню та зовнішню політику держави. Зосередивши свою увагу на періоді правління в Польщі королів з династії Вазів (1587—1668), істо-

рик підкреслює суперечливість політики магнатів. Об'єктивно зміцнення їх позицій вело до економічної децентралізації краю, але, з другого боку, магнати, як і весь клас феодалів, були зацікавлені в посиленні Речі Посполитої, її зміцненні як зняряддя в системі соціального і національного пригноблення народних мас. Дослідник цілком слушно вважає, що табір противників міцної королівської влади мав значну перевагу над «реформаторськими» угрупованнями завдяки тому, що спирався на союз «опозиційної» частини магнатів з всією шляхтою як класом.

Не зовсім чітку позицію А. Керстен займає лише щодо загальноприйнятого в історичній літературі погляду, що шкідлива для всіх народів Речі Посполитої система магнатської олігархії сформувалась значною мірою внаслідок посилення позицій найбагатших феодалів, так званих «королев'ят» — власників величезних латифундій на Україні. З цього приводу Керстен лише: «Визнаю, що я не надто переконаний в особливо реакційному характері саме українського магнатства. Якщо так звані східні магнати попадали в орбіту коронного управління, то були настільки полонізовані, або полонізувались настільки швидко, що справа їх походження не відіграла істотної ролі. [...] Проблема східної політики має мало спільного з походженням того чи іншого магната» (стор. 29—30). Справді, політична програма більшості феодалів Речі Посполитої визначалась, насамперед, їх класовими інтересами (хоч не можна цілком відкидати національно-релігійних мотивів в політичній діяльності, скажімо, К. К. Острозького чи навіть Януша Радзивіла). Але, незалежно від їх походження, магнати, які захопили національно-релігійних мотивів в політичній діяльності, щоб протиставити її прихильникам зміцнення центральної влади. Об'єктивно могутність окремих «українних» феодалів ослаблювала централізацію феодальної держави, незважаючи на те, що на польських землях панівний клас був особливо зацікавлений у міцному державному апараті, який допомагав

у придушенні визвольних рухів пригноблених народів.

У статті Я. Середики показано опозицію шляхти планам реформи податкової системи, які мали розробити варшавська комісія 1627 р. Дослідник використав також ряд архівних матеріалів про ставлення до планів реформи шляхетських сеймиків українських земель: промову відомого кальвініста Самуїла Святополка Болестрашицького на сеймику у Судовій Вишні в січні 1627 р. (з бібліотеки Чарторийських)*, інструкцію Луцького сеймику 31 серпня 1627 р. (у Варшавському архіві давніх актів), лист невідомого шляхтича про те, що посилення податкового утиску селян привело б до загального їх покозачення (з бібліотеки Чарторийських). Надто категоричною вважаємо думку Я. Середики, що вимірювання філваркових земель відповідало інтересам всіх селян (стор. 57).

Кілька статей збірника має пряме відношення до політичної історії України середини XVII ст., висвітлюючи на основі раніше не використовуваних джерел політику і тактику різних угруповань польських феодалів у період піднесення визвольної боротьби українського народу. Зокрема, Ю. Лещинський розглядає проекти реформи польської держави, які обговорювались на коронаційному сеймі Яна Казіміра в 1649 р. Він підкреслює, що успіхи Визвольної війни українського народу, зокрема поразки регулярних коронних військ під Жовтими Водами й Корсунем та втеча посполитого «рушення» з-під Пилявця, спонукали частину панівного класу виступити за проведення реформ у галузі фінансів та військової справи. Проте вони не були здійснені внаслідок незгод між більшістю шляхти і колами, близькими до королівського двору. Дещо неточним є вислів автора, що шляхті «не відповідала політика двору відносно українського питання» (стор. 96). У справі придушення національно-визвольної боротьби українського народу королівський двір ставив перед собою ті ж основні політичні цілі, що й весь клас феодалів, а розбіжності між прибічниками короля і «опозиційними» магнатами та шляхтою зводились, по суті, до питань тактики.

Про спроби реформ устрою Речі Посполитої та про їх прихильників йдеться також і в інших статтях збірника (Я. Мацішевський — «Сейм 1607 року і поразка планів реформи держави», К. Шустер — «До питання про монархічні погляди Лукаша Опалінського», Я. Віммер — «Андрій

Максимілян Фредро як автор проектів військових реформ», Ю. А. Геровський — «Опис» центральних установ тарногородськими конфедератами», Е. Розтворовський — «Спір Стефана Гарчинського з братами Залуськими про роль духовництва в «Анатомії Речі Посполитої»). Названі статті збагачують наші уявлення про політичні погляди різних угруповань польських феодалів, про соціально-економічні корені слабості прихильників «поліпшення устрою» Речі Посполитої.

У розвідці Ф. Міллера йдеться про один епізод з історії сейму 1654 р. — невідому спробу запровадити присягу гетьманів війська Речі Посполитої. Він відзначає, зокрема, вплив, який мали на співвідношення сил між прихильниками і противниками зміцнення гетьманської влади події Визвольної війни українського народу: взяття в полон обох коронних гетьманів під Жовтими Водами, загибель польного гетьмана Каліновського в битві під Батогом, невдача королівського війська під Жванцем.

Стаття З. Вуйціка має велике значення для дослідників історії України. Адже союз Польщі з татарами, для зміцнення якого шляхетські сейми асигнували протягом 12 років (1654—1666 рр.) 1,1 млн. золотих на «упоминки» ханам, мав істотний вплив на ослаблення міжнародного становища України. Значення польсько-татарського союзу для співвідношення сил на Україні мало враховувалося істориками. Стаття З. Вуйціка цікава і тим, що звертає увагу на важливі польські й татарські джерела до історії України.

Я. Волинський у своїй розвідці «Коеквація прав на Литві 1697 року» зазначає, що шляхта Великого князівства Литовського, прагнучи ослабити позиції литовських магнатів, виступала за уподібнення устрою князівства до устрою Корони. На жаль, дослідник не порушив питання про значення залишків автономії Великого князівства Литовського для політичного й культурного розвитку литовського і білоруського народів.

Ю. Швагрик обрав темою своєї статті ставлення населення «князівської» Пруссії до вевельсько-бидгоського договору 1657 р. між Польщею і Брандербургом. Питанням історії місцевства та архітектури присвячено розвідки С. Гербста («Тарнівська багста») і В. Томкевича («Про пам'ятки Вазів у Польщі»).

Таким чином, у більшості статей збірника висвітлюються окремі епізоди з політичної та культурної історії Речі Посполитої XVII — першої половини XVIII ст.

Позитивно оцінюючи збірник, хочеться нагадати, що подібні видання на пошану провідних вчених випускались свого часу і в нашій республіці, а тому варто було б подумати про відновлення цієї корисної традиції.

Я. Д. ІСАЄВИЧ

* На думку Я. Середики, вказана в рукописі дата 1 січня помилкова, оскільки промова була виголошена 11 січня (стор. 53). Однак ймовірно, що тут йдеться не про помилку, а про датування за старим стилем, поширене ще в той час серед більшості українського населення.

Хроніка та інформація

ЮВІЛЕЙНА РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА СЕСІЯ

Темі «Велика Жовтнева соціалістична революція — корінний поворот в історії українського народу» було присвячено скликану Інститутом історії Академії наук УРСР ювілейну Республіканську наукову сесію, що відбулася у Львові 4—6 жовтня 1966 р. В її роботі взяли участь історики Києва, Харкова, Одеси, Львова, Ужгорода, Дніпропетровська, а також учені з Москви, Грузії, Литви.

Вступним словом сесію відкрив перший секретар Львівського обкому КП України В. С. Куцевол.

На пленарному засіданні було заслухано три наукові доповіді. Академік АН СРСР І. І. Мінц у доповіді «Основні завдання вивчення історії Великої Жовтневої соціалістичної революції» підкреслив, що дальшого поглибленого дослідження потребують такі історичні проблеми, як міжнародне значення Жовтневої революції, її об'єктивна неминучість, висвітлення ролі великого Леніна в її підготовці і проведенні. На історії боротьби за воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі спинився у своїй доповіді доктор історичних наук В. Ю. Малапчук. Доктор історичних наук Ф. П. Шевченко зробив доповідь «Велика Жовтнева соціалістична революція — корінний поворот в історії українського народу».

Після пленарного засідання розпочалась робота секцій. На засіданнях першої секції, присвяченої темі «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні» (керівник — член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко), було заслухано 11 повідомлень. П. І. Гарчев (Харків) у повідомленні «Червона гвардія на Україні (листопад—грудень 1917 р.)» зробив висновок, що в лавах Червоної гвардії України напередодні вирішальних боїв проти буржуазно-націоналістичної і кадетсько-каледінської контрреволюції налічувалось близько 43 тис. бійців. Цікаві дані навів доповідач про роботу червоногвардійських штабів, організованих у всіх великих містах, а також в ряді районів. Малодослідженому питанню національно-визвольного руху в період підготовки Великого Жовтня на Україні присвятив свій виступ П. І. Воробей (Одеса), Ю. М. Гамрецький (Київ), висвітлюючи питання про Ради Донбасу в 1917 р., підкреслив, що в міру переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну по-

ряд з виникненням нових Рад проходить укрупнення дрібних, а також чітке розмежування функцій робітничих організацій. Внаслідок цього зменшилася загальна кількість Рад — з 182 у вересні до 140 у грудні. У повідомленні А. Г. Ткачука (Ніжин) було висвітлено роль більшовицької преси та робітничо-солдатських клубів в інтернаціональному вихованні солдат українізованих частин Південно-Західного та Румунського фронтів. М. Ю. Раковський (Одеса) підкреслив величезне значення газети «Правда» для формування політичної свідомості трудящих, для перемоги Радянської влади на півдні України.

Темі «Робітничий клас України у здійсненні перших кроків соціалістичної перебудови промисловості (січень—квітень 1918 р.)» було присвячене повідомлення А. П. Гриценко (Київ), яка зупинилась на основних напрямках діяльності органів робітничого управління. Про одне з величезних завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції — розкріпачення жінок нашої країни — розповіла Ж. П. Тимченко (Київ).

А. Д. Ярошенко (Київ) розкрив величезну роль В. І. Леніна у розгортанні революційного руху на Західній Україні в 1890—1924 рр., ідейному й організаційному зміцненні Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), а також зупинився на діяльності КПСГ по виданню і поширенню творів вождя світового пролетаріату на західноукраїнських землях у 1920—1923 рр. На те, що вплив Жовтневої революції прискорив дозрівання революційної свідомості робітників, трудових мас селянства і прогресивної інтелігенції Галичини і сприяв створенню Комуністичної партії Західної України, вказав Є. М. Галушко (Львів).

Повідомлення Л. П. Нагорної (Київ) було спрямоване проти сучасної буржуазної фальсифікації історії Жовтня на Україні.

Виступ М. В. Трояна (Ужгород) був присвячений дослідженням радянських істориків про вплив Великого Жовтня на хід революційної боротьби трудящих Закарпаття (1917—1919 рр.).

В обговоренні повідомлень взяли участь Д. С. Бельфор (Одеса), А. Ю. Гайгалайте (Вільнюс) та ін. Директор Центрального історичного архіву УРСР у Львові В. Н. Врадій розповіла про

документи, що зберігаються в архіві.

Підсумовуючи роботу секції, М. І. Супруненко як особливо позитивний факт відзначив процес поглибленої розробки тем з історії Великого Жовтня. В цьому переконує, насамперед, постановка на сесії проблем, які раніш не ставились, зокрема про національно-визвольний рух у період підготовки соціалістичної революції на Україні, ґрунтовна розробка історіографічних питань і т. д.

На засіданні другої секції: «Україна в період соціалістичного і комуністичного будівництва» (керівник — доктор історичних наук Ф. П. Шевченко) було заслухано 14 повідомлень з найактуальніших проблем цієї теми. На секції докладно розглядалося питання про дружбу і творче співробітництво українського народу з братніми народами Радянського Союзу. Львівські дослідники П. Н. Аніров, В. К. Сульженко, В. А. Шпилюк порушили тему «Жовтнева революція і розвиток соціалістичних націй в СРСР». Важливим проблемам економічної, політичної і духовної єдності трудящих СРСР були присвячені виступи В. Ф. Панибудацьки (Київ) — «Розвиток дружби і творчого співробітництва українського народу з іншими народами СРСР в роки комуністичного будівництва», К. А. Кірюшина (Львів) — «Розвиток братнього співробітництва українського і білоруського народів в процесі комуністичного будівництва» та В. Ю. Кисіля (Львів) — «Розвиток культурного співробітництва українського народу з народами Радянського Союзу на сучасному етапі».

З повідомленням про зміцнення міжнародних зв'язків робітничого класу України напередодні Великої Вітчизняної війни виступила С. М. Сирцова (Київ).

Про підготовку кваліфікованих кадрів робітників для промисловості Української РСР у 1926—1929 рр. розповів В. М. Довгопол (Харків). У повідомленні А. Я. Волощук (Чернівці) було зосереджено увагу на діяльності партійних організацій України по поширенню економічних знань серед трудівників села в роки семирічки.

Є. І. Цимбал (Одеса) виступив з повідомленням «Революційні традиції — одно з джерел трудових і ратних подвигів робітників водного транспорту України в роки Великої Вітчизняної війни».

Кілька виступів були присвячені історії західних областей УРСР. Це повідомлен-

ня доктора історичних наук М. К. Івасюти (Львів) «Основні етапи боротьби трудящих за перемогу соціалізму в західних областях УРСР», І. Я. Кошарного (Львів) «Піднесення культурного рівня колгоспного селянства західних областей УРСР», А. П. Ігнатенко (Львів) «Розвиток народної освіти в західних областях УРСР за роки Радянської влади», Б. К. Дудикевича (Львів) «КПЗУ — організатор боротьби трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною». Питання про утворення та зміцнення органів Радянської влади на Буковині в 1940—1941 рр. висвітлила М. О. Ліщенко (Чернівці).

Підсумки роботи секції зробив Ф. П. Шевченко. Він підкреслив, що, як правило, доповідачі не обмежилися викладом тез, а розширили їх, використавши новий архівний матеріал. Під час обговорення було висловлено побажання ширше розгорнути дослідження вкладу західноукраїнських земель у загальноісторичний процес, створити спеціальну групу по вивченню історії КПЗУ та обласних комітетів партії Буковини і Закарпаття. Слід більше звертати уваги на розробку історії придунайських українських земель — Ізмаїльщини та Білгородщини. На секції неодноразово говорилось про те, що назріла потреба скликання спеціальної наукової сесії чи конференції з питань зміцнення зв'язків і дружби українського народу з усіма радянськими народами і трудящими всього світу.

На заключному пленарному засіданні була заслухана доповідь доктора історичних наук І. І. Компанійця (Київ) на тему: «Радянська історіографія в боротьбі проти буржуазної фальсифікації історії західноукраїнських земель». Про підсумки роботи секції на цьому засіданні доповіли М. І. Супруненко і Ф. П. Шевченко. З заключним словом виступив голова оргкомітету сесії директор Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук професор К. К. Дубина, який звернув увагу присутніх на недостатньо розроблені важливі проблеми історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та соціалістичного і комуністичного будівництва і розповів про велику науково-дослідну роботу істориків України у зв'язку із знаменною датою — 50-річчям Великого Жовтня.

С. М. СИРЦОВА,
Ж. П. ТИМЧЕНКО

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПИТАНЬ ІСТОРІОГРАФІЇ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

12—14 жовтня 1966 р. в Одесі відбулася республіканська наукова конференція на тему: «Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та

зарубіжній історіографії». Вона була організована Координаційною науковою радою з історії історичної науки при АН УРСР та Одеським державним універси-

тетом ім. І. І. Мечникова. В її роботі взяли участь науковці Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Львова, Ужгорода, Дніпропетровська, Одеси й Кишинєва. Всього було заслухано 35 доповідей.

Конференцію відкрив проректор Одеського університету по учебній частині Г. А. В'язовський. Учасників її привітав перший секретар Одеського обкому партії М. С. Синиця.

На пленарному засіданні з доповіддю «Висвітлення в історичній літературі дружби російського та українського народів під час Великого Жовтня» виступив голова Координаційної наукової ради з історії історичної науки при АН УРСР доктор історичних наук Ф. П. Шевченко (Київ). Він розкрив цей важливий аспект проблеми і показав значення непорушної, братерської дружби російського й українського народів у період боротьби за перемогу соціалістичної революції.

З великою увагою учасники конференції заслухали доповідь заступника голови Наукової ради з історії історичної науки при АН СРСР доктора історичних наук Ю. Н. Городецького (Москва) на тему: «Радянська історіографія Великої Жовтневої революції». Доповідач проаналізував основні етапи вивчення історії Жовтня, підкреслив посилення уваги до проблемного дослідження цього питання після XX з'їзду КПРС, а також після подолання суб'єктивістських оцінок, які мали місце в історичній науці в останній час. Особливу увагу в доповіді було приділено розробці актуальних проблем радянської історіографії на сучасному етапі, черговим завданням історичної науки в нашій країні в цілому та боротьбі з буржуазною фальсифікацією історії.

Робота конференції характеризувалася широкою постановкою питань і водночас виділенням окремих найбільш важливих проблем історії Жовтня, які вивчають нині науковці республіки.

В доповідях на секції «Підготовка та проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції» висвітлювалися, головним чином, питання історіографії боротьби за встановлення влади Рад. Після виступу доктора історичних наук І. Л. Шермана (Харків) на тему: «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні в радянській історіографії» було заслухано такі історіографічні огляди: діяльність більшовиків у Радах (Н. В. Цимбал, Львів), аграрні перетворення в період Жовтневої революції (П. Д. Орбинський, Харків), профспілковий рух у 1917 р. (Д. С. Бельфор, Одеса), створення Червоної гвардії (С. М. Ковбасюк, Одеса), націоналізація промисловості й робітничий контроль (В. П. Сидоренко, Київ), революційний рух в армії (М. М. Якупов, Одеса), національно-визвольний рух в 1917 р. (П. І. Воробей, Одеса), вплив Жовтня на національний розвиток народів

СРСР (М. Ю. Беркович, Одеса), участь поляків-інтернаціоналістів у Жовтневій революції (А. І. Гуляк, Одеса), більшовицька преса в 1917 р. (М. Ф. Дмитрієнко, Київ), боротьба за перемогу соціалістичної революції на Півдні України (С. К. Мельник, П. Г. Чухрій, Одеса), в Донецько-Криворізькому басейні (В. Я. Борщевський, Дніпропетровськ) та в Молдавії (О. С. Єсауленко, А. М. Лисецький, Кишинів).

На секції також було прочитано доповіді: відображення історії Великої Жовтня на сторінках журналу «Літопис революції» (Н. В. Комаренко, Київ), висвітлення цієї ж проблеми на сторінках «Українського історичного журналу» (М. Ю. Раковський, Одеса) та роль істпартів — комісій по вивченню історії Жовтневої революції й КП(б)У — в розвитку історичної науки на Україні (В. Г. Сарбей, Київ).

В обговоренні вищезазначених виступів взяли участь доктори історичних наук М. В. Березняков (Кишинів), І. Л. Шерман, С. Я. Боровой (Одеса), Ф. П. Шевченко, М. А. Рубач (Київ), які зупинилися на висвітлених окремих питань історіографії Жовтневої революції, звернули увагу на недоліки, допущені деякими доповідачами, що зводили історіографічні питання до анотацій й бібліографії, та внесли пропозиції відносно поліпшення організації досліджень з цієї тематики.

Доповіді, заслухані на секції «Зарубіжна історіографія Великої Жовтневої соціалістичної революції», були присвячені в основному історіографії питання про вплив перемоги Жовтня на розвиток революційного руху за рубежом.

Доктор історичних наук Б. І. Співак (Ужгород) розглянув основні етапи розвитку історіографії Жовтневої революції в Чехословаччині. Доктор історичних наук С. М. Пархомчук (Київ) охарактеризував стан досліджень з цієї ж проблеми в Румунії. Доктор історичних наук В. Г. Брюнін (Ленінград) детально проаналізував головні аспекти вивчення питання про вплив Жовтневої революції на Німеччину в останній період першої світової війни, а доцент К. Д. Петряєв (Одеса) висвітлив розвиток історіографії цього питання в НДР. Доктор історичних наук Р. М. Бродський (Львів) простежив еволюцію китайської історіографії, зупинившись на причинах змін у трактовці міжнародного значення Жовтня в КНР за останні роки.

В ряді доповідей було показано дослідження зарубіжними істориками впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Польщу (Н. І. Владимірова, Одеса), Болгарію (А. З. Яровий, Одеса), Угорщину (М. В. Троян, Ужгород), Югославію (С. П. Мовчан, Львів), Німеччину (П. М. Бондаренко, Одеса), Англію (В. Д. Слуцький

Одеса) й Францію (Т. Г. Солтановська, Львів).

Доповідачі, не обмежуючись констатацією досягнень у цій галузі, відзначили недоліки й помилки в ряді праць зарубіжних авторів, а також сформулювали найактуальніші проблеми, які мають бути досліджені в першу чергу науковцями країн соціалістичної співдружності та прогресивними істориками капіталістичного світу. Підкреслювалася також необхідність узагальнення радянськими дослідниками всього цінного й позитивного, що з'являється за рубежом у питанні про міжнародне значення Жовтневої революції й досвід соціалістичного будівництва в СРСР. Це має важливе значення для викриття різних фальсифікацій, які у великій кількості фабрикуються в капіталістичних країнах і служать цілям антикомуністичної пропаганди.

На заключному пленарному засіданні учасники конференції з великим інтересом заслухали виступи заступника голови Наукової ради з комплексної проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції» при Академії наук СРСР доктора історичних наук Г. Є. Рейхберга та заступника голови Наукової ради з цієї ж проблеми при АН УРСР доктора історичних наук М. А. Рубача про роботу обох Рад у зв'язку з підготовкою до 50-річчя Жовтня.

Закриваючи конференцію, декан історичного факультету Одеського університету кандидат історичних наук З. В. Першина підвела підсумки роботи обох секцій, висловила побажання про поліпшення координації досліджень з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції між науковими центрами Української РСР та розповіла про участь істориків півдня

республіки в заходах по відзначенню 50-річчя Радянської влади.

Учасники конференції визначили головні завдання радянської історіографії Великої Жовтневої соціалістичної революції й закликали наукових працівників зосередити свої зусилля на поглибленій розробці цієї проблеми в конкретно-історичному плані.

Зарубіжним історіографам Жовтня було рекомендовано розширити джерелознавчу базу досліджень як шляхом залучення старих і незаслужено забутих праць, так і більш повного вивчення нових публікацій з історії Жовтневої революції за рубежом; створити зведені історіографічні дослідження з аналізом змісту, позитивних сторін і недоліків праць, з аргументованою критикою буржуазних фальсифікацій історії Великого Жовтня та його міжнародного значення.

На конференції підкреслювалася також необхідність удосконалити координацію діяльності всіх установ та науковців, які займаються історіографією, з тим, щоб подолати певну відокремленість історіографів, ліквідувати дрібнотемність, дублювання й розпорошення наукових сил. Водночас пропонувалося рішуче поліпшити інформаційну роботу координаційних центрів з тим, щоб вчені на місцях завжди були в курсі діяльності своїх колег і своєчасно одержували відомості про опубліковані як в СРСР, так і за рубежом дослідження й праці історичного та історіографічного характеру.

В зв'язку з тим, що вищезазначені питання мають велике пізнавальне значення і що зміст доповідей, безумовно, являтиме інтерес для широкого кола читачів, особливо істориків, вирішено матеріали конференції опублікувати.

С. К., К. П.

ВИЗНЕ ЗАСІДАННЯ ВІДДІЛУ МЕТОДИК ГУМАНІТАРНИХ ПРЕДМЕТІВ НДІП УРСР

4—6 жовтня 1966 р. у м. Одесі відбулося визне наукове засідання відділу методик гуманітарних предметів Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, присвячене 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. В роботі засідання разом з НДІП УРСР взяли участь обласні установи — відділ народної освіти та інститут удосконалення кваліфікації учителів, Одеський державний університет ім. І. Г. Мечникова та педагогічний інститут ім. К. Д. Ушинського.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді доктора педагогічних наук О. Р. Мазуркевича (НДІП УРСР) та учительки середньої школи № 10 м. Одеси Є. М. Боярської про роль і місце шкільних курсів історії і суспільствознавства у комуністичному вихованні підро-

стаючого покоління. Вихованню учнів у дусі героїчних традицій радянського народу на матеріалах історії та інших гуманітарних предметів присвятили свої доповіді завідувачий Одеським обласним відділом народної освіти С. С. Сай та директор Татарбунарської середньої школи Одеської області М. П. Ващенко.

На секції методики історії та суспільствознавства була заслухана доповідь М. М. Лисенка та Г. І. Підлужького (НДІП УРСР) «Розвиток методики історії і суспільствознавства на Україні за 50 років Радянської влади». Про формування комуністичного світогляду та ідейної переконаності учнів під час вивчення історії і суспільствознавства говорили в своїх доповідях директор Ананівської середньої школи № 1 Одеської області

П. С. Попенко та директор Балтської школи-інтернату № 1 Одеської області М. С. Краснослободєв. З великим інтересом присутні прослухали доповідь заслуженої вчительки школи УРСР (середня школа № 58, м. Одеса) К. О. Кулик, присвячену узагальненню досвіду виховання на уроках історії радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму. Про воєнно-патріотичне виховання учнів у процесі викладання історії говорив директор середньої школи № 5 м. Котовська (Одеська область) В. Д. Гагут. Вихо-

ванню учнівської молоді на героїчних традиціях ленінської гвардії була присвячена доповідь І. Д. Ходорківського (видавництво «Радянська школа»). Учителька середньої школи № 43 м. Одеси М. М. Чорномордик розповіла про свій досвід активізації учнів на уроках історії.

Для учасників виїзного засідання була організована екскурсія по історико-революційних місцях міста-героя Одеси та Одещини. Вони відвідали Білгород-Дністровський, Татарбунари, Ізмаїл.

Г. І.

ЗУСТРІЧ З НІМЕЦЬКИМИ ІСТОРИКАМИ

19—21 жовтня 1966 р. у Москві відбулася наукова сесія Комісії істориків СРСР і НДР, присвячена історії російсько-німецьких революційних зв'язків та відносин між СРСР та Німецькою Демократичною Республікою. На пленарних засіданнях та засіданнях секцій було заслухано понад 20 доповідей радянських та німецьких учених. Зокрема 19 жовтня на пленарному засіданні виголосили доповіді голова радянської секції Комісії академік В. М. Хвостов на тему «Історичне значення створення Німецької Демократичної Республіки та її місце у міжнародних відносинах» та голова німецької секції Комісії академік Лео Штерн на тему «Роль Радянського Союзу в створенні і зміцненні Німецької Демократичної Республіки».

Після закінчення роботи сесії група німецьких істориків, очолювана заступником директора Інституту історії Німецької Академії наук (НАН) в Берліні професором доктором Хорстом Бартеlem, прибула 24 жовтня до Києва. До складу делегації входили: завідувачий кафедрою історії німецького робітничого руху Вищої партійної школи ім. Карла Маркса при ЦК СЄПН професор доктор Хайнц Вольгемут, співробітник Інституту марксизму-ленінізму при ЦК СЄПН професор доктор Гюнтер Хорчанський, співробітник Інституту історії НАН в Берліні доктор Зігфрід Томас, співробітник Інституту історії народів СРСР при Берлінському університеті ім. Гумбольдта доктор Хорст Шютцлер, головний редактор журналу «Цейтшріфт фюр гешіхтсвіссеншафт» доктор Герхард Беккер та доцент Лейпцігського університету ім. Карла Маркса доктор Манфред Бензінг. Разом з німецькими істориками до Києва прибули також заступник голови радянської секції Комісії доктор історичних наук Д. С. Давидович і співробітник

Інституту історії АН СРСР Г. М. Сапожнікова.

Ознайомившись з визначними місцями столиці України, гості 25 жовтня відвідали Інститут історії АН УРСР, де зустрілися з співробітниками інституту. Директор Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук професор К. К. Дубина познайомив німецьких колег з структурою та роботою інституту, розповів про досягнення колективу та завдання, які стоять перед українськими істориками в зв'язку з наближенням 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Професори Бартель та Хорчанські розповіли про діяльність Інституту історії НАН в Берліні та Інституту марксизму-ленінізму при ЦК СЄПН, їх структуру, досягнення і плани на майбутнє. У невимушеній, дружній співбесіді українські й німецькі історики обмінялися думками відносно діяльності наукових установ, основних проблем і напрямків у дослідницькій роботі, дальшого зміцнення ділових наукових контактів між істориками Радянської України та Німецької Демократичної Республіки. Зокрема говорилося про необхідність включення в Комісію істориків СРСР і НДР представників від Української РСР.

Про роботу вищезгаданої наукової сесії Комісії істориків СРСР і НДР у Москві розповів присутнім Д. С. Давидович.

Українські та німецькі вчені висловили переконаність в тому, що ця зустріч сприятиме дальшому розвитку і зміцненню творчих зв'язків між істориками УРСР та НДР.

Гостям були вручені пам'ятні подарунки — праці співробітників Інституту історії АН УРСР, в яких висвітлюються питання, пов'язані з історією Німеччини.

І. М. КУЛІНИЧ

НА МІЖНАРОДНИХ ФОРУМАХ У СОФІЇ

У серпні—вересні 1966 р. в столиці братньої Болгарії — чудовій Софії відбулися дві важливі події в житті фахівців з славістики і балканістики: літній семінар з болгарської мови та літератури та I Міжнародний конгрес з балканістики.

В славістичному семінарі, що проходив з 1 по 26 серпня, взяли участь представники 18 країн, в тому числі Англії, Австрії, Голландії, Італії, Норвегії, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Чехословаччини, Югославії, Франції, ФРН та ін.

Відкриваючи семінар, його директор професор Еміл Георгієв побажав усім учасникам почувати себе як дома. Гостинні хазяї — болгарські вчені — зробили все, щоб семінар став для всіх корисним, а перебування в країні — приємним.

Надовго запам'ятають слухачі змістовні лекції відомих болгарських учених академіків і професорів Івана Лекова, Петра Динекова, Георгія Цанева, Костянтина Попова, Христо Христова, Георгія Димова та інших, а також сімдесятирічної поетеси Єлісавети Багряної, яка з юнацьким натхненням читала свої вірші.

Крім лекцій, учасники семінару щодня мали практику усної мови. Цікавими й корисними були також відвідання музеїв, театрів, різних історичних і визначних місць та п'ятиденна поїздка по країні.

За час перебування на семінарі фахівці з різних країн встановлювали особисті контакти, вели творчі дискусії, обмінювались досвідом і своїми працями, давали один одному дружні поради тощо.

Хочеться від усього серця побажати болгарським друзям і колегам нових творчих успіхів у їхній важливій і благородній справі, яка служить прогресу науки, зміцненню дружби і співробітництва народів. Думається, що такі семінари доцільно було б організувати і в нашій республіці.

* *
*

26 серпня—1 вересня Софія перетворилася на столицю балканістики. Понад 1300 відомих дослідників історії, культури та мов балканських народів з'їхалися сюди на I Міжнародний конгрес з балканістики та вивчення Південно-Східної Європи.

Крім представників балканських країн Болгарії, Румунії, Югославії, Албанії, Греції і Туреччини на конгрес прибули вчені з СРСР, Польщі, Чехословаччини, НДР, Угорщини, Італії, Франції, Англії, США, Лівану, Японії, всього з 24 країн п'яти континентів.

Всіх делегатів об'єднувало спільне бажання обговорити і вирішити важливі проблеми історії мови, літератури, побу-

ту, мистецтва та інших аспектів культури балканських народів.

Національний комітет балканістики Болгарії на чолі з академіком В. Георгієвим та професором Н. Тодоровим забезпечив плідну і творчу роботу конгресу. Безпосередню увагу йому приділяли голова уряду Народної Республіки Болгарії Тодор Живков та Генеральний директор ЮНЕСКО Рене Майо.

Делегатів конгресу вітав від імені уряду і народу Болгарії перший секретар ЦК БКП тов. Тодор Живков.

На пленарному засіданні було заслухано 4 доповіді, що визначали напрямки роботи конгресу: «Народи Південно-Східної Європи і їх роль в історії», «Розвиток літератур європейського Південного сходу в зв'язку з іншими літературами з XVIII століття до наших днів», «Основні проблеми балканської лінгвістики» і «Єдність і різноманітність мистецтва балканських народів (XVI—XVIII ст.)».

У секціях і підсекціях було заслухано близько 500 наукових доповідей і повідомлень. Найбільше — з історії, оскільки працювали підсекції — археології, стародавності, раннього середньовіччя (V—XV ст.), більш пізнього середньовіччя (XV—XVIII ст.), нової історії (XVIII—XIX ст.) і новітньої історії (з кінця XIX ст. до наших днів) — в роботі яких узяли активну участь радянські історики—академіки Є. М. Жуков, В. М. Хвостов, доктори історичних наук А. Ф. Міллер, О. Л. Нарочницький, С. О. Нікітін, Л. Б. Валєв та ін.

В доповідях і повідомленнях наводилося багато нових цікавих фактів.

Так, відомі археологи Г. Георгієв (Болгарія), А. Бенац (Югославія), М. Мерперт (СРСР), С. Анамали (Албанія) та інші на основі археологічних розкопок на Балканах зробили нові важливі відкриття про культуру, що існувала там ще в епоху неоліту і раннього бронзового віку.

Фахівці періоду середньовіччя підняли чимало важливих питань з джерелознавства, демографії, а також економічного розвитку балканських земель часів Османської імперії. Було внесено цінні пропозиції й побажання. Зокрема, румунські і болгарські медієвісти висунули питання про необхідність творчого співробітництва вчених різних країн у вивченні й створенні давніх географічних карт і взагалі у дослідженнях з історичної географії, у вивченні спеціальних джерел та ін. Радянський історик А. Тверетінова запропонувала організувати з допомогою ЮНЕСКО систематичну публікацію серії османських документів, а також спеціального семінару з османської палеографії та дипломатики.

Гаряча дискусія розгорнулася навколо аграрних відносин в Османській імперії. Турецький професор К. Іналджик виступив з твердженням, що система Тимара на початку імперії не була феодальною. Аргументовано критикували ці висловлювання А. С. Тверетінова (СРСР), С. Димитров (Болгарія) та ін.

Особливо творчо працювали спеціалісти нової і новітньої історії. В центрі уваги підсекції нової історії стояли проблеми розвитку капіталізму і національно-визвольного руху на Балканах. Було зачитано багато цікавих доповідей і повідомлень про балканські ярмарки, про економічні зв'язки Бухаресту з Південно-Східною Європою, про економічний розвиток Хорватії та ін. Значний інтерес викликали доповіді І. Сенкевича (СРСР), Д. Ігнятовича (Югославія), К. Великого (Румунія), Г. Генова (Болгарія) та інших про національно-визвольний рух на Балканах в 60—70-х роках XIX ст.

З цікавими повідомленнями про революційну солідарність трудящих балканських країн напередодні і в період першої світової війни виступили історики М. Ісусов (Болгарія), М. Топалович (Югославія). Про боротьбу лівих соціал-демократів балканських країн проти імпералістичної війни в 1914—1915 рр. повідомив М. А. Бірман (СРСР), про участь трудящих балканських країн у боротьбі за владу Рад на Україні—П. С. Сохань (СРСР); «В. І. Ленін і румунський революційний рух» — такою була тема повідомлення Є. І. Співановського (СРСР).

Провідними в роботі підсекції новітньої історії стали питання взаємовідносин балканських країн, солідарність їх народів у боротьбі проти фашизму та співробітництво у післявоєнний час. Ряд доповідей висвітлили внутрішню історію окремих держав, зокрема Болгарії. Жваву дискусію викликали доповіді болгарських вчених Я. Йоцева — про політику уряду Болгарського землеробського народного союзу (1919—1923 рр.), академіка Ж. Натана — про характер болгарського фашизму, доповіді В. Бистрицького (Чехословаччина), З. Аврамовського (Югославія), І. Опря (Румунія), А. Чубар'яна і І. Каш-

кіна (СРСР), присвячених Балканській Антанті та зовнішньополітичним зв'язкам балканських країн.

Інтерес викликали повідомлення М. Апостольського (Югославія), Н. Горненського (Болгарія), Н. Пласари (Албанія), Е. Калбе (НДР) та інших про співдружність балканських народів у боротьбі проти фашизму.

Загальне схвалення зустріли доповіді й повідомлення, присвячені проблемі мирного співіснування і співробітництва балканських країн у післявоєнний період, з якими виступили В. Божинов і Б. Васильєв (Болгарія), К. Коралкова (Чехословаччина), С. Станіславська (Польща) та ін.

У виступах окремих делегатів траплялися деякі недоброзичливі висловлювання, перекручення і фальсифікація подій. Так, американські історики Ю. Кампбел і С. Фішер-Галоці намагались показати якоюсь благодією роль США на Балканах у 1939—1941 рр. і в той же час очорнити відносини СРСР з балканськими країнами, а турецький професор Байкал напускав тінь на радянсько-турецькі відносини 20-х рр. XX ст. і намагався довести, ніби Північно-Атлантичний пакт і СЕНТО — прогресивні організації. Всі ці виступи дістали належну відповідь делегатів В. Хаджиниколова, А. Чубар'яна, А. Нарочницького. Болгарський професор В. Хаджиниколов, виступаючи по доповіді Байкала, прочитував висловлювання К. Атаюрка про те, що «Радянська Росія допомогла Турції в ті роки матеріально та морально, і забувати про це не можна».

Академік С. М. Жуков піддав критиці порочну концепцію американського історика В. Макнейла про дві світові цивілізації: західну — прогресивну і східну — відсталу.

Переважна більшість делегатів конгресу виявила загальне прагнення і бажання спільними зусиллями розвивати науку, яка б сприяла зміцненню дружби і миру на Балканах, перетворенню балканського півострова в зону миру, дружби й братерського співробітництва. II Міжнародний конгрес з балканістики намічено провести через два роки в Афінах.

П. С. СОХАНЬ

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

28 жовтня 1966 р. на засіданні об'єднаної Вченої ради Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка по присудженню вчених ступенів з спеціальності «Історія КПРС» відбувся прилюдний захист докторської дисертації «Комуністична партія — організатор і керівник відбудови

народного господарства Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни (грудень 1942—1945 рр.)» в. о. професора кафедри історії КПРС Київського держуніверситету М. О. Буцьком. Офіційними опонентами виступили доктор економічних наук професор Г. А. Деборін, доктор історичних наук Ф. П. Шевчен-

ко, доктор історичних наук професор В. І. К л о к о в. Офіційні опоненти зазначили, що в дисертації боротьба Комуністичної партії за відродження соціалістичної економіки Української РСР простежується на широкому історичному фоні, відбудова народного господарства показується в нерозривному зв'язку з загальним процесом відродження життя у визволених від німецько-фашистських окупантів районах країни. Вони вказали також, що М. О. Буцько одним з перших в радянській історіографії розв'язав у науковому плані такі актуальні питання, як відновлення партійних організацій України, глибоко розкрив форми й методи керівництва Ко-

муністичної партії відбудовчим процесом у визволених районах, показав велику життєтворчу силу союзу робітничого класу і колгоспного селянства, дружби народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни.

Високу оцінку дисертація М. О. Буцька здобула і у виступах неофіційних опонентів доктора історичних наук професора К. К. Д у б и н и і кандидата історичних наук полковника М. О. М а р т и ш е в с ь к о г о, а також у відзивах на автореферат 20 науково-дослідних установ і кафедр вузів Радянського Союзу. Вчена рада ухвалила присвоїти М. О. Буцьку вчений ступінь доктора історичних наук.

М. К.

ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ ІСАКОВИЧ

Помер В. М. Ісакович — член КПРС з 1914 р., активний учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні. Син селянина-бідняка з Білорусії В. М. Ісакович ще в роки імперіалістичної війни провадив активну пропагандистську роботу серед солдатів. Після повалення самодержавства в 1917 р. в Харкові Володимир Миколайович бере участь у роботі Ради робітничих і солдатських депутатів, потім працює завідуючим одного з відділів Народного Секретарства військових справ першого робітничо-селянського уряду України. Багато сил і здоров'я В. М. Ісакович віддав створенню регулярних частин молоді Червоної Армії. Його організаторські здібності особливо розкрилися в 1919 р., коли він був призначений комісаром дивізії, якою командував М. О. Щорс.

Три роки перебування на фронтах громадянської війни загартували комуніста В. М. Ісаковича. Секретар Миколаївського губкому КП(б)У, відповідальний працівник ЦК КП(б)У, начальник політвідділу Українського управління цвільного повітряного флоту — і на цих посадах, куди Комуністична партія послала В. М. Ісаковича, він проявив себе зрілим, вимогливим працівником, чуйним товаришем.

Понад 30 років до останніх днів свого життя В. М. Ісакович працював в Академії наук Української РСР на відповідальній видавничій та редакторській роботі. У роки Великої Вітчизняної війни він, як і тисячі інших комуністів, брав участь в боях за Сталінград, Північний Кавказ, Крим, за визволення Варшави, за взяття Берліна.

Активний учасник революційної боротьби, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, соціалістичного будівництва комуніст В. М. Ісакович не тільки один з тих, хто своїми руками творив історію, а й той, хто писав про неї. Громадськості відомі його невеликі за розміром, але змістовні книги, статті й розвідки з історії громадянської війни. Його перу належать зокрема книга «Микола Щорс» (короткий історико-бібліографічний парис), брошура «Легендарний герой громадянської війни М. О. Щорс». Володимир Миколайович часто консультував молодих науковців — дослідників історії громадянської війни.

За бойові і трудові заслуги В. М. Ісаковича було нагороджено кількома орденами й медалями Радянського Союзу. Володимир Миколайович був делегатом XXIII з'їзду КПРС. В. М. Ісакович залишився в пам'яті всіх, хто знав і працював разом з ним, скромним, вимогливим до себе. Весь його життєвий шлях — яскравий приклад беззавітного служіння Батьківщині, Комуністичній партії.

Пам'ять про нього назавжди збережеться в наших серцях.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *В. Г. Сарбей*. Истпарты и их место в развитии исторической науки на Украине. *А. Т. Юрченко*. В. И. Ленин и большевики Украины в период реакции 1907—1910 гг. *О. Ф. Скакун*. Исторические взгляды А. Я. Ефименко. Сообщения. *Е. П. Талан*. Общественно-политическая жизнь на селе в Украинской ССР. *А. Ф. Трубаичук*. Лейбористы накануне парламентских выборов 1964 г. в Англии. Навстречу 50-летию Великого Октября. *В помощь изучающим марксизм-ленинизм*. *В. В. Колобков*. Мировая система социализма и основные проблемы ее развития. *Из истории революционного движения на западно-украинских землях*. *В. Ю. Твердохлиб*. О создании единого антифашистского фронта в Западной Украине (1936—1939 гг.). *Т. В. Бернацек*. Парламентская деятельность Коммунистической партии Украины (1922—1937 гг.). Заметки. В помощь преподавателю истории. Возвращаясь к напечатанному. К истории городов и сел Советской Украины. Охрана и использование памятников истории и культуры. Воспоминания. Документальные повести. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хролика и информация.

CONTENTS

Articles. *V. G. Sarbei*. Commissions for Gathering Materials on the History of the Party and Their Role in the Development of Historical Science in the Ukraine. *O. T. Yurchenko*. V. I. Lenin and the Bolsheviks of the Ukraine in the Period of Reaction 1907—1910. *O. F. Skakun*. Historical Views of O. Y. Yefimenko. Communications. *E. P. Talan*. Social and Political Life in the Village in the Ukrainian S.S.R. *A. F. Trubaichuk*. Labour Party on the Eve of 1964 Parliamentary Elections in England. Preparing for 50th Anniversary of Great October. *Aid to Students of Marxism-Leninism*. *V. V. Kolobkov*. World System of Socialism and the Basic Problems of Its Development. *From the History of the Revolutionary Movement in West Ukrainian Lands*. *V. Y. Tverdokhlib*. On the Organization of a United Anti-fascist Front in Western Ukraine (1936—1939). *T. V. Bernacek*. Parliamentary Activity of the Communist Party of the Ukraine (1922). Notes. Aid to History Teachers. Reverting to Printed Material. On the History of Cities and Villages of Soviet Ukraine. Protection and Application of Historical and Cultural Monuments. Reminiscences. Documentary Novels. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information.